

POLSKIE TOWARZYSTWO HISTORYCZNE
ODDZIAŁ W BIAŁYMSTOKU

BIULETYN
HISTORII POGRANICZA

Nr 4

Białystok 2003

ISSN 1641-0033

POLSKIE TOWARZYSTWO HISTORYCZNE
ODDZIAŁ W BIAŁYMSTOKU

BIULETYN
HISTORII POGRANICZA

Nr 4

Białystok 2003

KP Białystok-EO-2001/12

Redakcja

Jan Jerzy Milewski – redaktor,
Jan Dziegielewski (Warszawa), Marek Kietliński, ks. Tadeusz Krahel,
Aleksander Krawcewicz (Grodno) – zastępca redaktora,
Cezary Kuklo, Rimantas Miknys (Wilno) – zastępca redaktora,
Anna Pyżewska, Jan Snopko, Wojciech Śleszyński

Współpraca

Dymitr Karew (Grodno), Algis Kasperavičius (Wilno),
Wasilij Kuszniar (Mińsk), Aleksander Nieczuchrin (Grodno),
Władimir Nikitenkow (Brześć), Aleś Smalanczuk (Grodno)

Tłumaczenie streszczeń na język angielski:
Anna Buchowska, Antoni Potyra

Adres Redakcji

15-637 Białystok, ul. Warsztatowa 1a
e-mail: anna.pyzewska@ipn.gov.pl; pth@hum.uwb.edu.pl

Druk: Zakład Poligraficzny OFFSET-PRINT s.c.
15-748 Białystok, ul. Broniewskiego 14
Nakład 310 egz.

SPIS TREŚCI

Artykuły

Andrej Łukaszewicz, <i>Planowanie i przygotowanie rosyjsko-pruskiej ofensywy przeciwko Księstwu Warszawskiemu jesienią 1811 r.</i>	5
Audrius Abromaitis, <i>Aspekty psychologiczne reformy rolnej na Litwie</i>	21
Rimantas Zizas, <i>Pacyfikacja wsi Koniuchy (Kaniūkai)</i>	33

Autoreferaty

Marzena Liedke, <i>Wpływ wyznań reformacyjnych na ruską magnaterię i szlachtę Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i pierwszej połowie XVII wieku (do końca panowania Zygmunta III Wazy)</i>	59
--	----

Źródła i materiały

Rimantas Miknys, <i>Podróż Michała Römera z Wilna do Kowna w listopadzie 1920 r. – fragment „Dziennika”</i>	69
Jan Bańbor, <i>Tło wydarzeń w Koniuchach w polskich i niemieckich sprawozdaniach sytuacyjnych</i>	81

Recenzje i zapiski

Lietuvos istorijos metraštis (Ryšard Gaidis)	99
„Darbai ir Dienos” (Krzysztof Buchowski)	101
<i>Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie. Źródła historyczne, stan badań</i> (Jan Snopko)	102
<i>Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi</i> (Joanna Sadowska) ...	105
Andrzej Rachuba, <i>Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763</i> (Jakub Brodacki)	108
Dariusz Matelski, <i>Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR. Próby restytucji. Archiwa – księgozbiory – dzieła sztuki – pomniki</i> (Krzysztof Buchowski)	110

<i>Białoruś w XX wieku. Zbiór prac naukowych</i> (Jan Jerzy Milewski)	113
<i>Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos darbu bibliografija (1922–2001)</i> (ks. Tadeusz Krahel)	114
Igor Kuzniecowa, <i>Indeks uroźencew Białarusi niepriessirowannych w 1920–1950-je gg. w Zapadnoj Sibiri</i> (Jan Jerzy Milewski)	116
Nastazija Kairiūkštytė, <i>Vilniaus vadavimo sąjunga 1925 04 26 – 1938 11 25. Istorinė apybraiža</i> (Krzysztof Buchowski)	116
Wojciech Śleszyński, <i>Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej 1934–1939</i> (Cezary Kukło)	118
Илья Мошанский, „Оборона Прибалтики 22 июня–9 июля 1941 года” (Piotr Łapiński)	120
Daiva Dapkutė, <i>Lietuvos išeivijos liberaliosios srovės genezė: politiniai-organizaciniai aspektai. 1945 m. – šeštojo dešimtmečio pabaiga</i> (Ryšard Gaidis)	123
Tadeusz Kruczkowski, <i>Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności</i> (Adam Dobroński)	124

Kronika naukowa

„Biskup Antoni Baranowski: osobowość i środowisko” (Krzysztof Buchowski, ks. Tadeusz Krahel)	127
„Kształtowanie się Wielkiego Księstwa Litewskiego (w 750 rocznicę koronacji Mendoga)” (Aleksander Krawcewicz)	129
„Problemy terminologii białoruskiej nauki historycznej” (Aleksander Krawcewicz) ...	129
„Problemy mniejszości narodowych w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej po I wojnie światowej” (Krzysztof Buchowski)	130
„Droga ku wzajemności” (Jan Jerzy Milewski)	131
„Okupacja sowiecka ziem polskich w latach 1939–1941” (Cezary Kukło)	133
Dziesięciolecie „Białoruskiego Historycznego Czasopisu” (Wasil Kuszniar)	136
50 lat Archiwum Państwowego w Białymstoku (Jan Jerzy Milewski)	138
Czy I Rzeczpospolita była Unią Narodów Europy Środkowo-Wschodniej? (J. J. M.) ..	139
Wykaz prac doktorskich i habilitacyjnych z historii obronionych w Republice Litwy w latach 2001–2002 (Diana Ratkutė)	140
Tematy prac habilitacyjnych (doktorskich) i doktorskich (kandydackich) obronionych w Instytucie Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi w 2002 r. (Lubou Sobalewa)	142
Змест	145
Turynis	146
Contents	147

ARTYKUŁY

АНДРЭЙ ЛУКАШЭВІЧ
Мінск

ПЛАНАВАННЕ І ПАДРЫХТОЎКА РАСІЙСКА-ПРУСКАЙ НАСТУПАЛЬНАЙ АПЕРАЦЫІ СУПРАЦЬ КНЯСТВА ВАРШАЎСКАГА ВОСЕННЮ 1811 Г.

Да 1811 г. Прусія, каторая ў выніку вайны 1806–1807 г. не толькі згубіла свой аўтарытэт, але і пазбавілася значнай часткі уладанняў, заставалася верагодным саюзнікам Расіі ў барацьбе з Напалеонам. Але пасля Тыльзіту знешнепалітычны курс прускага караля Фрыдрыха Вільгельма III быў крайне непаслядоўны. З аднаго боку кароль неаднаразова звяртаўся да Напалеона з прапановай сваіх паслуг у будучай вайне з Расіяй, а з другога – занепакоены празмерным узмацненнем французскага імператара, прапаноўваў Аляксандру I свае ваенныя рэсурсы і сябе на чале германскага апалчэння. Апошняе было верагодным толькі ў выпадку, калі расійская армія прасунецца да Сілезіі.

У сваю чаргу расійскі імператар, які летам 1811 г. прыняў у якасці асновы абарончы план вядзення вайны з Францыяй, не спыняў намаганняў па магчымаму стварэнню антынапалеонаўскай кааліцыі з мэтай перанясення ваенных дзеянняў у Еўропу. Таму Аляксандр I з зацікаўленасцю ўспрыняў прапановы прускага бока.

Місія Шарнхорста. Летам і восенню 1811 г. ішлі сакрэтныя расійска-прускія перагаворы. У верасні 1811 г. прускі ўрад накіраваў у Пецярбург начальніка генеральнага штаба генерала Г.І.Д. Шарнхорста (1755–1813) для ўзгаднення ваенных планаў Расіі і Прусіі на выпадак вайны з Францыяй.

Пра падрыхтоўку прускім кабінетам гэтай місіі расійскі пасланнік у Берліне Х.А. Лівен паведаміў канцлеру М.П. Румянцаву яшчэ 11(23) ліпеня 1811 г. Пры гэтым ён ахарактарызаваў Шарнхорста як вельмі ўплывовага дзяржаўнага дзяча Прусіі, прынцыповага праціўніка арыентацыі палітыкі гэтай краіны на Францыю і прыхільніка збліжэння з Расіяй. Лівен пісаў, што правячыя колы Прусіі „ва ўсім прытрымліваюцца тактыкі чакання”, і што берлінскі кабінет, адпраўляючы Шарнхорста ў Расію, разлічвае „падрыхтавацца да любых нечаканасцяў, дамовіцца аб сілах, якія выдзяляюцца для сумеснай абароны, і забяспечыць

пры дапамозе адзінага плана найбольш спрыяльныя магчымасці для паспяховага вядзення вайны". Лівен выказваў меркаванне, што „надзею на шчырую дапамогу з боку Прусіі зараз можа змяніць упэўненасць у ёй”¹.

Паездка Шарнхорста ў Расію трымалася ў глыбокай тайне: з Прусіі ён выехаў пад прозвішчам падпалкоўніка Меніна, і 12(24) верасня 1811 г. прыбыў у Царскае Сяло.

Першыя ваенныя прыгатаванні Расіі. Да моманту прыбыцця Шарнхорста Расія ўжо прыняла пэўныя меры да магчымых ваенных дзеянняў. У пачатку верасня 1811 г. Аляксандр I прызначыў пункты, „да якіх, у выпадку непазбежнай вайны, войскі павінны збірацца”. Пры гэтым тыя войскі, якія былі размешчаны наперадзе, бліжэй да граніцы, загадвалася не чапаць. Яны павінны былі скласці т.зв. „рыдо”, за якім адбывалася б перасоўванне². 8 верасня ваенны міністр генерал ад інфантэрыі М.Б. Барклай дэ Толі паведаміў упраўляючаму кватэрмайстарскай часткай генерал-ад’ютанту П.М. Валконскаму пра рашэнне імператара, і прасіў яго „неадкладна і ў глыбокай тайне” падрыхтаваць маршруты для палкоў па-асобку, і прадставіць іх „як мага хутчэй”. 12 верасня гэты загад быў выкананы³.

Пры падрыхтоўцы ваеннай аперацыі заўжды неабходна мець вочы і вушы на граніцы, каб пільна сачыць за верагодным праціўнікам. 10 верасня ваенны міністар паведаміў імператару аб першых падрыхтоўчых мерапрыемствах. У прыватнасці, маршруты Барклай дэ Толі планавалі разаслаць „у свой час” і „прама ў палкі з сакрэтнай сваёй канцылярыі” (тут і далей курсіў мой – А.Л.). Рассылку планавалася выканаць так, каб „большая частка войск дасягнула сваё прызначэнне раней чым мэта гэтага прызначэння адкрыецца”. Адносна дыслакацыі войскаў верагоднага праціўніка – Княства Варшаўскага – Барклай дэ Толі паведамляў, што яны размешчаны „у розных месцах лагерамі” [каля Модліна – 10 тыс., „па Нарэву каля Астраленкі і бліз нашых граніц... і каля Заморска (Замосця? – А.Л.)” – да 6 тыс. чалавек]. Таму існавала пагроза расійскім запасным магазінам (складам – А.Л.), якія размяшчаліся каля граніцы. У выпадку „раптоўнага на іх нападу”, на думку міністра, магазіны будуць знішчаны раней, „чым войскі з кватэр сваіх паспеюць сабрацца”.

¹ Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского Министерства иностранных дел. Серия первая. 1801–1815 гг. (Далей – ВПР). Т. 6: 1811–1812 гг., Москва 1962. С. 709.

² Отечественная война 1812 года. Материалы Военно-ученого архива (ВУА) Главного штаба. (Далей – Отечественная война 1812 года). Отд. I. Переписка русских правительственных лиц и учреждений. Т. V. Подготовка к войне в 1811 г. (Сентябрь – октябрь месяцы). Санкт-Петербург, 1904. С. 64; Расійскі дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў (РДВГА). Ф. Ваенна-вучоны архіў (ВВА). Спр. 434. Арк. 50–51.

³ Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 54; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 363. Арк. 199. – Уся пераліска па падрыхтоўцы гэтай аперацыі ажыццяўлялася з захаваннем найвышэйшай сакрэтнасці, і вялася ўласна ваенным міністрам, кіраўніком кватэрмайстарскай часткай і камандзірамі карпусоў.

Становішча ўскладнялася і тым, што карпусныя начальнікі не мелі на гэты конт ніякіх указанняў: яны будуць у „вялікай нерашучасці”. Таму Барклай дэ Толі прасіў зацвердзіць свае прапановы адносна арганізацыі камандзірамі карпусоў пастаяннай прыгранічнай разведкі з мэтай „мець назаўсёды самыя верныя звесткі пра тое, што ў суседніх уладаннях адбываецца”, а таксама свабоды дзеянняў пры высоўванні сваіх войскаў да граніцы, у выпадку набліжэння праціўніка „ў значнай колькасці”. У прыватнасці, 5-ю дывізію прапаноўвалася перасунуць бліжэй да Шаўляў, 4-ю і 1-ю – да Вільні, 3-ю – да Гродна, 11-ю – да Брэст-Літоўска, 7-ю і 24-ю – да Ковеля. Усе астатнія дывізіі павінны былі ісці за войскамі першага эшалону і на тыя ж пункты, каб гэтым прыкрыць магазіны ад „непрыяцельскага нападу”. Рэзервы маглі падысці да граніцы не раней як праз месяц. „...Дальнія палкі, якіх немалая колькасць, – гаварылася ў дакладзе міністра, – не інакш, як у 25, 26 і 30 дзён могуць паспяваць на прызначаныя пункты, а пецярбургскія войскі – без малога ў 2 месяцы”⁴.

14 верасня ваенны міністар разаслаў камандзірам трох карпусоў на заходняй граніцы (генерал-лейтэнантам П.Х. Вітгенштэйну, К.Ф. Багавуту і І.М. Эсену) інструкцыі аб арганізацыі разведкі і дзеяннях у выпадку набліжэння войск праціўніка. У прыватнасці, Вітгенштэйну прадпісвалася тайна прыняць неабходныя меры, каб даведацца пра намеры ўрада Княства Варшаўскага і аб перадыслакацыі польскіх войскаў. „Хотя нет вероятия думать, чтоб с их стороны мир мог быть нарушен, но против легкомысленных поляков всегда должно быть осторожну”, – заключаў Барклай дэ Толі. У выпадку, калі польскія войскі пачнуць набліжацца да расійскіх граніц „з варожымі намерамі”, Вітгенштэйну дазвалялася „не чакаючы загада”, наблізіць пяхотныя дывізіі да граніцы. Пры гэтым, да пяхоты прадпісвалася далучыць „дастатковую колькасць кавалерыі і артылерыі”. Пра астатнія войскі паведамлялася, што „гледзячы па абставінам”, яны таксама могуць быць зведзены затым да прызначаных пунктаў. У заключэнні міністр падкрэсліваў, што гэтка перасоўванні неабходна праводзіць „з усёй празорлівасцю, каб не парушыць без прычыны агульнага спакою”⁵.

Звесткі пра тое, што каля расійскай граніцы збіраюцца войскі Княства Варшаўскага паступалі і раней. Таму 18 верасня Вітгенштэйн даручыў шэфу Магілёўскага пяхотнага палка генерал-маёру князю Сібірскаму сабраць дакладную інфармацыю. Але праз пяць дзён стала вядома, што польскія войскі адышлі ад граніц. Вітгенштэйн лічыў, што войскі Княства збіраліся не столькі з мэтай пагрозы, колькі з мер перасцярогі на выпадак збору расійскіх палкоў „для манеўраў”. Ад польскіх войскаў тэрыторыю Расіі прыкрывалі раскватэраваныя ў Расіі і Шаўлях Магілёўскі і

⁴ Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 64; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 434. Арк. 50–51.

⁵ Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 77–78; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 3515. Арк. 23.

Пермскі пяхотныя палкі. Усе астатнія часткі 5-й дывізіі (за выключэннем егерскіх палкоў), маглі прыбыць на гэтыя пункты „фарсіраваным маршам у 36 гадзін”⁶.

Багавут атрымаў адпаведнае прадпісанне ў Віцебску, куды ён прыехаў пасля агляду войскаў свайго корпуса. Генерал неадкладна накіраваўся ў Вільню для прыняцця неабходных мер⁷, а таксама для засылкі „шпіёнаў”. На арганізацыю разведкі 26 кастрычніка Барклай дэ Толі выдзеліў камандуючаму, па яго просьбе ад 30 верасня, 2000 чырвонцаў⁸.

Эсен атрымаў пісьмо ад міністра ў Міры 25 верасня, і неадкладна загадаў войскам знаходзіцца ў гатоўнасці „да выступлення ў паход, як хутка атрымаюць на то загад”. Эсен паведаміў пра пісьмо генералу ад інфантэрыі Д.С. Дохтураву⁹, каб узгадніць „перасоўванні, калі абставіны гэтага патрабуюць”¹⁰.

Цяжкія перагаворы. Перагаворы ў Пецяўбургу пачаліся толькі 22 верасня (4 кастрычніка) 1811 г.; другі раўнд адбыўся праз тыдзень (28 верасня / 10 кастрычніка). Акрамя Шарнхорста, з прускага боку у перагаворах прымаў удзел падпалкоўнік Шолер, які быў пры прускай місіі ў Пецяўбургу. З расійскага боку перагаворы вялі Аляксандар I, канцлер граф М.П. Румянцаў і ваенны міністр М.Б. Барклай дэ Толі¹¹.

У пачатку перагавораў Аляксандар I заняў стрыманую пазіцыю. Імператар пагаджаўся з Шарнхорстам, што вайна непазбежна, што яна будзе жажлівай і вырашыць усё. Таму няма прычын, казаў ён, спяшацца. Замест ваеннай канвенцыі, на падпісанні якой настойваў прускі бок, Аляксандар I прапаноўваў *тайны дагавор*¹² і абяцаў разглядаць уступленне французцаў у Прусію, як напад на самага сябе. Але як толькі Шарн-

⁶ Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 128–129; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 435. Арк. 473–474.

⁷ Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 142; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 435. Арк. 487.

⁸ Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 143; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 435. Арк. 540–541.

⁹ 12 кастрычніка 1811 г. камандуючы Падольскай арміяй князь П. I. Баграціён паведаміў Барклаю дэ Толі аб тым, што ад генерала Д. С. Дохтурова атрымана копія пісьма да яго Эсена, з паведамленнем пра загад ад 14 верасня. Пры гэтым Баграціён пісаў: „Хаця я не маю папярэдніх пра тое звестак, але, у выкананне... прадпісаў я ген. ад інф. Дохтураву мець двухбаковую сувязь з ген.-лейт. Эсенам I, для ўзгаднення рухаў даручаных ім карпусоў”. Сувязь планавалася падтрымліваць праз сувязаных афіцэраў. – Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 271–272; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 435. Арк. 536–538.

¹⁰ Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 132; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 435. Арк. 506.

¹¹ ВПР. Т. 6. С. 709.

¹² Гл.: «Проект договора об оборонительном и наступательном союзе между Россией и Пруссией», не пазней 25.9(7.10).1811 г. // ВПР. Т. 6. С. 177–178.

хорст настойліва прасіў практычна ўзгадніць дзеянні Расіі і Прусіі, ён натыкаўся на халодную спяну. У рэшце рэшт, Аляксандар I дазволіў генералу паведаміць ваенныя ідэі, на якіх спыніліся ў Берліне¹³.

Змест прускага плана ваенных дзеянняў быў выкладзены ў мемарандуме, які Шарнхорст перадаў Барклаю дэ Толі. У адпаведнасці з планам, калі адбудзецца напад на Прусію, расійскія войскі павінны неадкладна перайсці граніцу і заняць вялізную тэрыторыю на левым беразе Віслы. Такім чынам, дапамога павінна аказвацца па першаму патрабаванню Берліна, не чакаючы асобных указанняў з Пецяўбургу. Затым расійскія войскі пераправяцца праз Віслу і разгарнуцца паміж гэтай ракой і Одэрам. Такое прасоўванне расійскай арміі, на думку Шарнхорста, адчыніла бы Прусіі магчымасць паспяхова выкарыстаць супраць Францыі свае 8 крэпасцей і 40-тыс. армію. Па падліках Шарнхорста, Прусія магла адцягнуць на сябе да 100 тыс. французскіх салдатаў і Напалеону прыйшлося мець справу адначасова з сіламі двух дзяржаў. У той жа час расійская армія, далучыцца сваімі правым і левым флангамі да прускіх пазіцый у Памераніі і Сілезіі, і абаліраючыся на дзве групы крэпасцей і саюзныя войскі, стане тварам да ворага і паспытае шчасця ў адкрытым баі. Пры пераходзе Прусіі на бок Расіі, указвалася ў мемарандуме, супраць Францыі паднялося б насельніцтва паўночнай Германіі, і ў вайну ўступіла бы Англія; у адваротным выпадку рэсурсы Прусіі прыйдучь у рукі Напалеона і будуць выкарыстаны ў барацьбе супраць Расіі¹⁴.

Гэтыя ідэі былі пакладзены ў аснову прускага праекта ваеннай канвенцыі, які Шарнхорст перадаў імператару. Але праект першапачаткова не быў адобраны Аляксандрам I, паколькі расійскае камандаванне не мела намеру высоўваць сваю армію далёка на захад, дзе яна магла апынуцца адрэзанай ад свайго тылу і быць разгромленай войскамі Напалеона ў Германіі і ў Княстве Варшаўскім. Імператар не праяўляў асабовага даверу да прускага ўраду, паколькі ведаў няўстойлівасць яго знешнепалітычнага курсу. У той час як прускі ўрад дабіваўся падпісання ваеннай канвенцыі, Аляксандар I большае значэнне надаваў падпісанню саюзнага дагавора паміж Расіяй і Прусіяй, які забяспечыў бы сумесныя дзеянні абедзюх краін супраць Напалеона¹⁵.

¹³ Вандаль А. Сочинение в четырёх томах. Наполеон и Александр I. Т. IV. Разрыв франко-русского союза. Ростов на Дону, 1995. С. 268–269.

¹⁴ Вандаль А. Указ. сач. Т. IV. С. 269; ВПР. Т. 6. С. 710. – Верагодна, што пры распрацоўцы плана восеньскай аперацыі Шарнхорстам улічваліся прапановы, выказаныя адстаўным палкоўнікам веймарскай службы і камергерам Рюлем фон Ліліенштэрнам. – Гл.: Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. VI. Подготовка к войне в 1811 г. (Ноябрь месяц). Санкт-Петербург, 1905. С. 273; Тамсама. Т. VII. Подготовка к войне в 1811 г. (Декабрь месяц. Документы без дат). Санкт-Петербург, 1907. С. 95–96.

¹⁵ 28 верасня (10 кастрычніка) 1811 г., на другой аўдыенцыі, Аляксандар I зачытаў Шарнхорсту і Шолеру праект расійска-прускага дагавора аб абарончым і наступальным саюзе паміж гэтымі краінамі. Адначасова гэты праект быў накіраваны

Што тычыцца расійскага плана, прынятага ў чэрвені 1811 г., то папярэдняе ўступленне ва ўсходнюю Прусію і ў Княства Варшаўскае дапускалася ў ім толькі як пабочны сродак, нешта накшталт узмоцненай разведкі, за якой павінна адбыцца добраахвотнае адступленне да войскаў, якія стаялі ззаду; затым новае адступленне да наступнай групы войск – і так амаль да пазіцый, на якіх вырашана чакаць ворага, ужо знясіленага цяжкім паходам і змучанага пастаяннымі дробнымі сутычкамі. Пра аб'яднанне расійскіх армій з прускай, за выключэннем занадта спрыяльных умоў, не было і размовы. Прускія войскі павінны былі заперціся ў сваіх крэпаснях, трымацца ў іх як мага далей, і т.ч., утварыць па баках шляху, па якому пойдзе французская армія, шэраг умацаваных месцаў, занятых яе ворагамі¹⁶.

Шарнхорст раскрытыкаваў гэты план. Ён даў зразумець, што прызнаць а р'югі неабходнасць адступлення пры набліжэнні французаў – значыць аддаць ім усю нізінную частку Прусіі з яе вельмі каштоўнымі сродкамі. Што тычыцца прускіх войскаў, то запертыя ў некалькіх крэпаснях, прадстаўленыя самі сабе, пазбаўленыя свабоды, яны рана ці позна, будуць раздушаныя. А манархія, дарэмна ахвяраваўшая сабой дзеля агульнай справы, павінна будзе здацца. У выказах, шчырасць якіх межавала з дзёрзкасцю, Шарнхорст растлумачыў, што Прусія не можа асудзіць сябе на ролю ахвяры, не можа стаць падобнай крэпасці, кінутай на пагібель полчышчам толькі дзеля таго, каб затрымаць іх наступленне. І калі імператар будзе ўпірацца, кароль будзе вымушаны выкарыстаць адзіны шанс на выратаванне – выслухаць прапановы Францыі¹⁷.

З гэтых слоў Аляксандар I зразумеў, што *Прусія дае яму на выбар толькі два рашэнні: ці ісці да Прусіі, ці глядзець на яе, як на ворага*. Імператар не мог не разумець, што 80–100 тыс. добра ўзброеных і апранутых войск, якія адчувалі нянавісць да французаў, будуць яму дарэчы. Калі дапусціць пераход гэтых войскаў на бок праціўніка – гэта можа стаць дурным прыкладам, і дазволіць Напалеону скалаціць кааліцыю. Таму Аляксандар I саступіў. Ён чарговы раз вярнуўся да ідэі наступлення, але на гэты раз захаваў за сабой права вызначаць межы, за якія нельга пераходзіць. Пасля „доўгіх дыскусій” імператар пагадзіўся падпісаць з Прусіяй ваенную канвенцыю (на аснове прускіх прапаноў), якая аб'яднала б арміі дзвюх краін, і звязала б іх лёсы. Канчатковы тэкст канвенцыі ўзгаднялі Барклай дэ Толі і Шарнхорст. У ноч на 2(14) кастрычніка Шолер склаў праект канвенцыі, у які Аляксандар I

Х. А. Лівену для абмеркавання непасрэдна ў Берліне. Але ідэя абарончага саюзу не была падтрымана Фрыдрыхам Вільгельмам III. – Тэксты праектаў гл.: ВПР. Т. 6. С. 177–178, 179–180.

¹⁶ Вандаль А. Указ. сач. Т. IV. С. 269–270.

¹⁷ Тамсама. Т. IV. С. 270.

унёс змены¹⁸. 5(17) кастрычніка 1811 г. канвенцыя была падпісана¹⁹, а 6(18) кастрычніка 1811 г. Шарнхорст тайна, ноччу, пакінуў Царскае Сяло²⁰.

Ваенная канвенцыя. Згодна ваеннай канвенцыі расійскія і прускія войскі абавязваліся аказваць узаемную дапамогу ў выпадку вайны з Напалеонам. Расія абяцала выставіць 17 дывізій, 6 з якіх будуць знаходзіцца на такім аддаленні ад граніцы, каб пасля атрымання загаду сканцэнтравалася, маглі перайсці граніцу не пазней чым праз 8 дзён. На збор і перадыслакацыю да граніц іншых дывізій патрабавалася ад 3-х да 4-х тыдняў. Са свайго боку Прусія абавязвалася выставіць 80 тыс. чалавек (разам з гарнізонамі). З іх 10 тыс. знаходзілася ў „марках” і на Одэры; 20 тыс. – у Сілезіі; 20 тыс. – пры Кольбергу і 14 тыс. – у самой Прусіі. Астатнія войскі (за выключэннем 6 тыс., якія знаходзіліся ў якасці рабочых у Пілау, але маглі ў любы момант быць выстаўлены ў поле), знаходзіліся ў крэпаснях.

У канвенцыі гаварылася пра тое, што „сістэма вядзення вайны, якой жадаюць прытрымлівацца, вызначана і ў яе духу ўстаноўлены падзел арміі і ў агульных рысах план аперацый”. План аперацый прадугледжваў высоўванне расійскага зводнага корпуса за першую лінію на граніцу Прусіі (недалёка ад таго месца, дзе ўсходняя Прусія ўкліняецца паміж морам і рускімі тэрыторыямі). Як толькі пачнецца вайна, гэты корпус пераходзіць граніцы і прыкрывае Кёнігсберг ад французскага гарнізону ў Данцыгу і варшаўскіх войскаў. Затым 5 расійскіх дывізій высоўваюцца на Віслу (да яе заняцця войскамі праціўніка), і чакаюць праціўніка. Адначасова пруская армія, сваімі карпусамі, размешчанымі ў крэпаснях, дзейнічае абаронча, але актыўна, і перашкаджае наступленню праціўніка да Віслы²¹.

Ваенныя прыгатаванні ў час перагавораў. Інфармацыя пра стан Княства Варшаўскага была атрымана ў самыя кароткія тэрміны. Як паведамляў 4 кастрычніка Вітгенштэйну генерал-маёр Казачкоў-

¹⁸ Згодна Вандалью, кожны артыкул гэтай канвенцыі зацвярджаўся толькі пасля „доўгіх размоў” у час шэрагу пасяджэнняў з ваенным міністрам і канцлерам. Шарнхорст настойваў на тым, каб расійскія войскі, калі дазваляць абставіны, пераправіліся цераз Віслу, але адносна гэтага пункту Аляксандар I не прыняў на сябе станоўчых абавязкаў. У прыватнасці, імператар выкрэсліў з канвенцыі артыкул, па якому ён павінен быў прасунуць да Сілезіі частку сваіх войскаў. Акрамя таго, каб рускія смаглі хутчэй перайсці Віслу, Шарнхорст прасіў аддаць войскам загады загады выступіць у Княства Варшаўскае і Германію, як толькі прускія ўлады запыталіся дапамогі. – Тамсама. Т. IV. С. 271.

¹⁹ Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россиею с иностранными державами. Т. VII. Санкт-Петербург, 1885. С. 24–37; ВПР. Т. 6. С. 197–201.

²⁰ ВПР. Т. 6. С. 709–710.

²¹ ВПР. Т. 6. С. 197–201; Вандаль. Указ. сач. Т. IV. С. 271–272.

скі²², ў „Замосці, Любліне, Варшаве і Сіроцку, сапраўды сабраны польскія войскі, а да апошніх двух месцаў збіраецца ўся канскрыпцыя, але не дзеля памяшчэння ў склад войскаў, а для ўмацавальных работ”. Супраць Віленскай губерні заставаўся адзін кавалерыйскі полк (штаб-кватэра ў Новым Месце), які ўтрымліваў кардон па расійскай і прускай граніцах. Згодна чуткам, якія распаўсюджваліся ў Княстве Варшаўскім, пры Расіёнах збіраецца да 25 тыс. рускага войска, і ўвогуле расійскія лагеры ў „польскіх губернях патурбавалі герцагства Варшаўскае...”. Таму ў Княстве адбываўся рух польскіх войскаў і быў арганізаваны збор коней для артылерыі. Але на думку Казачкоўскага, каля расійскіх граніц яны не змогуць весці вайну з-за вялікага недахопу сена. Генерал таксама адзначаў вялікую колькасць дэзерціраў сярод польскай арміі²³.

Прыкладна такога ж характару паступалі данясенні ад Багавута²⁴ і з Украіны ад камандуючага Падольскай арміяй генерала ад інфантэрыі князя П.І. Баграціёна. У прыватнасці, 6 кастрычніка князь пісаў ваеннаму міністру, што па кардону з’явіліся польскія раз’езды, але яны не ўяўляюць небяспекі, паколькі малалікія і павінны сачыць за беглымі. І хаця, па дадзеных разведчыкаў, у Замосце прыбылі адзін ці два пяхотных польскіх палкі, яны прызначаліся выключна для крапасных работ. Пра больш значныя перасоўванні войскаў нічога не было чуваць. Увогуле, на думку Баграціёна, палякі „боятся и в большом страхе, чтоб мы внезапно не сделали на них нападение”²⁵.

Такім чынам, з атрыманых разведданных выходзіла, што прыгатаванні польскага боку выкліканы больш чуткамі аб перадыслакацыі і канцэнтрацыі расійскіх войскаў у пагранічных губернях, і гэтыя прыгатаванні не носяць наступальнага характару.

Завяршальны этап падрыхтоўкі ваеннай аперацыі. У такой, даволі спрыяльнай абстаноўцы, пасля падпісання ваеннай канвенцыі, Барклай дэ Толі прыступіў да рассылкі планаў ваенных дзеянняў да камандзіраў карпусоў.

²² Па загаду Вітгенштэйна Казачкоўскі неадкладна накіраваўся з Гольдзінгена ў Расіёны, „пад выглядам адбору людзей у гвардыю”. Неабходную інфармацыю ён пераправярыў з дапамогай ковенскага паліцмайсцара, які „па шлюбу меў вялікую сувязь з палякамі” і на граніцы. – Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 126; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 3515. Арк. 29.

²³ Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 233–234; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 3515. Арк. 33. – Пасля пераправеркі гэтых звестак, Вітгенштэйн адправіў ваеннаму міністру данясенне аналагічнага зместу. – Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. VI. С. 1; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 435. Арк. 607.

²⁴ Гл.: Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 328–329; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 435. Арк. 543–544.

²⁵ Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 246–247; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 435. Арк. 509–510. – Тое ж самае Баграціён пісаў і 12 кастрычніка. – Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 272.

8 кастрычніка²⁶ ваенны міністр загадаў Вітгенштэйну неадкладна перанесці карпусную кватэру з Рыгі ў Шаўлі, бліжэй да месца канцэнтрацыі 5-й дывізіі, пад маркай, што ў зімовы час „марскія берагі... не падвяргаюцца больш ніякай небяспецы”. 5-ю дывізію належала наблізіць з берагоў Балтыкі да Цельшаў, Шаўляў і Расіён. Гэта планавалася зрабіць так, каб яна „ў некалькі дзён, пасля атрымання загада, магла перайсці ў Тыльзіт за раку Нёман”. Дзеля гэтага Сеўскі полк пераводзіўся з Мітавы ў Куртавяны (заставаўся ў Мітаве да прыбыцця яму на змену з Вендэна 25-га егерскага палка); Калужскі – з Баўска ў Бейсаголы; 23-і егерскі – з Віндавы ў Куршаны; 24-ы егерскі – з Лібавы ў Плу(г)яны; 5-я батарэйная рота 5-й артылерыйскай брыгады – з Мітавы ў Відуклі. Усе іншыя палкі і артылерыйскія роты 5-й дывізіі павінны былі заставацца на сваіх месцах. Перадыслакацыю прадпісвала правесці „без далёкай агалоскі”, пад маркай набліжэння палкоў да галоўных правяняцкіх магазінаў для лепшага харчавання войскаў. Кожны полк планавалася пераводзіць па-аднаму, каб „адзін не ведаў пра рух другога”. У распараджэнне Вітгенштэйна перадаваліся з корпуса Багавута два казачыя палкі – маёра Селіванава і падпалкоўніка Радзіёнава – якія размяшчаліся па граніцы і ўтрымлівалі кардон ад Палангена да вусця р. Пасвенты²⁷.

Гэтыя войскі, а таксама Гарадзенскі гусарскі полк прадпісвалася ўтрымліваць ў „пастаяннай гатоўнасці да паходу”. Але, каб пазбегнуць „заўчаснай трывогі”, Вітгенштэйну забаранялася рабіць якія-небудзь прадпісанні. Высокай ступені гатоўнасці раілася дасягаць „частымі аглядамі войскаў”, у час якіх – звяртаць увагу „на ўсё тое, што неабходна для гатоўнасці да паходу”.

Барклай дэ Толі паведаміў Вітгенштэйну, што камандуючы ў Марыенвердэры на ніжняй Вісле прускі генерал-маёр Йорк будзе знаходзіцца з ім у „бесперальнай” перапісцы. Ён павінен паведамляць графу пра ўсе падзеі на Одэры, Вісле і ў Княстве Варшаўскім, а Вітгенштэйн – інфармаваць імператара. Ваенны міністр таксама паведаміў пра сакрэтны канал сувязі паміж урадам Расіі і Прусіі. Йорк накіроўвае пакеты да Вітгенштэйна „пад адрасам прускага пошт-дырэктара Мілера ў Мемель”, гэты апошні дасылае іх у Паланген да „афіцэра для сувязі” маёра Урагеля, а той – эстафетамі ці з нарочным кур’ерам – да Вітгенштэйна. На выдаткі Барклай дэ Толі выдзяляў 3 тыс. руб.²⁸ А 10 кастрычніка Вітгенштэйну было загадана „зводных грэнадзерскіх батальёнаў не перамяшчаць з палкамі 5-й пяхотнай дывізіі”, а пакінуць іх на сваіх месцах²⁹.

²⁶ 8 кастрычніка аб перадыслакацыі войскаў 5-й дывізіі і штаба 1-га корпуса ваенны міністр паведаміў генералу П. М. Валконскаму „для звестак”. – Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 251.

²⁷ Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 249–251; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 3515. Арк. 35–36.

²⁸ Тамсама. Грошы былі высланы 10 кастрычніка.

²⁹ Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 259; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 3515.

Усе гэтыя прадпісанні Вітгенштэйна атрымаў 12 кастрычніка ў Везенбергу, дзе ён знаходзіўся для агляду войск, і ў той жа дзень адправіўся ў Рыгу „для прывядзення ў неадкладнае выкананне азначаных даручэнняў”³⁰.

12 кастрычніка Барклай дэ Толі раскрыў задачы, якія стаялі перад Вітгенштэйнам³¹. У выпадку „сапраўднага адкрыцця варожых дзеянняў французам і іх саюзнікаў супраць караля прускага”, Вітгенштэйн павінен „памацаваць” прускія войскі, якія знаходзіліся ў самой Прусіі. Для гэтай мэты прызначаліся 12-ць батальёнаў 5-й пяхотнай дывізіі, 5-я артылерыйская брыгада, 8 эскадронаў Гарадзенскага гусарскага палка і 2 казачых палка – маёра Селіванава і падпалкоўніка Радзіёнава. Гэты корпус павінен „прасунуцца цераз Тыльзіт і Прагель раку”, і разам з прускімі войскамі абараняць Кёнігсберг.

Сігналам да выступлення (г.зн. пачаткам вайны) прызнаваліся 3 выпадкі: варожыя дзеянні праціўнікаў, якія маюць мэту заняцце „каралеўска-прускага ўладання”; істотнае павелічэнне французскіх і саюзных ім войскаў на Вісле; заняцце французамі і іх саюзнікамі якой-небудзь часткі прускіх уладанняў. У кожным выпадку, камандуючы на Вісле генерал Ёрк перасылае, разам са сваім данясеннем, „уласнаручны” загад на гэты конт прускага караля. Калі французы, за кошт хуткіх дзеянняў сваіх гарнізонаў ў Штэціне, Кюстрыне, Торуні і Данцыгу, перапыняць сувязь паміж Віслаю і Одэрам ці Берлінам, і кароль не здолее даслаць уласны загад, тады генерал Ёрк накіроўвае Вітгенштэйну з паведамленнем „аднаго добранадзейнага афіцэра” цераз Тыльзіт і Таўраген у Расію ці Шаўлі. Гэтага афіцэра загадвалася даставіць да камандуючага расійскім корпусам „на казачых конях”.

Пры атрымліванні паведамленняў ад Ёрка, Вітгенштэйну загадвалася пераправіцца з войскамі зводнага корпуса каля Тыльзіта цераз Нёман і ісці да р. Прагель. Адначасова, ён паведамляе пра пераход граніцы нарочнымі кур’ерамі карпусных камандзіраў: Багавута – ў Вільні; Эсена – у Слоніме; Дохтурава – у Дубне; камандуючага Падольскай арміяй Баграціёна – у Жытоміры. Апошнія атрымліваюць загад сабраць свае войскі на зборныя пункты каля граніцы, і павінны „садзейнічаць да адной мэты, па выдадзенай дыспазіцыі”.

Арк. 41. – 13 кастрычніка генерал-маёр Казачкоўскі паведаміў графу, што зводныя грэнадзёрскія батальёны 5-й пяхотнай дывізіі зведзены і кватэруюць: батальён 1-й брыгады (камандзір – маёр 23-га егерскага палка Цялегін) – у м. Экаў Курляндскай губ.; 2-й брыгады (камандзір – маёр Магілёўскага пяхотнага палка Урангель) – у м. Грудзе Віленскай губ. Акрамя таго, былі вызначаны месцы для лячэння хворых і харчавання гэтых войскаў. – *Отечественная война 1812 года*. Отд. I. Т. V. С. 280; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 3515. Арк. 39. – 17 кастрычніка Вітгенштэйн паведаміў аб гэтым міністру.

³⁰ *Отечественная война 1812 года*. Отд. I. Т. V. С. 270; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 435. Арк. 503.

³¹ Атрымана 15 кастрычніка. – *Отечественная война 1812 года*. Отд. I. Т. V. С. 268–270; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 3515. Арк. 43–44.

Корпус Вітгенштэйна планавалася падпарадкаваць аднаму з „каралеўска-прускіх прынцаў”, як камандуючаму ў Прусіі генерал-губернатару. Калі прынца не будзе, каманду над усімі прускімі і расійскімі войскамі прымае Вітгенштэйн. Прускія войскі будуць складацца з 2 брыгад, агульнай колькасцю 14 тыс. чалавек. Брыгада генерал-маёра Ёрка размяшчаецца на Вісле, паміж Граўдэнцам і Данцыгам, а генерал-маёра Штутэрг(х)ейма – каля Кёнігсберга. У выпадку наступлення праціўніка з боку Данцыга і Торна, прускія войскі павінны знішчыць усе пераправы праз рэкі, спыніць і ўтрымліваць яго ў пазіцыях каля Пасаржы і Фрышынга, каб забяспечыць набліжэнне расійскіх войскаў. Харчаванне корпуса Вітгенштэйна ўскладваецца на прускі ўрад, таму граф павінен своечасова зрабіць неабходныя захады. Пры пераходзе цераз Нёман расійскія войскі акрамя 10-дзённага правіянту ў палках, атрымліваюць 10-дзённы запас сухарэй з правіянтскіх магазінаў³².

У той жа дзень, 12 кастрычніка, ваенны міністр прасіў Валконскага склаці маршруты 25-му егерскаму палку для пераходу з Вендэна ў Мітаву. Маршруты складаліся „не па абыдзенай вялікай дарозе”, а 1-му батальёну з Вендэна – па праваму берагу ракі, праз Вангаш, Капель, Хензелгоф, Родэнпойе і Дзінгоф, а 2-му – з Юргенсбурга праз Ленвадэн. Усё гэта рабілася з мэтай, каб войскі не сустракаліся з тымі, хто праязджае „па паштовай дарозе”³³.

13 кастрычніка³⁴ Валконскім былі ўнесены змены ў сакрэтныя маршруты ад 12 кастрычніка і складзена некалькі новых маршрутаў: Брэсцкаму пяхотнаму палку на пераход з г. Астроў у Краснае і яго наваколле; аднаму батальёну 30-га егерскага палка, са штабам – з Невеля ў Гарадок; 17-й батарэйнай роце – з Апочкі ў Себеж³⁵. Такім чынам, *бліжэй да граніцы перасоўваліся войскі другога эшалона*.

Да 15 кастрычніка ўсе асноўныя прыгатаванні былі скончаны, і ваенны міністр прыступіў да рассылкі камандзірам карпусоў сакрэтнага загада імператара аб поўнай гатоўнасці войск да ваенных дзеянняў. 15 кастрычніка такія загады (разам з маршрутамі руху войскаў) былі адпраўлены Вітгенштэйну, Багавуту і Эсену, а 17 кастрычніка – Дохтуру і Баграціёну³⁶.

³² Тамсама.

³³ *Отечественная война 1812 года*. Отд. I. Т. V. С. 270–271; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 363. Арк. 153. – Акрамя таго, Валконскі павінен быў падрыхтаваць маршруты для запасных эскадронаў, якім прызначаліся асобныя кватэры. Мэта перадыслакацыі – фарміраванне ва Усвяце Астраханскага кірасірскага, і ў Пірэціне (Палтаўская губ.) – Наўгародскага кірасірскага палкоў. – Гл.: *Отечественная война 1812 года*. Отд. I. Т. V. С. 285–286; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 363. Арк. 156–157.

³⁴ *Отечественная война 1812 года*. Отд. I. Т. V. С. 282; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 363. Арк. 161.

³⁵ *Отечественная война 1812 года*. Отд. I. Т. V. С. 271; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 363. Арк. 154.

³⁶ *Отечественная война 1812 года*. Отд. I. Т. V. С. 302–304, 313–315; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 434. Арк. 54–58, 59–63. – Усе гэтыя пакеты былі атрыманы асабіста камандуючымі.

У выпадку выступлення ў Прусію, Вітгенштэйн павінен быў паведаміць пра ўсё старэйшаму пасля сябе генерал-маёру Кахоўскаму³⁷. Адначасова графу дасылаліся маршруты 14-й пяхотнай, 1-й кавалерыйскай дывізіі і 14-й артылерыйскай брыгады. У момант пераправы цераз Нёман, ён павінен іх разаслаць палкам, і загадаць ім пасля атрымання неадкладна „выступіць і следаваць ў прызначаныя месцы”³⁸.

Змест прадпісанняў іншым генералам быў аднолькавы ў агульнай частцы, і разыходзіўся толькі ў дэталях. У прыватнасці, Багавуту, пасля атрымання паведамлення аб пераходзе Нёмана Вітгенштэйнам, загадалася „ў той жа час” наблізіць войскі яго корпуса – 4-ю і 1-ю пяхотныя дывізіі, 4-ю артылерыйскую брыгаду, Пскоўскі і Каргапольскі драгунскія палкі – да Вільні. Прыкадаліся маршруты палкам 1-й грэнадзерскай дывізіі і драгунскаму Пскоўскаму палку; астатнім – павінен даць сам Багавут. Елісаветградскі і Ізюмскі гусарскія палкі, а таксама пантонную роту № 3, „па блізкасці да граніцы”, рэкамендавалася перасоўваць у апошнюю чаргу. Усе астатнія войскі корпуса павінны чакаць указанняў, а пасля іх атрымання – неадкладна выступаць і ісці па маршрутам, якія былі прыкладзены ў канверце за № 9. Гэты канверт дазвалялася распячатаць толькі ў выпадку атрымання ад Вітгенштэйна паведамлення аб уступленні яго ў Прусію³⁹.

У сваю чаргу Эсен павінен „наблізіць” 3-ю пяхотную дывізію і яе артылерыйскую брыгаду да Гродна. Да іх, пры неабходнасці, далучаўся Ізюмскі гусарскі полк, раскватэраваны ў Вялікай Бераставіцы і Камянцы-Літоўску. 11-я пяхотная і 3-я кавалерыйская дывізіі і 11-я артылерыйская брыгада павінны ісці да Брэст-Літоўска і Кобрына. У такім становішчы яны павінны чакаць далейшых загадаў „да дзеяння”⁴⁰.

Дохтураў і Баграціён павінны арганізаваць перадыслакацыю часцей да Ковеля і Дубна. Дохтураў адказваў за войскі 24-й і 7-й пяхотных дывізіі, Харкаўскага, Чарнігаўскага драгунскіх, Ахтырскага гусарскага і Літоўскага уланскага палкоў і коннай № 7 роты 2-й рэзервовай артылерыйскай брыгады⁴¹ (усе ў Дубна); а Баграціён – за палкі 2-й грэнадзерскай, 26-й пяхотнай дывізіі з іх артылерыйскімі брыгадамі, 2-й кірасірскай і 4-й кавалерыйскай дывізіі (акрамя Ахтырскага палка), а таксама за Татарскі уланскі полк і 3-ю рэзервовую артылерыйскую брыгаду (усе ў Луцк); за палкі 12-й і 18-й дывізіі з іх артылерыйскімі

³⁷ Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 288; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 3515. Арк. 47.

³⁸ Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 304; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 434. Арк. 58.

³⁹ Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 302–303; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 434. Арк. 54–55. – Багавуту раілася не ўступаць ні з кім з карпусных камандзіраў у пераліску.

⁴⁰ Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 303–304; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 434. Арк. 56–57.

⁴¹ Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 314; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 434. Арк. 60.

брыгадамі, 5-й кавалерыйскай дывізіі і 4-ю рэзервовую артылерыйскую брыгаду (у Дубна)⁴². Дохтураву і Баграціёну раілася не рабіць ніяк прадпісанняў аб падрыхтоўцы да пахода, каб пазбегнуць „заўчаснай дарэмнай трывогі”, а падтрымліваць іх у гатоўнасці „частымі аглядамі”.

Пасля атрымання адпаведнага загада, камандуючы Падольскай арміяй князь Баграціён запэўніў ваеннага міністра ў тым, што воля імператара будзе дакладна выканана. „...Что же касается до изготовления армии мне вверенной, – выхваляўся князь, – не имею никакой надобности ныне им повторить, ибо со вступления моего в командование предписано, как водится, по службе, с получения последнего повеления, тотчас выступить, так армия в готовности находится”. У той жа час, Баграціён паведамляў аб немагчымасці, у выпадку „экстранага руху”, „хутка сабраць” армію, паколькі яна размешчана „дужа шырока і ў трох губернях”⁴³.

План „дыпламатычнага” забеспячэння аперацыі. Адначасова з падрыхтоўкай да ваенных дзеянняў супраць Княства Варшаўскага, расійскі ўрад працягваў зандзіраванне глебы, з намерам перацягнуць палякаў на свой бок. У сувязі з гэтым асобую цікавасць уяўляе „авантурны” праект графа Віта.

У кастрычніку 1811 г. князь Баграціён – нязменны прыхільнік наступальнай вайны супраць Княства Варшаўскага – прапанаваў план „нейтралізацыі” Княства Варшаўскага ў будучай барацьбе з Францыяй. 19 кастрычніка князь паведаміў ваеннаму міністру пра сустрэчу са сваім агентам – адстаўным палкоўнікам графам Вітам⁴⁴. І хаця князь не вельмі добра адзваўся пра гэтага разведчыка, тым не менш, прапанова Віта зацікавіла князя. Граф абяцаў наладзіць канал сувязі, з дапамогай якога можна было атрымаваць звесткі пра падзеі не толькі ў Варшаве, але і ў „кабінеце самага Напалеона”. Інфармацыя павінна паступаць ад мадам Вабан, якая пражывала ў Варшаве. Граф быў з ёй у блізкіх адносінах, а таму спадзяваўся з лёгкасцю схіліць яе да супрацоўніцтва з рускімі.

⁴² Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 315; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 434. Арк. 62.

⁴³ Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 316; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 434. Арк. 48–49.

⁴⁴ Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 320–321; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 435. Арк. 629–632. – Характарыстыка Віта, якую даў яму Баграціён: „Сколько я его знаю, он лжец и самый не основательный человек; но жена его, как умная и хорошая женщина, управляет его поступками так, чтобы не лишился он доверенности у вас (Барклая де Толли – А.Л.), равно и в герцогстве Варшавском не потерял хорошего о себе мнения. По моему замечанию, кажется что он двуличка; еще не дурно было, когда справедливо обо всем нас извещал и показания это со стороны их были бы верными. Я сидел с ним глаз на глаз довольно долго и всячески выпрашивал, каким образом знает он все обстоятельства тамошнего края и по какой связи так часто туда ездит? На сие отвечал он мне, что имеет там много дела по домашним оборотам и при том тесную связь с многими особами, да и будто о каждом отъезде его известно и вам”.

Гэтая жанчына характарызувалася Баграціёнам, які трохі ведаў яе, як „хітрая, разумная і інтрыганка”. Але самае галоўнае, што яна пастаянна знаходзілася пры князі Ю. Панятоўскім. Князь быў прывязаны да гэтай жанчыны, і ва ўсім ёй давяраў. Без яе парады, па словах графа Віта, Панятоўскі нічога не прадпрымаў ні ў ваеннай галіне, ні ў цывільных справах. „Словам... яна сапраўдны яго сябр і абсалютны для яго закон”, – рэзюміраваў Баграціён.

На думку Віта, спадарыня Вабан разумела, што Княства Варшаўскае – „адна мара”, а таму „ахвотна пажадае пераканаць і князя Панятоўскага прытрымлівацца правільнага і надзейнага боку”. Усё гэта граф абяцаў наладзіць праз свайго знаёмага, італьянца, „сапраўднага ворага французскай нацыі”, які жыў у Вене. Гэты італьянец „меў вялікую сувязь і сяброўства” з мадам Вабан. Але граф Віт абяцаў правярнуць гэтую справу толькі ў выпадку, калі яго залічаць на расійскую ваенную службу.

Баграціён зразумеў, што Віт меў намер выкарыстаць яго ў сваіх мэтах, і прасіў ваеннага міністра падтрымаць „гульню”. Барклай павінен быў напісаць князю, што ён рады дапамагчы, але намер Віта такога плану, што „легче ему и удобнее произвести оное в действие, имея всю свободу отлучиться во всякое время куда угодно”. Калі Віт выканае свой план, ён будзе залічаны на ваенную службу⁴⁵. Спакушаючы графа такім абяцаннем, Баграціён спадзяваўся, што Віт прыкладзе ўсе намаганні для выканання задуманага; і калі атрымаецца – будзе вялікая карысць.

Але, як пераканаўча сведчыў мінулы вопыт (правал місіі А. Чартарыйскага ў пачатку 1811 г.), усе гэтыя праекты па перацягванню ваварыян на бок Расіі, былі толькі самападманам.

Зрыў аперацыі. На працягу кастрычніка 1811 г. расійскія войскі пастаянна падцягваліся да граніц. 29 кастрычніка было прынята рашэнне аб перадыслакацыі артылерыйскіх рот 1-й брыгады (з Пецярбурга) бліжэй да сваёй дывізіі. Таму Барклай да Толі прасіў Валконскага прызначыць ротам кватэры каля Смаленска і Віцебска, „каб не спіскаць занадта войскаў, раскватэраваных у Віцебскай і Мінскай губ., і разам з тым аблягчыць іх харчаванне”. Самым лепшым варыянтам ваенны міністр лічыў Пскоўскую губерню, „бліжэй да прамога тракту адсюль да Вільні”, пры ўмове што гэта не пацясніць іншых войскаў, і будзе для рот фураж⁴⁶. 30 кастрычніка Валконскі прызначыў кватэры ў наступных месцах: батэрэйнай роце № 1 – у м. Талачын; легкой № 1 – у Бабры; легкой № 2 – у Стараселлі, Магілёўскай губерні⁴⁷; а 3 лістапада, па просьбе міністра, – склаў маршруты для гэтых рот⁴⁸.

⁴⁵ Тамсама.

⁴⁶ Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. V. С. 341; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 363. Арк. 166.

⁴⁷ Тамсама.

⁴⁸ Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. VI. С. 218; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 363. Арк. 167.

Такім чынам, да пачатку лістапада 1811 г. была закончана перадыслакацыя бліжэй да граніцы расійскіх войскаў 1-га эшалона. Адначасова падцягваліся войскі 2-га эшалона. 8 лістапада Валконскі ўнёс, па даручэнню міністра, папраўкі ў „дыслакацыйную ведамасць” і „кватэрную карту”, якія адбыліся ў кастрычніку 1811 г.⁴⁹ Усё было падрыхтавана да ваенных дзеянняў.

Але далей выпрацоўкі аперацыйнага плана справа не пайшла. Фрыдрых Вільгельм III, які памятаў ўрокі 1806 г., ухіліўся ад ратыфікацыі ваеннай канвенцыі ад 5(17) кастрычніка 1811 г. Калі Аляксандар I праз пэўны час не атрымаў назад з Берліна канвенцыі з ратыфікацыяй, ён зразумеў, што ў прускага караля не хапіла мужнасці давесці да канца свой праект – паўстаць супраць Напалеона і пашукаць шчасця ў вайне. „*Не допуская ещё полной измены Пруссии, – писаў французскі даследчык А. Вандаля на гэты конт, – император сравнительно легко примирился с решением слабовольного короля, которое позволяло ему вернуться к избранному им плану, т.е. к плану оборонительной войны, на который он возлагал столько надежд*”. Таму ён нічога не зрабіў, каб аказаць ціск на рашэнне Прусіі. Аляксандар I зноў, па вобразнаму выразу А. Вандаля, „застыл ў нерухомай позе”. А мы дадамо – толькі да лютага 1812 года...

Summary

Planning and preparation of the Russian-Prussian offensive against the Duchy of Warsaw in the autumn 1811

This article says about planning and preparation of the Russian – Prussian joint offensive operation against the Duchy of Warsaw from summer – to autumn of 1811. A lot of attention is given to the development of conditions in Russia's participation in the operation that were formulated during the negotiations with Sharnhorst in Petersburg and were ratified in the military convention. The author also analyzes Russia's military preparation for operations: the organization of military investigation in frontier provinces, concentration and redeployment of troops, operative plans. The author comes to the conclusion, that Russia was ready to begin military actions any minute, under the condition of a ratification of a convention, and actual formulation of a coalition. However, indecision of the Prussian king Frederic William III did not allow activating preventive impact.

⁴⁹ Отечественная война 1812 года. Отд. I. Т. VI. С. 238, 239; РДВГА. Ф. ВВА. Спр. 363. Арк. 176, 46.

Santrauka

Rusijos – Prūsijos puolimo operacijos prieš Varšuvos kunigaikštystę planavimas ir organizavimas 1811 m. rudenį

Straipsnyje aprašomas Rusijos – Prūsijos puolimo operacijos prieš Varšuvos kunigaikštystę planavimas ir organizavimas 1811 m. vasarą – rudenį. Nuodugnai aptariamos Rusijos dalyvavimo šioje operacijoje sąlygos, suformuluotos Šarnhorsto derybų metu Peterburge, o patvirtintos specialiu kariniu susitarimu (konvencija). Analizuojamas Rusijos karinis pasirengimas operacijai: karinės žvalgybos organizavimas pasienio gubernijose, kariuomenės telkimas ir perdislokavimas, operatyviniai planai. Straipsnio autorius daro išvadą, jog Rusija buvo pasirengusi pradėti karinius veiksmus bet kurią akimirka, jeigu būtų ratifikuotas karinis susitarimas ir faktiškai sukurta koalicija. Vis tik, Prūsijos karaliaus Fridricho Vilhelmo III neryžtingumas užkirto kelią prevenciniam išpuoliui.

AUDRIUS ABROMAITIS

Uniwersytet Wileński

ASPEKTY PSYCHOLOGICZNE REFORMY ROLNEJ
NA LITWIE¹

W rękach ziemiaństwa na Litwie przed I wojną światową pozostawała prawie połowa uprawianej ziemi. Zdaniem P. Łossowskiego, mniej więcej 40% upraw stanowiła własność ziemiańska², tymczasem w 1918 r. więcej niż 80% dworskiej własności rolnej były skoncentrowane w posiadaniu ziemian Polaków³. Według oficjalnych danych w 1922 r., wśród 3000 właścicieli dworów było 1590 (53%) Polaków⁴. Wówczas przewidywano, iż reforma rolna obejmie około 690 tys. ha należącej do nich ziemi. Ziemian deklarujących się jako Litwini było 600 (20%), a reforma miała objąć 146 tys. ha ich własności⁵. Według danych zebranych przez litewskie Ministerstwo Rolnictwa, wśród prywatnych gospodarstw liczących ponad 100 ha ziemi 66,4% należało do Polaków, 10% – do Rosjan, 6,4% – do Niemców, 2% – do Żydów i tylko 12,9% – do Litwinów⁶.

Litewski historyk G. Vaskela twierdzi, że w 1919 r. chłopci gospodarowali na 55,5% ziemi, właściciele pochodzenia szlacheckiego – 26,2% (bez Wileńszczyzny i Kraju Kłajpedzkiego)⁷. Na początku 1940 r. chłopci gospodarowali już na 70,7%

¹ Tytuł artykułu nawiązuje do problemu zasygnalizowanego już w wydawnictwie z 1922 r., w którym pisano: „Tu w znacznym stopniu wyjaśniają się aspekty psychologiczne w kwestii reformy rolnej. Obszarnik w oczach chłopca, biorąc rzecz ogólnie, jest zaborcą jego ziem, gwałcicielem jego praw oraz poskramiaczem i szkodnikiem całego życia litewskiej wsi. Wobec tego warte zanotowania jest jeszcze coś: w miejscowościach, w których wpływy dworów były większe, w których okolicach więcej jest spolonizowanych, tam i gospodarka rolna stoi obecnie niżej, i oświata ludzi oraz ogólny stan kultury wiejskiej ludności jest wyraźnie niższy. Można twierdzić, iż wysokość odsetki spolonizowanych osób w różnych terenach Litwy jest w zależności odwrotnej do wysokości rolnictwa i ludowej kultury tych terenów”. (Lietuvos žemės ūkis ir žemės reforma, Kaunas 1922, s. 31).

² P. Łossowski, Kraje bałtyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury (1918–1934), Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1972, s. 31.

³ P. Łossowski, Stosunki polsko-litewskie w latach 1918–1920, Warszawa 1966, s. 22.

⁴ R. Žepkaitė, Diplomacija imperializmo tarnyboje: Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1919–1939 m., Vilnius 1980, s. 13.

⁵ V. Kniūraitė, 1922 m. žemės reforma Lietuvoje, Vilnius 1994, s. 48–49.

⁶ Tamże, s. 24.

⁷ G. Vaskela, Žemės reforma Lietuvoje 1919–1940 m. Analizuojant Rytų ir Vidurio Europos agrarinės raidos XX a. III–IV dešimtmečiais tendencijas, Vilnius 1998, s. 65.

ziemi, a właściciele pochodzenia szlacheckiego – tylko na 1,5% (wliczając Wiłeńszczyznę, lecz pomijając Kraj Kłajpedzki)⁸. Wywłaszczono 76,7% obszarniczej ziemi, pozostała część została przez nich sprzedana (231,3 tys. ha z pozostających w ich rękach 322,8 tys. ha). Własność szlachecko-ziemiańska skurczyła się piętnastokrotnie⁹.

Taka statystyka pozwoliła polskim publicystom w okresie międzywojennym, jak i historykom po II wojnie światowej twierdzić, że litewska reforma rolna była przede wszystkim instrumentem skierowanym przeciwko polskiej dominacji ekonomicznej (a także – politycznej, kulturalnej itp.), mającym zniszczyć dominację Polaków przez zrujnowanie jej podstaw. Np. Łossowski w wielu opracowaniach wskazywał, iż reformie rolnej na Litwie w większym stopniu przyświecały cele polityczne niż społeczne lub ekonomiczne, zaś głównym celem była chęć likwidacji polskiego ziemiaństwa¹⁰.

Podobnie reforma rolna jest oceniana i przez innych autorów. W jednej z najnowszych rozpraw poświęconych Litwie czytamy: „Pałace i dwory były ostoją polskości, gdyż grupowały wokół siebie liczną rzeszę oficjalistów i służby. Używano w nich języka polskiego, który był przyswajany przez otaczającą ludność chłopską. Władze litewskie zdawały sobie sprawę, że osłabienie siły ekonomicznej ziemiaństwa jest drogą do likwidacji polskości. W celu zrealizowania tego zaprogramowanego zamierzenia podjęto decyzję o przeprowadzeniu reformy rolnej”¹¹.

Litewscy historycy w zasadzie nie negowali tego motywu w programie reformy rolnej, lecz nadawali mu mniejszą rangę. Litewska historiografia okresu sowieckiego rozpatrywała polsko-litewski konflikt przez pryzmat walki klasowej. W tym ujęciu kwestia reformy rolnej była interpretowana w kategoriach walki polskiej i litewskiej burżuazji o wpływy na Litwie. Np. R. Žepkaitė tak pisała o litewskich warstwach rządzących: „Podstawowym ich celem była ochrona litewskiej burżuazji od konkurencji polskiej burżuazji, zagwarantowanie wzmocnienia ekonomicznych pozycji Litwinom. Oprócz powodów ekonomicznych były i cele polityczne. Litewska burżuazja starała się uchronić od wtrącania się warstw rządzących Polski w wewnętrzne sprawy Litwy, nie pozwolić ostatnim przeszkadzać w realizacji reformy rolnej, w istocie kosztem polskiego ziemiaństwa”¹².

Według danych statystycznych z 1905 r. w gubernii kowieńskiej wśród gospodarstw o powierzchni ponad 100 dziesięcin (1 dziesięcina = 1,0925 ha) zaledwie 3% ziemi należało do osób pochodzenia chłopskiego. Te dane pozwoliły L. Trusce dojść do wniosku, że w czasie realizacji reformy rolnej wielkość ziemi zostawianej

⁸ Tamże, s. 177.

⁹ Tamże, s. 180, 244.

¹⁰ P. Łossowski, *Kraje bałtyckie*, s. 32; tenże, *Polacy w Estonii, Łotwie i Litwie*, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. 29, Warszawa 1994, s. 95.

¹¹ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa 1997, s. 135. Co prawda, autor dalej przyznaje, że: „Intencją jej (reformy rolnej – A. A.) była nie tylko walka z polskością. Równocześnie bowiem władze zamierzały zmienić strukturę agrarną rolnictwa. Strategicznym celem było stworzenie bogatej warstwy chłopskiej” (s. 135–136).

¹² R. Žepkaitė, op. cit., s. 286.

w rękach dotychczasowych właścicieli wynosiła 80 ha nieprzypadkowo, ponieważ taki obszar oznaczał granicę między własnością ziemianką a chłopską¹³. Badacz stosunków agrarnych międzywojennej Litwy Vaskela skłania się ku tejże opinii¹⁴. Tymczasem Algis Kasperavičius wskazuje, iż: „Społeczeństwo litewskie sądziło, że jakiegokolwiek związek z Polską będą trudną do pokonania przeszkodą w przeprowadzeniu reformy rolnej”¹⁵.

W niniejszym studium starano się odpowiedzieć na dwa ważne pytania, wynikające z przedstawionych wyżej danych: 1) W jakim stopniu antypolskie postawy Litwinów wpływały na uświadomienie konieczności reformy rolnej oraz na wybór sposobu jej realizacji; 2) i odwrotnie – w jakim stopniu konieczność przeprowadzenia reformy rolnej wzmagała wspomniane wyżej postawy antypolskie.

Sytuacja, w której znalazło się kształtujące się państwo litewskie, była nadzwyczaj trudna: groźba bolszewickiej okupacji, trudności w tworzeniu litewskiego wojska i lokalnych struktur władzy; z jednej strony – polityczna bierność i nieufność wobec Rady Państwa znacznej części ludności, a z drugiej – podatność tejże na bolszewickie hasła społecznej równości¹⁶.

Bez wątpliwości przywódcy powstającego państwa litewskiego wiedzieli o pragnieniu ziemi przez rzesze bezrolnych i małorolnych chłopów, jak i o tym, że – jak pisze Žepkaitė – „dwory, w większości zarządzane przez Polaków, w oczach chłopów były podstawowym powodem ich ciężkiej ekonomicznej kondycji”¹⁷. Trudna powojenna sytuacja ekonomiczna, niejasne polityczne perspektywy, rosnąca popularność bolszewickich haseł, brak bardziej zdecydowanej władzy doprowadziły do spontanicznego procesu oddolnych przywłaszczeń dworskiej ziemi. Najczęściej ekscesy przywłaszczenia i bezprawnego uprawiania ziemi dotyczyły czasowo bezpańskich gospodarstw, których właściciele w czasie wojny przebywali w Rosji lub w Polsce. I tak w marcu 1919 r. na zebraniu robotników rolnych w Aleksocie postanowiono przejść w użytkowanie dwory w Norejkiškach i Kinderyškach, opuszczone przez

¹³ L. Truska, *Burżuazyjna reforma agrarna 1922 r. na Litwie*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 39, Warszawa – Poznań 1978, s. 107.

¹⁴ G. Vaskela, op. cit., s. 102.

¹⁵ A. Kasperavičius, *Kształtowanie się litewskich struktur państwowych i problem porozumienia się z Polską*, „Rok 1918. Odrodzona Polska w nowej Europie. Problemy ustrojowo-prawne”, Warszawa 1999, s. 132.

¹⁶ Na początku 1919 r. lokalne komitety na Litwie często przybierały bolszewicki charakter jeszcze przed zajęciem terytorium przez Czerwoną Armię, a nawet w tych miejscowościach, których ona nie osiągnęła. W istocie ten proces był zdeterminowany przez brak wiary samych Litwinów w możliwość utworzenia niepodległego państwa. Wiele wspomnień z tych czasów przedstawia następującą reakcję ludności na samą ideę niepodległego litewskiego państwa: „W szerokich kręgach gospodarzy wiejskich ta myśl była zupełnie obca i nawet odbierana jako niepoważna. (...) Większość ludzi była nastawiona sceptycznie. Starcy mówili: »Jeśli car nie dotrzymał, to jak Litwa dotrzyma?« i machali ręką” (P. Pleskevičius, *Mes nešėme laisvę. Lietuvos nepriklausomybės kovų savanorio kūrėjo atsiminimai*, Hamilton 1961, s. 28–29). W takiej sytuacji bolszewickie hasła społecznej równości często znajdowały odgłosy. W sprawozdaniu Wydziału Informacyjnego przy Komisariacie Spraw Narodowościowych Rosji Sowieckiej za 28 grudnia 1918 r. – 11 stycznia 1919 r. z satysfakcją oświadcza się: „Litewska Taryba żyje swoje ostatnie dni” (Lietuvos Ypatingas archyvas, LKP dokumentų skyrius – Litewskie Archiwum Nadzwyczajne, Wydział dokumentów Litewskiej Partii Komunistycznej (z. 3377, op. 58, t. 91, k. 41).

¹⁷ R. Žepkaitė, op. cit., s. 13.

właścicieli¹⁸. Tego rodzaju działania pod koniec 1918 i w pierwszej połowie 1919 r. objęły całą Litwę.

Głód ziemi pobudzał przywódców kształtującego się państwa, aby wykorzystać to i w oczach chłopów połączyć utworzenie niepodległej Litwy z zaspokojeniem ich żądań. Szczególnie aktualna była sprawa utworzenia własnego wojska. W maju 1919 r. E. Romer pisał w swoim dzienniku, że od wojska wykręcają się wszyscy, tymczasem bolszewickie hasło zajęcia ziemi dworskiej będzie popularne¹⁹. Nawet podejrzewając go o przesadę w ocenie społecznej bierności z powodów subiektywnych, mamy wystarczającą podstawę wierzyć w podobne twierdzenia. We wspomnieniach i ówczesnej prasie prezentowane są podobne oceny.

Dochodzące do Kowna opinie potwierdzały, że połączenie motywów narodowych i socjalnych spotka się z żywym poparciem. Świadczyły o tym wypowiedzi delegatów podczas II Litewskiej Konferencji Państwowej w lutym 1919 r. Przedstawiciel ludowców Jankauskas stwierdził wówczas: „Ziemianie Polacy nasz las przepili, dwory sprzedali bankom włościańskim (...). Czy nie warto byłoby odebrać im ziemię. Polacy zrzeszają się w legiony i chcą zająć Litwę, i kolonizować dwory”²⁰. Warto zwrócić uwagę, że konferencja uchwaliła proponowaną przez chadecję rezolucję, głoszącą m.in.: „Polacy poważnie przygotowują się, aby przy pierwszej okazji skolonizować litewskie dwory polskimi przybyszami, a naszych bezrolnych i małorolnych pozostawić w takiej samej ciężkiej sytuacji, w jakiej oni byli dotąd”²¹.

Odgłosy z prowincji wskazywały, że w kraju rośnie napięcie socjalno-narodowe. Np. w doniesieniu Litewskiego Biura Prasowego z powiatu rakiszkiego tak przedstawiano sytuację: „Kiedy wygnali stąd bolszewików, ludność bardzo radośnie spotkała wyzwoliciele. Zwłaszcza małorolni, ponieważ oni czekali, że władza podzieli dwory. Teraz jakoby bardzo niezadowoleni z powodu powrotu obszarników. Według ludzi, żeby obronić się przed wrogiem, należy niszczyć go wewnątrz, tymczasem obszarnicy Polacy wykorzystując ludzką pracę zbierają jej owoce i jeszcze pomagają legionistom”²². Podobne doniesienia otrzymywano i z innych miejscowości: „Ludność niezadowolona z tego, że [władza] upełnomocnia miejscowych obszarników, nazywających siebie Polakami. Ludzie chcą, żeby tacy pełnomocnicy jak najprędzej byli usunięci, ponieważ oni zbyt wyzyskują ludzi. O ile można zauważyć, większość ludności jest ustosunkowana wrogo wobec Polaków. Miejscowa ludność czeka, żeby szybciej odbył się Sejm Ustawodawczy i reforma rolna”²³.

Trzeba zaznaczyć, że większość chłopów była nastawiona wrogo nie tylko wobec ziemian-Polaków, lecz przeciw zachowaniu jakichkolwiek dworów w ogóle. Interesującym źródłem są doniesienia wywiadu z rejonu jurbarskiego z początku 1920 r.: ludność tamtejsza była zaniepokojona z powodu zwrotu majątku Wasilczykowa wła-

¹⁸ „Lietuva”, 19 III 1919, nr 57.

¹⁹ E. Romer, *Dziennik 1919–1923*, t. 2, Warszawa 1995, s. 315.

²⁰ Antroji Lietuvos Valstybės Konferencija, Kaunas 1919, s. 62.

²¹ Tamże, s. 63.

²² Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (Litewskie Centralne Archiwum Państwowe, dalej: LCVA), z. 394, op. 15, t. 8, k. 59.

²³ Tamże, z. 394, op. 15, t. 8, k. 8.

ścicielowi i jakoby miała zamiar w zorganizowany sposób sprzeciwić się temu; miejscowi partyzanci zamierzali nawet zniszczyć dwór; ludzie nie ufali władzom z powodu urzędników, podejmujących takie decyzje²⁴.

Poglądy w sprawie reformy rolnej, które panowały wśród litewskiej elity politycznej w pierwszej połowie 1919 r. przedstawił jeden z czołowych teoretyków, a później i realizatorów tej reformy, ksiądz M. Krupavičius: nadając potrzebną ziemię, będzie można zmniejszyć liczbę proletariatu, odebrać broń demagogom, zapewnić spokój w państwie, który jest konieczny dla dobra społeczeństwa. Ziemię na przeprowadzenie reformy można znaleźć tylko w dworach, dlatego dla dobra społeczeństwa powinno się wykorzystać ziemię pańską²⁵. Narodowe wyobcowanie ziemian traktowano jako okoliczność ułatwiającą reformę.

Jak zauważono, te myśli Krupavičiusa odpowiadały panującym poglądom w pierwszej połowie 1919 r., że należy dążyć do stabilności poprzez tworzenie jej podstawy – silnego litewskiego chłopstwa oraz przeciwstawić się wpływowi bolszewickim poprzez ogłaszanie radykalnych haseł socjalnych. W tym czasie antypolski aspekt reformy odgrywał raczej drugoplanową rolę. Później to stanowisko było prezentowane wobec różnych przedstawicieli państw zachodnich, aby usprawiedliwić reformę w oczach zachodnioeuropejskiej opinii. Kiedy w czasie zebrania odbywającego się w mieszkaniu biskupa P. Karevičiusa w Kownie, z udziałem wyższych duchownych i działaczy partii chrześcijańskich demokratów, papieski wizytator Litwy i krajów nadbałtyckich A. Zecchini zarzucił rządowi litewskiemu, że przeprowadzana^o reforma rolna gwałci prawo własności ziemian, to biskup P. Būčys ripostował: „Ja powiedziałem, że obecne położenie litewskiego rządu każe wybierać jedno z dwóch: albo bronić prawa i własność ziemian, albo bronić naród litewski od bezbożnego komunizmu”²⁶.

W tym czasie litewska prasa, kształtująca wizerunek litewskiego państwa jako gwaranta zwycięstwa litewskiego chłopstwa w walce o ziemię, wskazywała i na narodowościowy aspekt tej sprawy. Najbardziej potępiano nielojalność litewskich Polaków wobec kształtującego się państwa i wspieranie Polski oraz wojska polskiego. Takie postawy tłumaczono jednoznacznie jako dążenie do przerwania za pomocą Polski demokratycznych przekształceń na Litwie, aby zachować dominującą pozycję Polaków. Już w lutym 1919 r. rozległy się categoryczne zachęty: „I pierwsze, i może nawet największe niebezpieczeństwo dla Litwy, nie licząc Rosjan, to nasi chciwi sąsiedzi – Polacy. Oni, wspierani przez naszych ziemian i przez nich wołani, jak słycać, już zbierają się napaść na Litwę. (...) W tym czasie obowiązkiem każdego Litwina jest czujnie śledzić, co ziemianie porabiają, ponieważ prawie każdy dwór na Litwie – to mała Polska, to miejsce, w którym dla nas nowe niewolnicze łańcuchy są kowane: ziemianie w swoich dworach szkolą polskich żołnierzy, oni wysyłają swoją młodzież do polskiego wojska, ślą Polakom pieniądze, konie i inną pomoc”²⁷.

²⁴ Tamże, z. 378, op. 2, t. 396, k. 2.

²⁵ M. Krupavičius, *Žemės klausimas Lietuvoje*, Kaunas 1919, s. 7–8; A. Kasperavičius, op. cit., s. 132.

²⁶ P. Būčys, *Vyskupo P. P. Būčio atsiminimai*. II dalis. Darbo baruose, Chicago 1966, s. 77–78.

²⁷ „Lietuvos ūkininkas”, 23 II 1919, nr 6.

W podobnym duchu odezwy pojawiły się po tym, jak w kwietniu 1919 r. polskie wojsko zajęło Wilno oraz po rozpoczęciu latem tegoż roku starć polsko-litewskich. Chadecka i ludowa prasa rozwinęły kampanię, wzywającą do szybszego dzielenia ziemi – jednocześnie kształtując atmosferę totalnej nieufności wobec Polaków. Na konferencji partii chrześcijańskich demokratów obradującej w Kownie przyjęto rezolucję domagającą się, aby: 1) wszystkich polskich obszarników wysłać z okolic frontu w głąb Litwy, 2) trzymać ich pod baczna obserwacją, 3) wprowadzić kontrolę majątków ziemian mieszkających we własnych dworach, 4) konfiskować majątki wszystkich polskich ziemian wspierających obce wojska, 5) wszystkich aresztowanych Polaków natychmiast przekazać sądom²⁸.

Przyszłej reformie rolnej nadawano coraz bardziej antypolski charakter. Np. w czerwcu 1919 r., po przyjęciu „Ustawy o zabezpieczeniu wojskowych ziem”, rządowa „Lietuva” komentowała to w ten sposób: „Litwini wstępują do wojska, by uwolnić ziemię swoich ojców. I nie do przyjęcia jest, że wiele ziemi na Litwie pozostaje nie w rękach Litwinów, lecz w rękach tych ludzi, którzy nawet w swojej krwi nie poczuwają się do tego, że są synami Litwy, a marzą tylko o Warszawie, Moskwie, Berlinie...”. Kwestię ziemi będzie rozstrzygał Sejm Ustawodawczy – zastrzegła się redakcja – jednak jasne jest, że Sejm nie zostawi wiele ziemi tym, którzy jej nie obrabiają lub działają na niekorzyść Litwy²⁹.

Latem 1919 r. w litewskiej prasie zaczęto zarysowywać wyraźny podział: Litwę tworzą Litwini – chłopci, natomiast Polacy – ziemianie chcą ją zniszczyć, dlatego wobec nich trzeba zachowywać się jak wobec wrogów, a ich majątek można traktować jak majątek wroga. To stanowisko znalazło oddźwięk na odbywających się w całym kraju wiecach. W rezolucji przyjętej 24 sierpnia 1919 r. w Łódziejach domagano się m.in.: „2. Wszystkich ziemian, jako wyraźnie wspierających starania Polaków i innych przeciwnych Litwie ludzi natychmiast wysłać w głąb Litwy, by będąc blisko frontu nie przeszkadzali naszemu wojsku oczyszczać ojczyznę od nieprzyjaciół i nie wspierali słowem i majątkiem polskie legiony i innych naszych przeciwników. 3. Ich dwory oddać pod opiekę komitetów miejscowych, by z nich nie mogli osiągać korzyści dla naszych przeciwników”³⁰. W innych analogicznych rezolucjach nie zadowolano się nadzorem nad majątkami i wzywano do szybkiego ich dzielenia. W rezolucji przyjętej na wiecu w Dełtowiu 6 października 1919 r. domagano się: „Opowiadamy się za tym, by rząd litewski natychmiast zaczął rozdzielać majątki między bezrolnych i małorolnych, pamiętając, że w majątkach wszyscy agitatorzy polskich zaborców, szpiechy (...) i inni wrogowie litewskich chłopów otrzymują schronienie pod dachem polskiej szlachty. Szybciej dążmy do podziału majątków pomiędzy bezrolnych i małorolnych! Precz ze zwolennikami pańszczyzny – Polakami obszarnikami!”³¹.

M. Römer w swoim dzienniku 20 maja 1920 r. tak komentował nastroje chłopów: dla litewskich chłopów i żołnierzy Litwa – to oni sami, to chłopska masa, mówiąca po litewsku. Litwa – to synonim wolności, ta wolność jest litewska i nie

²⁸ „Laisvė”, 24 IX 1919, nr 105.

²⁹ „Lietuva”, 27 VI 1919, nr 136.

³⁰ Tamże, 31 VIII 1919, nr 191.

³¹ Tamże, 5 XII 1919, nr 263.

jest równa dla wszystkich, ona opiera się na uprzywilejowanej pozycji Litwinów. Teraz jest Litwa i obcy element musi podporządkować się Litwinom³².

Takie nastroje ludności próbowano wykorzystać podczas wyborów do Sejmu Ustawodawczego, kiedy to większość litewskich partii dążyła do zdobycia głosów wyborców ogłaszając radykalne projekty reformy rolnej. Np. Litewski Związek Włościański, opierając się na uchwałach zjazdu (15–16 lutego 1920 r.), ogłosił swój program: ziemia dla tych, którzy ją obrabiają, podział majątków powyżej 50 dziesięcin, ziemia dla żołnierzy musi być bezpłatna, natychmiast muszą być skonfiskowane majątki osób kolaborujących z wrogami³³.

Jedynie Pażanga (Partia Postępu Narodowego) wstrzymała się od podobnych radykalnych haseł. Jej przedstawiciele opowiadali się za ustanowieniem normy pozostawianej ziemi, argumentując to motywami ekonomicznymi: oparte na drobnej własności rolnej litewskie rolnictwo byłoby zacofane i nie potrafiłoby konkurować na europejskich rynkach, tymczasem duże gospodarstwa pozwoliłyby skutecznie wykorzystywać najnowsze osiągnięcia i gospodarować efektywnie. Przypominano, iż uznając własność prywatną, powinno się stosować tę zasadę i wobec ziemian, choćby byli „elementem niepaństwowym”³⁴. Wydaje się jednak, że taki program stał się jednym z powodów niepowodzenia tej partii w wyborach do Sejmu Ustawodawczego.

Jeszcze silniejszy impuls antypolski do projektów reformy rolnej dał dalszy rozwój stosunków polsko-litewskich. Reagując na wydarzenia września 1920 r. (porażka wojenna w południowej Litwie), Sejm Ustawodawczy 25 września ogłosił odezwę do ludności, której podstawowymi tezami stały się stwierdzenia: Polacy prowadzeni przez litewskich ziemian napadają na Litwę, którą chcą zniewolić, a ziemię zasiedlić Polakami, bo ziemianie wiedzą, że w niepodległej Litwie to oni stracą majątki³⁵. Analogiczne hasła 29 września powtórzono w odezwie do społeczeństwa, powołanego przez przedstawicieli różnych partii, Głównego Komitetu Obrony Litwy. Wśród najważniejszych akcentów rozwiniętej przez Komitet działalności propagandowej było stwierdzenie, iż po zajęciu Litwy przez Polaków reforma rolna będzie zupełnie wstrzymana, a także zostanie odebrana ta ziemia dworska, która już dostała się chłopom, zaś Polacy będą kolonizowali Litwę. Po kampanii Lucjana Żeligowskiego do wysuwanych przez ludowców i chadeków zachęt, aby śledzić i nawet prześladować ziemian Polaków, przyłączyli się i socjaldemokraci. W deklaracji w sprawie obrony kraju Komitetu Centralnego tej partii z 27 października 1920 r. domagano się: „Brać pod nadzór gospodarstwa dworskie i samych obszarników, by wrogom nie było przekazywane zboże, żywność, konie, by nie była im dawana inna pomoc”³⁶. Wypowiedzi w kwestii reformy rolnej stawały się coraz bardziej radykalne, zaś w poglądach na tę sprawę coraz bardziej powszechny stawał się schemat będący konsekwencją tezy, że wojnę polsko-litewską wywołali ziemianie: wojna zmusiła Litwę do utrzymywania

³² M. Römer, Dziennik, t. 27, Lietuvos Mokslo Akademijos Bibliotekos Rankraščių Skyrius (Dział Rękopisów Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk), z. 138, t. 2253, k. 67.

³³ „Lietuvos ūkininkas”, 22 II 1920, nr 8; 4 IV 1920, nr 14.

³⁴ „Tauta”, 17 IV 1920, nr 12; 5 V 1920, nr 17.

³⁵ „Lietuva”, 28 IX 1920, nr 209.

³⁶ „Socialdemokratas”, 28 X 1920, nr 26.

nia dużej ilości wojska, narobiła wiele innych szkód, dlatego nie warto dyskutować o sprawiedliwej opłacie za ziemię, a trzeba szybciej konfiskować dworskie majątki na rzecz państwa w celu wyrównania szkód. Znow samotnym oponentem wobec podobnych nawoływań stała się Pažanga, która proponowała, aby zrezygnować z takiego akcentowania aspektów narodowo-socjalnych. Postępowcy zgadzali się na parcelację ziemi tylko tych właścicieli, którzy służą w polskim wojsku. Co prawda, to nie przeszkodziło w partyjnej prasie Pažangi drukować wierszyki typu: „To Polak, wyrodek narodów/ Nam niesie pęta i morderstwa/ Szukając dworów utraconych”³⁷.

Najróżniejsze antypolskie hasła spotykały żywy oddźwięk w litewskim społeczeństwie. Wywiad donosił z prowincji: „Nastrój ludzi przeciw Polakom wzrósł znacznie (...). Wszyscy są gotowi iść z pomocą Państwu w miarę środków i sił, i z największą nienawiścią odnoszą się do Polaków mieszkających na Litwie. Słychać wiele głosów, iż wszystkich Polaków, poczynając od obszarników i kończąc na niezamożnych, którzy choć raz wypowiedzieli się na korzyść Polski, należy nie odkładając wypędzić z Litwy”³⁸. Dużo uwagi zwracano i na aspekt socjalny. Na wiecu w Rakiszkach (3 X 1920 r.) przyjęto rezolucję głoszącą: „Prosimy władzę, aby nie pozwoliła się zwodzić, lecz ostro wzięła się za oręż, surowymi środkami przeciwko obszarnikom skończyła biedę bezrolnych i małorolnych; domagamy się natychmiastowej konfiskaty majątków obszarników służących przeciwnikowi (...). Naszemu rządowi w tych pracach wyrażamy pełne zaufanie”³⁹.

W takich warunkach Sejm Ustawodawczy, właśnie w tym czasie, wziął się za uporządkowanie stosunków agrarnych na Litwie. Od 20 września rozpatrywano projekt ustawy o użytkowaniu ziemi przez prywatnych właścicieli. W czasie debat najbardziej gorącą dyskusję wywołał zamiar zabrania pod państwową opiekę majątków opuszczonych przez właścicieli. Przedstawiciel polskiej frakcji A. Grajewski samotnie próbował oponować, natomiast Litwini zajęli kategoryczne stanowisko. Przedstawiciel Związku Włościańskiego A. Rimka mówiąc o przebywających w Polsce ziemianach oświadczył: „Tu naprawdę trzeba ustalić linię demarkacyjną i powiedzieć, iż takim ludziom, czy oni wrócą, czy nie wrócą – ani ziemia, ani dwory nie mogą być dane”. Wypowiedź tę przyjęto gorącymi oklaskami⁴⁰.

Debatę przerwały tragiczne dla Litwy wydarzenia z przełomu września i października. 25 września odbyło się nadzwyczajne posiedzenie Sejmu Ustawodawczego, w czasie którego przywódcy stronnictw litewskich określili swoje stanowiska. Lider ludowców M. Sleževičius podkreślił, że naród, idąc do walki, powinien wiedzieć, o co walczy: „Wszystkie ziemie obszarników powinny być natychmiast przejęte (...) i oddane pracującym ludziom. Pracujący ludzie, kładąc swoje głowy za ojczyznę, powinni wiedzieć, że ziemia nie pozostanie w rękach zdrajców naszej ojczyzny”. Jednocześnie zachęcał do nadzoru miejscowych ziemian – jeśli nie w obozach koncentracyjnych, to w ich własnych dworach⁴¹. Przywódca socjaldemokratów S. Kairys w swoim prze-

³⁷ „Tauta”, 16 X 1920, nr 52.

³⁸ LCVA, z. 378, op. 2, t. 396, k. 51.

³⁹ „Lietuva”, 10 X 1920, nr 220.

⁴⁰ Steigiamojo Seimo darbai, Kaunas 1920, z. 3, s. 386.

⁴¹ Tamże, z. 9, s. 402.

mówieniu także stwierdził, że aktualna wojna litewsko-polska jest wojną o dwory⁴². Lider chrześcijańskich demokratów Krupavičius podkreślił, że za polskim wojskiem stoją litewscy ziemianie i zgodził się ze Sleževičiusem, iż trzeba zastosować wobec nich surowe środki⁴³.

Debata nad ustawą o reformie rolnej była kontynuowana w 1921 r., w sytuacji wciąż niewyjaśnionych stosunków z Polską (trwały pertraktacje wokół projektów Hymansa). W czasie pierwszego czytania „Ustawy o reformie rolnej” 29 kwietnia 1921 r. przedstawiciel ludowców V. Natkevičius oświadczył: „(...) odzyskując ziemię mówimy tym samym, że oporą i podstawą naszego państwa jest chłop. (...) Jesteśmy mocno nastawieni, aby wydrzeć z korzeniami wszelaką moc ekonomiczną ziemian i przeciąć drogę reakcji z ich strony”⁴⁴. W czasie drugiego czytania, 21 czerwca, przedstawiciel socjaldemokratów J. Plečkaitis był jeszcze bardziej kategoryczny: „Prawo jest siłą (...). Dokąd była siła obszarników, dotąd było ich prawo; obecnie nie tylko na Litwie, lecz i w ogóle wszędzie ich siły maleją, ich prawa kurczą się – oni zostają przenoszeni do grupy ludzi drugiej kategorii”⁴⁵.

W jednym ze swoich artykułów o reformie rolnej z owych czasów A. Rimka twierdził, że początkowo opinie na temat minimum nie podlegającego parcelacji nie były tak radykalne. Zmieniły się one latem 1920 r., po rozpoczęciu przez Polaków, wspieranych przez ziemian, marszu na Litwę. Wtedy już nawet osoby najbardziej odwołujące się do zasad prawa i ekonomii nie mogły powstrzymać się od pokusy ukierunkowania reformy rolnej przeciwko wrogom Litwy. „I ja zupełnie nie wątpię, iż gdyby nie było polskich ataków i okupacji, nie było tak jasnego i bezdyskusyjnego poparcia oraz bezpośredniego wspierania tych ataków i okupacji przez większość naszych ziemian, to nie tylko w Sejmie Ustawodawczym znalazłby się w znacznej mierze inny projekt naszej ustawy o reformie rolnej, lecz nawet w Sejmie Ustawodawczym nie byłoby takich dyskusji”⁴⁶.

Tu trzeba zaznaczyć, że Rimka miał rację jedynie w kwestii antypolskiej retoryki w Sejmie Ustawodawczym. Poglądy tego najznacześniejszego teoretyka ludowców w kwestiach agrarnych w sprawie rozwiązania problemu stosunków rolnych na Litwie ukształtowane były jeszcze przed I wojną światową, na początku XX wieku. Już wówczas uzasadniał on, że najbardziej efektywne jest rolnictwo bazujące na średnich i drobnych gospodarstwach⁴⁷.

Kształtowanie się agrarnego programu chrześcijańskich demokratów, najbardziej wpływowej siły politycznej ówczesnej Litwy, również posiadało nieco inne osobliwości. Pod koniec I wojny światowej istniały dwa odgałęzienia tej partii: w Rosji i okupowanej przez Niemców Litwie. „Litewska” gałąź była nastawiona dość konserwatywnie. W jednym z artykułów poświęconych stosunkom agrarnym na Litwie,

⁴² Tamże, s. 405.

⁴³ Tamże, s. 408–409.

⁴⁴ Tamże, z. 18, s. 3.

⁴⁵ Tamże, z. 22, s. 29.

⁴⁶ A. Rimka, Laiškai apie žemės reformą. 1. Šiek tiek istorijos paaiškinimui, „Lietuva”, 3 VI 1921, nr 120.

⁴⁷ V. Lukoševičius, Liberalizmo raida Lietuvoje XIX a. pab. – 1940 m., Vilnius 1995, s. 184–185.

w maju 1918 r. pisano, że choć ziemianie wynarodowili się, to w niepodległej Litwie wszyscy jej mieszkańcy, a zwłaszcza właściciele ziemi, będą jej obywatelami i będą musieli pracować dla jej dobra. Z powodów narodowościowych nie ma zatem potrzeby, aby rozdrabniać dwory. Duża własność może gospodarować efektywniej, dlatego trzeba ustanowić maksimum posiadanej ziemi, np. 200 dziesięcin, a reszty nie odbierać, lecz obłożyć większymi podatkami. To zmuszałoby do lepszego gospodarowania lub sprzedaży części ziemi. Takie stanowisko było uzasadniane tym, że nie wolno naruszać prawa prywatnej własności⁴⁸.

W miarę powracania uchodźców z Rosji obydwie gałęzie chrześcijańskich demokratów łączyły się w jedną partię, której pierwsza konferencja odbyła się 20 listopada 1918 r. w Wilnie. Największe rozbieżności powstały właśnie z powodów programu agrarnego. „Rosyjska” gałąź z Krupavičiusem na czele była znacznie radykalniejsza. Pod wpływem wydarzeń rosyjskich i obawiając się, iż bolszewizm na Litwie także znajdzie podatny mu społeczny grunt, widzieli oni potrzebę takiego podziału ziemi, który zmniejszyłby liczbę proletariatu i socjalne napięcia na Litwie. Właśnie ten punkt widzenia zwyciężył i zdeteterminował wybór radykalnego programu reformy rolnej⁴⁹.

Na jeszcze jedną ważną okoliczność – poszukiwanie społecznego poparcia w pewnych kręgach chłopstwa – wskazał w 1921 r. podczas obrad Sejmu Ustawodawczego przedstawiciel bloku chrześcijańskich demokratów J. Vailokaitis, twierdząc, że norma pozostawianej ziemi jest przez partie wyprowadzana wyłącznie z partyjnych przesłanek. Ludowcy opierali się na bezrolnych i małorolnych i proponowali normę 50 dziesięcin, ponieważ ich elektorat większych gospodarstw nie posiadał. Chrześcijańscy demokraci chcieli zostawić 70 dziesięcin, lecz i oni kierowali się intencją, żeby nie dotknąć ziem chłopów, ponieważ chłopci na ogół więcej niż 70 dziesięcin ziemi nie posiadali⁵⁰.

W porównaniu z reformami rolnymi, przeprowadzonymi w tymże czasie w Estonii i Łotwie, reforma na Litwie była mniej radykalna: pozostawiana byłym właścicielom norma ziemi była większa i mogli oni wybrać najlepszą część majątku (np. w Łotwie podobnej zasady nie ustalono i najczęściej dworskie centra z budynkami odbierano)⁵¹. Na Litwie, chociaż symbolicznie, ale za odbieraną ziemię wypłacono odszkodowanie. Pozwalano zatrzymać do 25 ha lasu, pozostawiano w całości żywy inwentarz. Właściciele zachowali też wszystkie przedsiębiorstwa przemysłowe i majątek miejski⁵².

Wszystkie wspomniane okoliczności zmuszają do zmiany oceny litewskiej reformy rolnej jako realizacji zaprogramowanych antypolskich celów (tak w sensie celu, jak i w sensie wybranego sposobu wykonania). Antypolska retoryka i jej powiązanie ze sprawami socjalnymi pozwoliły skutecznie wykorzystać antyobszarnicze

⁴⁸ „Vienybė”, 15 V 1918, nr 17.

⁴⁹ V. Lukoševičius, op. cit., s. 430–431. Zob. w tymże dziele szerzej o kształtowaniu się programów agrarnych stronnictw litewskich.

⁵⁰ Steigiamojo Seimo darbai, Kaunas 1921, z. 18, s. 24.

⁵¹ P. Łossowski, Kraje bałtyckie, s. 38.

⁵² L. Truska, op. cit., s. 112.

nastroje i „głód ziemi” chłopstwa oraz stały się usprawiedliwieniem i uzasadnieniem realizacji już wcześniej zamierzonych celów.

Wróćmy jednak do podniesionej na początku artykułu drugiej kwestii: w jakim stopniu niezbędność reformy rolnej stymulowała antypolskie postawy na Litwie. Przedstawiony w niniejszym studium materiał pozwala twierdzić, że w dominujących nastrojach litewskiego chłopstwa istniały odpowiednie przesłanki dla związania spraw socjalnych i narodowościowych. Propaganda, przy pomocy której starano się wykorzystać nastroje chłopstwa, akcentowała niebezpieczeństwo ze strony Polski dla realizacji jego dążeń, stymulowała instrumentalne traktowanie litewskich Polaków – ziemian i ich majątku. Potraktowano ich jako źródło dla zaspokojenia tych dążeń a jednocześnie – jako ognisko potencjalnego oporu w ich realizacji. Pod wpływem tej propagandy, na przełomie drugiego-trzeciego dziesięciolecia XX w. kształtował się stosunek szerszych kręgów litewskiego społeczeństwa do Polski i litewskich Polaków. Dlatego każda wiadomość o polskim zagrożeniu napotykała ostre reakcje negatywne (np. nieprzypadkowo projekty Hymansa wzbudziły tak duży sprzeciw litewskiego społeczeństwa).

Elita polityczna ówczesnej Litwy też znajdowała się pod presją przeświadczenia, że Polska nieuchronnie będzie starała się nie pozwolić na przeprowadzenie reformy rolnej kosztem ziemian – Polaków. Często powtarzane hasła o tym, że na polskie warstwy rządzące zbyt duży wpływ mają litewscy ziemianie i dlatego podstawowym celem Polski jest powstrzymanie dzielenia dworów, były przesadzone i w znacznym stopniu zdeteterminowane przez pragmatyczne propagandowe motywy. Jednak takie podejrzenia miały pewne podstawy. Ziemiaństwo było główną opoką polskości i najaktywniejszą częścią polskiej społeczności na Litwie, i skłaniało się wiązać własną przyszłość z polskim państwem. Nie miano wątpliwości, iż Polska będzie starała się obronić tą warstwę społeczno-narodową i przede wszystkim jej własność oraz pozycję ekonomiczną. Już nie mówiąc o narodowych demokratkach, sam J. Piłsudski, który przecież był bardziej przychylnie nastawiony wobec narodów „kresowych”, w rozmowie z jednym z liderów narodowego ruchu białoruskiego doradzał porozumienie się z obszarnikami w celu uspokojenia ich co do sprawy reformy rolnej⁵³. Te tendencje były znane na Litwie i nie mogły nie wzbudzać obaw o przyszłość reformy.

Przeświadczenie o niezbędności reformy rolnej i o dążeniu Polski, żeby nie pozwolić na jej przeprowadzenie, stało się jednym z podstawowych powodów unikania jakichkolwiek bliższych stosunków z tym państwem. To ujawniało się za każdym razem, gdy tylko sprawa stosunków polsko-litewskich stawała się aktualna. Np. w sposób szczególnie oczywisty zaniepokojenie losami reformy ujawniło się w 1921 r. podczas dyskusji o projektach Hymansa. Zacytujmy chociażby wypowiedź przedstawiciela Związku Włościańskiego J. Staugaitisa podczas obrad Sejmu Ustawodawczego: „Ja nawet wątpię, czy my wtedy (po przyjęciu projektu Hymansa – A. A.) będziemy mogli odpowiednio rozwiązywać sprawę ziemi, czy będziemy w stanie przeprowadzić reformę rolną”⁵⁴.

⁵³ A. Kasperavičius, op. cit., s. 133.

⁵⁴ Steigiamojo Seimo darbai, Kaunas 1921, z. 26, s. 41.

Summary

Psychological aspects of the agrarian reform in Lithuania

The article analyses dependency between the Lithuanians' aims for the implementation of the agrarian reforms and anti-Polish attitudes of the Lithuanian society. The author tries to answer the question; to what a degree did the Lithuanians' anti-Polish attitudes influence the decisions concerning the shape of the agrarian reform, and, conversely – how did the conviction of the necessity of the reform harden the anti-Polish attitudes? The views concerning the agrarian reform turned more radical while the Polish-Lithuanian relations worsened; only the Party of the National Progress "Pažanga" was its constant opponent for economic reasons. However, finally – in the author's opinion – the Lithuanian agrarian reform, although accompanied by the anti-Polish rhetoric, was not the accomplishment of the anti-Polish goals, and in comparison with the reforms in Estonia and Latvia, it was less radical.

Santrauka

„Psichologiniai momentai žemės reformos klausime“: keletas pastabų apie žemės reformą Lietuvoje

Lietuvos dvarininkija iki Pirmojo pasaulinio karo sugebėjo išlaikyti savo rankose beveik pusę visos naudojamos žemės, tuo tarpu didesnę dalis stambiųjų žemvaldžių Lietuvoje buvo lenkai. 1922 m. žemės reforma smogė ženkly smūgi šiam sluoksniui, faktiškai sunaikindama jo galią. Straipsnyje krepiamas dėmesys į du specifinius su žemės reformos problema susijusius klausimus: 1) Kiek žemės reformos būtinybės supratimą bei pasirinktą jos pravedimo tvarką įtakojo antilenkiškos lietuvių nuostatos (pastaryjų reikšmę itin akcentuoja lenkų istorikai); 2) Antra vertus, kiek būtinybė įvykdyti žemės reformą skatino minėtąsias antilenkiškas lietuvių visuomenės nuostatas.

Aplinkybės, kuriose atsidūrė besikurianti nepriklausoma Lietuvos valstybė, skatino jos politinį elitą pasinaudoti lietuvių valstietijos nuotaikomis ir lūkesčiais. Socialiniai klausimai buvo susieti su tautiniais, nepriklausomą valstybę parodant, kaip šių lūkesčių patenkinimo garantą. Vargu ar galima manyti žemės reformą Lietuvoje buvus užprogramuotų antilenkiškų tikslų įgyvendinimu. Reformos rengimą lydėjusi antilenkiška retorika veikiau leido pasinaudoti antidvarininkiškoms valstietijos nuostatomis ir jos žemės alkiu, kaip ir tapo pateisinimu jau anksčiau užsibrėžtų tikslų realizavimui. Antra vertus, įsitikinimas dėl žemės reformos būtinumo ir Lenkijos siekio neleisti ją įvykdyti norimu būdu tapo viena svarbiausių priežasčių, skatinusių tiek platesniuosiu lietuvių visuomenės sluoksniu, tiek politinį elitą itin įtariai žvelgti į šią valstybę ir vengti bent kiek artimesnių ryšių su ja.

RIMANTAS ZIZAS

Instytut Historii Litwy, Vilnius

PACYFIKACJA WSI KONIUCHY (KANIŪKAI)¹

Rok 1944 – ostatni rok okupacji niemieckiej w Litwie Wschodniej – był nacechowany tragicznymi wydarzeniami historycznymi, które stanowiły bolesne rozwiązanie splątanych w twardym węzle historii wielu stosunków i procesów politycznych, państwowych, narodowych oraz działań wojennych. Litwa Wschodnia była miejscem koncentracji i działania partyzantów nie tylko polskich, ale też sowieckich. Dotychczas w społeczeństwie (i historiografii) Litwy Niepodległej na wydarzenia okupacji niemieckiej na tym obszarze patrzono głównie przez pryzmat stosunków litewsko-polskich i działalności antylitewskiej Armii Krajowej. Niczym w cieniu, w zapomnieniu pozostawała agresywna działalność partyzantów sowieckich, a zwłaszcza dokonywane przez nich okrutne, przestępcze w istocie, represyjne akcje karne: napady i palenie wsi, mordowanie cywilnych mieszkańców, ich terroryzowanie. Działalność ta prowokowała także nazistowskie akcje odwetowe.

Za wyjątkową, najbardziej okrutną akcją karną partyzantów sowieckich można uważać napaść w dniu 29 stycznia 1944 r. na wieś Koniuchy (powiat Ejszyski, gmina Jaszuny) i masakrę jej mieszkańców: zamordowano 38 osób – mężczyzn, kobiet, dzieci, około 15 osób odniosło ciężkie rany. Niewiele jest źródeł archiwalnych (przede wszystkim sowieckich) dotyczących tragedii wsi Koniuchy, dają one mało informacji, są fragmentaryczne, tendencyjne, na ich podstawie trudno jest odtworzyć jednoznaczny obraz przyczyn pacyfikacji i motywacji działań jej wykonawców, a także przebiegu i skutków akcji. Akcję rozprawienia się z mieszkańcami Koniuchów całkowicie przemilczano również w licznie wydawanych w okresie sowieckim wspomnieniach byłych sowieckich partyzantów i innych autorów: w niektórych (np. Juozasa Olekasa) wspomniano o niej tylko pobieżnie, nie podając żadnych szczegółów. Nieco obszerniej o wydarzeniach w Koniuchach, podając swoistą, wypaczoną i daleką od prawdy wersję, pisali autorzy żydowscy Mejeris Elinas i Dimitrijus

¹ Artykuł ten autor przygotował na podstawie publikacji pt. „Śladami masakry w Koniuchach” zamieszczonej w czasopiśmie „Genocidas ir rezistencija”, Vilnius 2002, nr 1 (11), s. 149–165, wydawanym przez Centrum Badań Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy. W celu przedstawienia szerszego kontekstu historycznego tragedii wsi Koniuchy autor wprowadził jednak pewne uzupełnienia.

Gelpernas w książce „Getto kowieńskie i jego bojownicy”². W historiografii dotyczącej wydarzeń w Koniuchach najbardziej wartościowe są, głównie ze względu na przytoczone wspomnienia pozostałych przy życiu świadków, artykuły opublikowane w litewskiej prasie periodycznej³.

Wieś Koniuchy położona jest na południowo-wschodnim krańcu Puszczy Rudnickiej nad rzeką Solczą, w odległości 7 km od Bieniakoń, przy obecnej granicy litewsko-białoruskiej, po jej białoruskiej stronie. Przed wojną wieś należała do powiatu lidzkiego, gminy bieniakońskiej (od wiosny 1942 r. po utworzeniu powiatu Ejszyski – do gminy jaszuańskiej). Pod względem rozpowszechnienia języka litewskiego wieś należała do tzw. „półwyspu” dziewieniskiego, czyli do grupy wsi, w której mówiący po litewsku mieszkańcy stanowili większość lub znaczną część ludności. W źródłach litewskich odnotowuje się świadomość narodową (litewskość) mieszkańców wsi Koniuchy, przeciwstawianie się narzucanej polskiej samoświadomości etnicznej: we wsi był oddział Towarzystwa Św. Kazimierza, który utrzymywał czytelną. W 1937 r. władze polskie ukarały kierowniczkę czytelnicy V. Steckaitė za to, że uczyła dzieci po litewsku, zaś przewodniczący oddziału Towarzystwa Św. Kazimierza w Koniuchach Pranas Čepulionis został skazany na więzienie za to, że nie posyłał do polskiej szkoły dzieci swego zmarłego brata⁴.

Polscy autorzy (wspomniani Czesław Malewski, Liliana Narkowicz i in.) podkreślają polskość wsi Koniuchy, twierdzą oni, że mieszkańcy wsi obecnie uważają się za Polaków. Nie ulega wątpliwości, że w Koniuchach rywalizowały polskość i litewskość, decyzja w sprawie przynależności narodowej jej mieszkańców w dużym stopniu zależała od zmieniających się okoliczności historycznych*. Niewątpliwie w latach okupacji niemieckiej większość mieszkańców uważała się za Litwinów (lub byli zapisani jako Litwini wbrew własnej woli): według danych spisu ludności z 27 maja 1942 r. w gminie jaszuańskiej było 72,8 proc. Litwinów i tylko 21,7 proc. Polaków⁵.

W latach 1945–1946, podczas wydawania sowieckich dowodów osobistych, wielu mieszkańców Wileńszczyzny zapisało się jako Polacy, spodziewając się, że Polacy nie będą powoływani do armii sowieckiej, zmuszani do wstępowania do kolchozów, jak też w obawie przed represjami polskich partyzantów wobec tych, którzy ośmielią się

² J. Olekas, Neramios naktys (Niespokojne noce), Vilnius 1964, s. 115–117; M. Elinas, D. Gelpernas, Kauno getas ir jo kovotojai (Getto kowieńskie i jego bojownicy), Vilnius 1969, s. 187.

³ J. Kudirka, Skerdynės prie Šalčininkų (Masakra pod Solecznikami), „Republika”, 25 IV 1990; Cz. Malewski, L. Narkowicz, Masakra w Koniuchach, „Nasza Gazeta”, 8–14 III 2001 i 29 III–4 IV 2001.

⁴ Kaniukai (Koniuchy), Lietuvių enciklopedija (Encyklopedia Litewska), t. 10, South Boston, 1957, s. 437; J. Kudirka, op. cit.; Sprawozdanie komisji Rady Ministrów LSRR z pracy Komitetu Wykonawczego Rady Deputowanych Ludu Pracującego Rejonu Solecznickiego, 14 I 1958, Litewskie Archiwum Specjalne (dalej: LAS), z. 16895, op. 2, t. 344, k. 128–129.

* Od red.: Wg wyników spisu powszechnego z 30 IX 1921 r., w Koniuchach na 280 mieszkańców tylko jedna osoba podała narodowość inną niż polska; jeśli chodzi o wyznanie – 7 osób zadeklarowało mojżeszowe, pozostali – katolickie. W całej gminie Bieniakonie na 8379 mieszkańców 1087 osób zadeklarowało wyznanie mojżeszowe, 16 – prawosławne, pozostali – katolickie; narodowość litewską podało 16 osób (Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, t. VII, Województwo nowogródzkie, Warszawa 1923, s. 12).

⁵ N. Kairiūkštytė, Vilniaus krašto gyventojų sudėties pokyčiai 1939–1946 m. (Zmiany w składzie mieszkańców Ziemi Wileńskiej w latach 1939–1946) Lietuvos rytai, Vilnius 1993, s. 284.

podać jako Litwini. Wspomniany Pr. Čepulionis, który ucierpiał za litewskość – nauczyciel w miejscowej litewskiej szkole początkowej – według dowodu osobistego był Polakiem. W latach powojennych na wieś litewską w okolicach Solecznik działały procesy polonizacyjne. W Koniuchach po zamknięciu około 1950 r. szkoły litewskiej i otwarciu na jej miejscu szkoły polskiej, mieszkańcy wsi Stasys Laškevičius (prawdopodobnie ten sam, którego trzy córki zginęły podczas masakry w Koniuchach) w 1957 r. skarżył się, że jego 14-letni syn już prawie nie umie po litewsku⁶. Moim zdaniem kontekst historyczny tragedii wsi Koniuchy w latach okupacji niemieckiej miał charakter litewski. Partyzanci sowieccy napadli na wieś i okrutnie się z nią rozprawili jak ze wsią litewską, w której w związku z powstającą jesienią 1943 r. w okupowanej Litwie zbrojną samoobroną mieszkańców, utworzyła się i działała zbrojna struktura samoobrony.

Zbrojna samoobrona wsi nie była wyjątkowym, charakterystycznym tylko dla Litwy zjawiskiem. W okresie okupacji niemieckiej liczne ugrupowania samoobrony chłopskiej działały także na Białorusi i Ukrainie: strzegły one wsi, walczyły z partyzantami sowieckimi⁷. Litewska administracja samorządowa na Litwie plany tworzenia zbrojnej samoobrony mieszkańców przygotowała już wiosną 1942 r., gdy podjęła działania partyzanci sowieccy. 19 maja 1942 r. białoruscy sowieccy partyzanci pod Świecianami w zasadzce zabili dwóch funkcjonariuszy niemieckich (Jozepha Becka i Waltera Gruhla), w odwecie Niemcy (i policja litewska) rozstrzelali około 400 mieszkańców w okolicach Świecian, głównie Polaków. Jednakże niemieckie władze okupacyjne nie zaaprobowwały tych planów, a przewidzianych w nich struktur zbrojnej samoobrony nie uważały za potencjalnie pewne oraz adekwatne do niebezpieczeństwa, jakie stwarzali partyzanci sowieccy. Do jesieni 1943 r., głównie w Litwie Wschodniej, gdzie przejawy „bandytyzmu” powodowały największe zagrożenie, funkcjonowały we wsiach nieuzbrojone warty nocne. Dopiero, gdy zaktywizowało się i rozwinęło sowieckie zbrojne podziemie, we wrześniu 1943 r. na Litwie Niemcy zezwolili na tworzenie lokalnych oddziałów samoobrony w celu strzeżenia mienia i życia mieszkańców, jak też zwalczania bandytyzmu elementu bolszewickiego. Należy odnotować, że członkami oddziałów samoobrony mogli być „tylko Litwini, wiarogodni pod każdym względem, poważni, trzeźwi, nie skompromitowani politycznie, nie karani za przestępstwa kryminalne”⁸. Ciekawe jest również to, że przed zbrojną samoobroną nie stawiano za cel walki z siłą zbrojną polskiego podziemia – Armią Krajową, która od 1943 r. również zaczęła zagrażać interesom Niemców i Litwinów. Zapewne wpłynęło na to dążenie Niemców, aby nie pozwolić na rozszerzenie się litewsko-polskiego konfliktu zbrojnego (podobnego do konfliktu polsko-ukraińskiego w Ukrainie Zachodniej), który zagroziłby ich zapleczu, jak też inne pragmatyczne interesy okupantów na Litwie. Tworzenie zbrojnej samoobrony na Litwie nie przebiegało sprawnie, sprzeciwiało się temu antynazistowskie niezbrojne podziemie litewskie, nie rozwiązano też z Niemcami ostatecznie problemu jej uzbrojenia

⁶ LAS, z. 16895, op. 2, t. 344, op. cit., s. 128–129.

⁷ J. Ševcovas, Baltarusija ir Lietuva: ar ne laikas kaimynams susipažinti (Białoruś i Litwa: czy nie czas, aby sąsiedzi się zapoznali), „Lietuvos rytas”, 28 I 1993.

⁸ P. Dirkyš, Vietinės savisaugos būriai (Oddziały lokalnej samoobrony), „Policija”, listopad 1943.

(częstokroć chłopci sami musieli kupować broń). Jednakże w Litwie Wschodniej, a szczególnie Południowo-Wschodniej, gdzie były skoncentrowane siły sowieckiego zbrojnego podziemia i rozwinęła się jego działalność, samoobrona wiejska stała się masowym zjawiskiem⁹.

Różne motywy i przyczyny wpłynęły na konfrontację partyzantów sowieckich z wiejską zbrojną samoobroną i w ogóle z mieszkańcami wsi. Przede wszystkim, ze względów politycznych oraz klasowych partyzanci sowieccy nie mogli tolerować przeciwstawiania się im chłopstwa i w ogóle istnienia innych, nie kontrolowanych przez nich struktur zbrojnych (tak samo i Armii Krajowej) na czasowo okupowanym terytorium sowieckim. Od jesieni 1943 r. problemy zaopatrzenia materialnego zwiększonych ilościowo ich oddziałów spadły w całości na barki miejscowych mieszkańców: od wczesnej jesieni 1943 r. do początku kwietnia 1944 r. sowieccy partyzanci w Puszczy Rudnickiej (nie licząc wywiadu Armii Czerwonej i grup NKWD) nie otrzymywali żadnej pomocy z zaplecza sowieckiego, nawet broni. Miejscowi mieszkańcy różnych narodowości niezbyt chętnie wspierali partyzantów sowieckich, dlatego musieli oni używać siły. Partyzanci sowieccy, zgodnie z dyrektywami z Moskwy, mieli prawo konfiskować całe mienie swoich przeciwników, a ich rozstrzeliwać; w niektórych oddziałach były grupy zajmujące się konfiskowaniem na „potrzeby wojenne” kosztowności (wyrobów ze złota i srebra, zegarków, pierścionków i in.) od osób „kontrewolucyjnych”. Partyzanci samowolnie, nawet bez zgody lokalnych dowódców, nadużywali siły, rabowali chłopów itp.

Można przytoczyć wiele przykładów o bezwzględnym srożeniu się i samowoli partyzantów sowieckich w ówczesnym powiecie ejszyskim i w całej Litwie Południowo-Wschodniej. Sołtys w Daučiūnai (Dawciuny), gmina Jaszuny, Vladas Antanaitis 7 listopada 1943 r. pisał do wójta gminy, że 6 listopada około godz. 5–6 wieczorem do niego we wsi Didžiosios Sėlos (Wielkie Salki) przybyło 12 uzbrojonych, rozmawiających po rosyjsku mężczyzn (wśród nich było 4 Żydów) i grożąc rozstrzelaniem oraz zniszczeniem gospodarstwa, gdyby nie chciał ich usłuchać, zaprowadzili go do wsi Daučiūnai i Dainava (Dajnowo). Tam w jego obecności zaprzęgli chłopskie konie, zabijali świnie, zabierali i ładowali na wozy inne mienie: chleb, mąkę, ziemniaki, kapustę, buraki, odzież, kożuchy, wełnę, obuwie i wszelki sprzęt kuchenny, ogółem załadowali 9 wozów. Zatrzymany przez partyzantów sowieckich do godz. piątej rano, żeby nie mógł donieść do policji, sołtys też pisał, że stąd co noc do Puszczy Rudnickiej szło 6–8 furmanek z żywnością i odzieżą, stamtąd wozy i konie nigdy nie wracały „w porządku”: jeden koń wrócił poraniony siekierą. Wyjeżdżając do lasu po drzewo, chłopci wracali „płacząc”, „bosi i bez siermięgi”. Konie w krótkim czasie w większej części nie były zdolne do pracy, a wozy połamane, w ciągu jednego-półtora miesiąca ponad połowa mieszkańców została pozbawiona obuwia i odzieży. Terroryzowani ludzie bali się zawiadamiać władze, policja była daleko (15 km); mieszkańcy ze strachu przed rabusiami starali się z nimi grzecznie postępować. W ostatnim okresie bandyci zaczęli ludzi śledzić, agitują „za sowietami”, stali się oni „szczególną nocną

⁹ Zob. szerzej: R. Zizas, Vietinė savisauga (savigyna) Lietuvoje nacių Vokietijos okupacijos metais (1941–1944) (Lokalna samoobrona w latach okupacji niemieckiej na Litwie (1941–1944)), „Genocidas ir rezistencija” 2001, nr 2 (10), s. 44–61; 2002, nr 1 (11), s. 69–94.

władzą”. Według sołtysa, w takich okolicznościach trudno mówić o spełnianiu powinności, ludzie „bez nadziei oczekują albo wielkich kar ze strony władz, albo ze strony bandytów zniszczenia”¹⁰.

Bywały przypadki, gdy czerwoni partyzanci odbierali chłopom ostatnią krowę, pozbawiając ich rodziny źródeł utrzymania. Na początku czerwca 1944 r. tak postąpiono z mieszkańcami wsi Dajnowo w gminie jaszuskiej. Ośmiu chłopów z tej wsi, którym odebrano ostatnie krowy, zwróciło się do dowództwa partyzantów sowieckich z pisanym po polsku listem, prosząc pokornie o ich zwrócenie: „My, niżej podpisani gospodarze z Kolonii wsi Dajnowy Jaszuskiej, zwracamy się z prośbą, że w pierwszą noc na pierwszego czerwca 1944 r. jeden z oddziałów przybył do nas i pozabierał ostatnie krowy, pozostaliśmy bez żadnych środków do życia z brzemieniem naszych dzieci. Więc teraz zwracamy się z wielką prośbą do pana dowódcy, żeby nam te krowy były zwrócone, bez których nasze dzieci będą ginąć z głodu”¹¹.

Motywy zbrojnego oporu chłopów przeciwko partyzantom sowieckim miały przede wszystkim charakter ekonomiczny. Nie ma konkretnych danych archiwalnych na temat tego, jak w Koniuchach powstawała zbrojna samoobrona. Można o tym wnioskować pośrednio na przykładzie innych wsi z okolic Ejszyszek. Wśród źródeł wytworzonych przez partyzantów sowieckich są sporządzone przez nich w grudniu 1943 – styczniu 1944 r. protokoły przesłuchań świadków i akty oskarżenia w sprawie tego, że niektórzy mieszkańcy jednej ze wsi (Pranas Wałachowicz, Józef Rudickis, Szamatowicz, Antoni Milewski, Witold Gaidis, Wincenty Stasiukiewicz) mają duże ilości nabytej różnymi sposobami broni i amunicji. Możliwe, że nabycie broni odzwierciedla zbrojenie się tej wsi, proces powstawania zbrojnej samoobrony. Partyzanci sowieccy, zgodnie z rozkazem nr 245 Centralnego Sztabu Partyzanckiego w Moskwie, starali się za wszelką cenę rozbroić te osoby, obiecywali nawet, że za broń zapłacą „pieniędzmi lub złotem”, w przeciwnym razie grozili najsurowszymi karami: 1) skonfiskowaniem całego mienia, 2) spalaniem wszystkich chat, 3) i ostatecznie – rozstrzelaniem¹².

Nie jest jasne, czy wspomniani mieszkańcy usłuchali stanowczych żądań, jednakże widoczny jest schemat działania partyzantów sowieckich i ich postępowanie w celu rozbrojenia wsi. Dążenia partyzantów sowieckich do rozbrojenia chłopów widoczne są z listu mieszkańców wsi Miknakiemis (Michnokieme) w gminie Ejszyski z 4 lutego 1944 r. (zatem już po rozprawieniu się z Koniuchami) do partyzantów sowieckich. Na żądanie oddania broni, mieszkańcy tej wsi odpowiedzieli: broni nie otrzymaliśmy ani od władz niemieckich, ani litewskich, o nią też nie prosiliśmy. Ani razu nie strzelaliśmy do partyzantów sowieckich, często zabierających żywność, i nikogo o nich nie zawiadamialiśmy, że strzelają po nocach¹³.

Są dane o próbach tworzenia zbrojnej samoobrony we wsi Dajnowo gminy ejszyskiej. Według źródeł sowieckich, działający tam „tajni agenci” – wymieniono Balysa Učkuronisa (Užkuronisa?), Stasysa Andriuškevičiusa, Vladisłova Sedlikovskisa (Se-

¹⁰ Centralne Archiwum Państwowe Litwy (dalej: CAPL), z. R-685, op. 5, t. 30, k. 8.

¹¹ LAS, z. 72, op. 1, t. 1, Podanie do dowódcy oddziału partyzanckiego w Puszczy Rudnickiej, k. 3–4.

¹² Ibidem, z. 1, op. 1, t. 139, Protokoły przesłuchań i akty oskarżenia, k. 112–118.

¹³ Ibidem, k. 109.

dlikauskasa?) – od saugумы (litewska policja bezpieczeństwa) otrzymali zezwolenie na uzbrojenie się, a pragnący się uzbroić mogli jakoby otrzymać nieograniczoną liczbę karabinów. Dane o tworzeniu się i działalności samoobrony we wsi Dajnowo są sprzeczne. Były sowiecki partyzant J. Olekas z tendencyjnością charakterystyczną dla partyzantów sowieckich (polegającą na zwiększaniu znaczenia samoobrony) pisał o potyczkach z uczestnikami samoobrony tej wsi i poniesionych stratach. Jednakże z autentycznych agenturalnych raportów partyzantów sowieckich widać, że sołtys wsi Adomas Galinis udaremnił powstanie samoobrony, a partyzanci sowieccy zastosowali ostre represje przeciwko jej założycielom (St. Andriuškevičius był przez nich rozstrzelany)¹⁴.

Zapewne we wsi Koniuchy wydarzenia rozwijały się inaczej. Niektórzy mężczyźni z tej wsi nie przestraszyli się gróźb i bezwzględnych żądań partyzantów sowieckich, aby się rozbroili, zbrojna samoobrona została tu utworzona i próbowała się im przeciwstawić. Cz. Malewski twierdzi, że organizatorami samoobrony w Koniuchach byli Józef Bobin (Juozas Bobinas), Władysław Woronis (Vl. Varonis?), Jan Kodzis (Jonas Kuodis)¹⁵. W swych wspomnieniach sowiecki partyzant J. Olekas twierdził, że we wsi Koniuchy było nawet około 60–70 „pomocników policji”¹⁶, tj. uczestników samoobrony, jednakże te liczby, jak się wydaje, są wyolbrzymione. Wątpliwie, czy w Koniuchach było więcej niż 20 uzbrojonych mężczyzn.

W raportach policji litewskiej z 1943 r. Koniuchy i wsie Degsniai oraz Daržininkai (gmina Olkienniki) wymieniane są jako wsie litewskie, które otrzymały od „bandytów” listy z pogrozkami i żądaniem oddania broni. Odnotowano, że litewska wieś Koniuchy miała starcia z „bandytami”, które wygrała. W raportach policji, już po zniszczeniu Koniuchów, pisano, że mieszkańcy wsi kilkakrotnie stawiali zbrojny opór; tę okoliczność podaje się jako przyczynę zniszczenia wsi: „w zemście bandyci ją zniszczyli”. Podobnie przyczyny zniszczenia Koniuchów i gróźb wobec innych wsi litewskich wyjaśniano również w dokumentach 253 litewskiego batalionu samoobrony (wówczas jego oddziały stacjonowały w Litwie Południowo-Wschodniej): „sprzyjające nastawienie do walki z bandytami i aktywne zbrojne wspieranie tej walki” – powodowało ze strony partyzantki sowieckiej – „karanie niepokornych wsi, niszczenie je i likwidację mieszkańców”¹⁷.

W źródłach sowieckich wieś Koniuchy zalicza się do „najbardziej uporczywych”, „najbardziej zaciekłych” uzbrojonych wsi w powiecie ejszyskim i w całej Litwie Południowo-Wschodniej, mającej jakoby duże znaczenie dla Niemców, będącej ich punktem oparcia. Członkowie tamtejszej samoobrony nawet z daleka nie dopuszczali partyzantów, czatowali na nich na drogach, ostrzeliwali z zasadzki itp. „Hitlerowcom” wsi Koniuchy – jak określało ich dowództwo sowieckie – dano ultimatum (podobnie jak i wielu innym wsiom), w którym żądano zaprzestania działań prze-

¹⁴ Ibidem, z. 1, op. 1, t. 139, Raporty F. Kozłowskiego do dowództwa partyzantów sowieckich, 15, 17 I 1944 r., k. 163–166; J. Olekas, op. cit., s. 165–166, 171–176.

¹⁵ Cz. Malewski, op. cit., „Nasza Gazeta”, 29 III–4 IV 2001.

¹⁶ LAS, z. 3377, op. 27, t. 99, Wspomnienia J. Olekasa (1962), k. 60, 70.

¹⁷ Ibidem, z. 3377, op. 58, t. 266, Tygodniowe zestawienia raportów policji litewskiej za 15–21 XII 1943 r. i 26 I–2 II 1944 r., k. 18, 41; CAPL, z. R-666, op. 1, t. 7, Raport nr 58 dowódcy punktu oparcia w Baltininkai (Bolcienniki) z 31 I 1944 r. do dowódcy 253 litewskiego batalionu samoobrony, k. 29.

ciwko partyzantom i złożenia broni. W przypadku, gdyby „faszyści” nie usłuchali, partyzanci postanowili kierować się starą zasadą walki: jeśli wróg się nie poddaje, musi on być unicestwiony¹⁸.

Jednakże należy odnotować, że ani w źródłach wytworzonych przez komunistyczną partyzantkę, ani w pisanych po wojnie wspomnieniach nie podaje się żadnych konkretnych faktów i danych, które potwierdzałyby wyjątkową aktywność uczestników samoobrony wsi Koniuchy: fakty starć z partyzantami sowieckimi, poniesione podczas nich straty w ludziach i inne. Można przytoczyć takie fakty z innych miejscowości Litwy Południowo-Wschodniej (nawet z powiatu ejszyskiego). Na przykład członkowie samoobrony ze wsi Daržininkai (gmina Olkienniki) na początku października 1943 r. zastrzelili sowieckiego partyzanta, pohańbili jego zwłoki, w listopadzie – obronili się przed napadem partyzantów sowieckich; samoobrona wsi Grinkuva¹⁹ gmina Hanuszyski (powiat trocki) w wieczór wigilijny 1943 r. zabiła 5 partyzantów, którzy zaatakowali wieś; członkowie samoobrony wsi Bakaloriškės (powiat trocki, gm. Hanuszyski) wiele razy brali udział w obławach na partyzantów sowieckich.

Zatem nie ma żadnych konkretnych faktów świadczących o antysowieckiej działalności samoobrony we wsi Koniuchy, które mogłyby sprowokować partyzantów sowieckich i które mogłyby wyjaśniać przyczyny szczególnie okrutnego rozprawienia się z mieszkańcami całej wsi. Zapewne największą „winą” samoobrony wsi Koniuchy, która zadecydowała o bezlitosnej akcji zniszczenia wsi, było to, że jej uczestnicy ośmielili się uzbroić, rzucić hasło oporu wobec partyzantów sowieckich, a potem nie zgodzili się na ich żądanie oddania broni.

Mówiąc o rzeczywistej lub rzekomej aktywności samoobrony Koniuchów i innych wsi, trzeba stwierdzić, że była ona inaczej oceniana przez komunistyczną partyzantkę w okolicach Ejszyszek, która czuła się tam prawdziwym gospodarzem (nie dotyczy to stosunków z AK), a zupełnie inaczej po drugiej stronie Puszczy Rudnickiej – w litewskich częściach powiatów olickiego i trockiego. Jesienią 1943 r. sytuacja wsi litewskich na wschód i południowy wschód od Puszczy Rudnickiej, które próbowały zbroić się i stawiać opór, pod wieloma względami była trudniejsza i bardziej złożona z powodu niejednorodności etnicznej, która wpływała na zmniejszenie solidarności w kwestii stawiania oporu (wsie nielitewskie nie zbroiły się i nie walczyły z partyzantami sowieckimi jako samoobrona miejscowa), było tam też bardziej sprzyjające środowisko do działania komunistycznej agentury; ponadto w pobliżu znajdowały się rejony działania białoruskich sowieckich partyzantów i groziły im napady. Najmniejsze nieposłuszeństwo, sprzeciw wobec działań sowieckich (jak również polskich) partyzantów groziły akcjami represyjnymi.

Po drugiej stronie Puszczy Rudnickiej zbrojna samoobrona we wsiach czuła się znacznie pewniej. Razem z policją litewską, „punktami oparcia” w postaci jednostek wojskowych, tworzyła ona bardziej jednolity system ochrony kraju, który ograniczał działalność partyzantów sowieckich. Musieli oni zatem godzić się z jej aktywną dzia-

¹⁸ LAS, z. 32, op. 1, t. 1, Dziennik działań bojowych oddziału „Śmierć okupantom” (bez daty), k. 2–3; J. Olekas, op. cit., s. 116; M. Elinas, D. Gelpernas, op. cit., s. 187.

¹⁹ Dziś takiej wsi już nie ma – zniknęła ona w czasach sowieckich przy tworzeniu osiedli kolchozowych.

łałością. Na przykład, wspomniana wieś Daržininkai mimo wielu żądań partyzantów sowieckich, aby się rozbroiła, nie przestraszyła się losu Koniuchów i 19 lutego 1944 r. odpowiedziała zupełnie „niedyplomatycznie”: „Towarzysze partyzanci, jeśli jesteście spragnieni litewskiej krwi niewinnych dzieci i kobiet wsi Daržininkai, próbujcie osiągnąć swój nakreślony cel. Towarzysze partyzanci, pamiętajcie, że Litwin nie umie jęczeć i płakać”²⁰.

W ogóle wyjaśnienia w źródłach sowieckich przyczyn i motywów napaści na wieś Koniuchy należy oceniać jako tendencyjne, demagogiczne, którymi – już po dokonanej okrutnej akcji karnej – próbowano ją usprawiedliwić. Przyczyny napaści czerwonych partyzantów na wieś Koniuchy i okrucieństwa akcji były głębsze i szersze, wpłynęły na to nie tylko rzeczywiste lub rzekome działania samoobrony tej wsi, ale też w ogóle niepomyślny przebieg walk partyzantów sowieckich z wiejską zbrojną samoobroną w Litwie Południowo-Wschodniej (szczególnie poniesione przez nich straty w ludziach w okolicach wsi Grinkuva w wieczór wigilijny 1943 r., tj. na miesiąc przed napaścią na wieś Koniuchy) oraz ogólnie skomplikowana ich sytuacja zimą 1944 r.

Optymistyczne prognozy Genrikasa Zimanasa (1910–1985), naczelnego dowódcy partyzantów sowieckich na Litwie Południowo-wschodniej (zawarte w jego raportach dla A. Sniečkusa w Moskwie), o rozbięciu samoobrony wiejskiej nie sprawdziły się już jesienią 1943 r., a w zimie 1944 r. miejsce optymizmu zajęł pesymizm – odczucie realnego zagrożenia. Zimanas i inni dowódcy partyzantcy w Puszczy Rudnickiej uświadamiali sobie, że bez pomocy z sowieckiego zaplecza, bez broni i amunicji nie zdołają stawiać oporu jakiegokolwiek większej policyjnej akcji oczyszczania Puszczy Rudnickiej, a plany rozszerzania i aktywizowania działań wojny partyzantckiej skazane są na niepowodzenie. W radiogramie nadanym 29 stycznia 1944 r. (wieczorem w dniu zniszczenia wsi Koniuchy) do szefa Sztabu Litewskiego Ruchu Partyzanckiego (SLRP) A. Sniečkusa, G. Zimanas konstatował: „Wokół nas znowu umacnia się samoobrona. Jedną z najważniejszych przyczyn jest niedostateczny napór z naszej strony, którego nie możemy bardziej znacząco wzmocnić z powodu braku broni i, najważniejsze, amunicji”²¹. Skomplikowane położenie komunistycznej partyzantki zimą 1944 r. zostało scharakteryzowane w liście G. Zimanasa z 7 kwietnia 1944 r. do A. Sniečkusa. W odpowiedzi na zarzuty A. Sniečkusa, że partyzanci sowieccy w Puszczy Rudnickiej siedzą w swoich bazach jak w „twierdzach” i nie zakładają nowych baz, w których w wypadku niebezpieczeństwa mógłby się schronić, nie utrzymują też bliskich stosunków z miejscowymi mieszkańcami, Zimanas napisał: „Amunicji nie ma, broni nie ma, wokół głowę podnosi samoobrona, »biali« [Polacy – przyp. R. Z.], gdzie spojrzysz, wszędzie ślady, a gdy odwrócisz się, czyhają, a potem albo kogoś chowają, albo skreślają z listy. Swych baz nie uważamy za twierdze. Jak można uważać, skoro biali prawie do nich podchodzą. Gdzie mamy się podziać? – pytał Zimanas – Konspirować we wsiach, to znaczy bez celu niszczyć aktyw i wcale nie dlatego, że chłopci nas nie cierpią. Gdy oderwiesz się od siły zbrojnej, nawet w rejonie partyzanckim, przyjdzie para chuliganów kułaczków z sa-

²⁰ LAS, z. 60, op. 1, t. 1, k. 43.

²¹ Ibidem, z. 1, op. 1, t. 410, k. 152.

moobrony sąsiedniej wsi, zastrzeli, nawet nie wzywając policji. Rimonis (pseudonim Vytautas Sakalauskas, sekretarza podziemnego komitetu powiatowego KPL(b) w Olicie – przyp. R. Z.) nie zdołał utworzyć baz na południu powiatu, bo wysłaną jesienią 1943 r. słabo uzbrojoną grupę rozpedzili Polacy. Teraz udała się tam silna, dobrze uzbrojona grupa i połowy jej już nie ma. Potrzebne są tam od razu duże siły, bowiem mieszkańcy są bardzo źli”. Po takim scharakteryzowaniu sytuacji Zimanas podsumował: „To były trudne dni”²².

Nie mogąc się doczekać pomocy z sowieckiego zaplecza, G. Zimanas przed początkiem kwietnia 1944 r. (gdy samoloty z bronią i amunicją wreszcie pojawiły się nad Puszcza Rudnicką) posyłał do szefa SLRP A. Sniečkusa w Moskwie kolejne radiogramy pełne niepokoju, zdenerwowania; domagał się w nich przede wszystkim broni i amunicji²³.

Chociaż informacje, które przekazywał G. Zimanas, odzwierciedlały trudną sytuację, złe nastroje partyzantki sowieckiej, jednak można wnioskować, że świadomie dramatyzował on sytuację i mocno przeceniał zagrożenie, jakie stwarzała jej samoobrona wiejska. W ten sposób zabiegał on o aprobatę swej taktyki aktywnej walki i radykalnych działań wobec miejscowej samoobrony. Jesienią 1943 r., gdy do Moskwy dotarła wiadomość o tworzeniu się zbrojnej samoobrony, A. Sniečkus w rozkazie dla kierownictwa podziemia sowieckiego na Litwie nakazywał: „Należy działać tak, aby mieszkańcy wiedzieli, że partyzanci nie tykają litewskich chłopów, litewscy chłopci bowiem sami popierają partyzantów (...). Trzeba surowo zwalczać w swych szeregach ten nieświadomy element, który nie pojmując naszej taktyki, niekiedy może poruszyć spokojnych chłopów litewskich”²⁴. A. Sniečkus wysuwał nie-realne idee utworzenia na Litwie „ogólnonarodowego, antyhitlerowskiego frontu” pod przywództwem partii komunistycznej.

O intencjach G. Zimanasa świadczy również to, że ocena sytuacji w jego informacjach do Moskwy znacznie różniła się od ocen sytuacji w regionie innych dowódców partyzantów sowieckich: Michaila Afonina („Petrasa”), Marijonasa Miceiki („Gabrysa”). Wynika z nich, że partyzanci sowieccy nawet zimą 1944 r. nie zaniechali napadów: od wójtów i ich zastępców w styczniu 1944 r. wymusili ponad 50 podpisów przyrzeczeń, że zrezygnują ze „służenia Niemcom”, a nawet postawili sobie zadanie rozpedzenia w powiecie trockim całego aparatu władzy okupacyjnej niemieckiej²⁵. Trzeba zauważyć, że A. Sniečkus był przeciwny taktyce zmuszania sołtysów do rezygnacji. Jego zdaniem w ten sposób władza okupacyjna nie była osłabiona. Lepiej było tych ludzi wykorzystać dla celów podziemia: zbierania informacji, zaopatrzenia w wyżywienie, ukrycia poszukiwanych osób²⁶. W praktyce nigdy nie ustawały napady sowieckie na wieś: ich terroryzowanie i rabowanie. Tuż przed akcją na Koniuchy, 24 stycznia 1944 r., napadnięto i obrabowano wieś Jaglinoniai

²² Ibidem, t. 40, k. 25–27.

²³ Ibidem, t. 410, Radiogramy G. Zimanasa do szefa SLRP A. Sniečkusa, k. 131, 171, 279, 34.

²⁴ Ibidem, z. 1771, op. 6, t. 35, k. 101.

²⁵ Ibidem, z. 1, op. 1, t. 410, k. 134.

²⁶ Ibidem, z. 1771, op. 7, t. 119, List A. Sniečkusa do G. Zimanasa (Jurgisa) i do M. Miceiki (Gabrysa), 31 III 1944, k. 26.

i Sakalai (Sokóły) w gminie Jaszuny, 25 stycznia podobny los spotkał wieś Dajnowo i Kamerowszczyzna w gminie Ejszyszki²⁷.

Zagęszczając barwy, dramatyzując sytuację, dążąc, aby za wszelką cenę doprosić się pomocy, głównie w postaci broni i amunicji, G. Zimanas na swój sposób wywierał nacisk na A. Sniečkusa i innych przywódców SLRP. Po drugie, można dostrzec dążenie do przygotowania gruntu propagandowego, psychologicznego do planowanych akcji zniszczenia wsi Koniuchy i zapewne innych uzbrojonych wsi, usprawiedliwienia i uzasadnienia nieuchronności i konieczności tego.

To, co nastąpiło wczesnym ranem w sobotę 29 stycznia 1944 r. we wsi Koniuchy, najlepiej ilustruje raport nr 58 dowódcy punktu oparcia 253. litewskiego batalionu ochronnego (policji pomocniczej) w Baltininkai (Bolcienniki) z 31 stycznia 1944 r. do dowódcy batalionu kpt. Vladasa Žibasa: „1. A. 29 stycznia 1944 roku o godzinie 6 około 150 bandytów (Żydów, Rosjan), uzbrojonych w 1 ciężki karabin maszynowy, 3 lekkie karabiny maszynowe, pistolety automatyczne, karabiny i granaty, zaatakowało wieś Koniuchy (pol. kv. 1605, n[isko] po prawej). Wieś spalono, ludzi i bydło pozabijano (zabito 35, raniono 15 osób). Przybyli od strony Dawciun (pol. kv. 1605, pośrodku) i WLK [Wielkie] Salki (pol. kv. 1605 u góry po prawej). Po około godzinnym pobycie we wsi, wycofali się w tym samym kierunku”²⁸.

Po otrzymaniu wiadomości o napadzie, około godziny 7. do Koniuchów wyruszyli pośpiesznie żołnierze punktów oparcia 253 litewskiego batalionu ochronnego w Rakliskach, Bolciennikach i Triboniai (Trybance), ogółem 52 ludzi, uzbrojonych w jeden ciężki i pięć lekkich karabinów maszynowych oraz inną broń. Jednakże po przybyciu do Koniuch nie zastali sowieckich partyzantów, ale zobaczyli – jak zanotowano w batalionowym dzienniku działań bojowych – „smutny widok”: wieś spalona, ludzie i zwierzęta pozabijani²⁹.

Z dokumentów 253. batalionu wynika, że 29–30 stycznia ultimatum od sowieckich partyzantów otrzymała też samoobrona wsi Klepočiai, żądano, aby się rozbroiła i oddała broń; około 50-osobowy oddział Rosjan i Żydów, który ograbił Kiemieliszki, ostrzelała ochrona majątku Trybańce. Grożono też wsiom Butrimonys (Butrymańce), Jononiai (Janiance), Šiauliai (Strzelce) i Pasalis (Posol). Te fakty dowodzą, że w dniach 29–30 stycznia 1944 r. realizowano wielką akcję przeciwko litewskim wsiom i ich samoobronie; zapewne planowano rozbrojenie i ukaranie również innych wspomnianych wsi. Po drugie, można sądzić, że te plany przynajmniej częściowo udaremnił żołnierze punktów oparcia 253. batalionu ochronnego. Nie zdążyli oni przyjść z pomocą uczestnikom samoobrony wsi Koniuchy, ale zapewne ocalili inne wsie. Oddziały wyekspediowane z punktów oparcia batalionu w Rudziskach i Olkiennikach pod dowództwem sierżantów Tamulaitisa i Striupaitisa, urządziły zasadzki koło Klepočiai i w innych miejscach, ale nie doczekały się partyzantów³⁰.

²⁷ Ibidem, z. 3377, op. 58, t. 266, Tygodniowe zestawienie raportów policji litewskiej, k. 41, 45.

²⁸ CPAL, z. R-666, op. 1, t. 7, k. 29.

²⁹ Ibidem, k. 29–29a; t. 5, k. 4–5.

³⁰ Ibidem, t. 5, k. 6.

Napaść na Koniuchy została odnotowana również w dokumentach litewskiej policji, saugumy oraz podziemia narodowego; dane o jej skutkach są nieco zróżnicowane. W tygodniowym zestawie wiadomości policji litewskiej z 26 stycznia – 1 lutego 1944 r. mówi się, że w całkowitym zniszczeniu Koniuchów uczestniczyło około 200 rosyjskich bandytów, zginęło 36 mieszkańców, 14 zostało rannych³¹. Według wstępnych informacji litewskiej policji bezpieczeństwa, liczba ofiar we wsi Koniuchy sięgała aż 150 osób, wśród których było wiele dzieci i sporo rannych; umieszczono ich w szpitalu w Bieniakoniach, część odwieziono do Wilna. We wsi partyzanci byli 1,5 godziny, 150 mieszkańców zdołało uciec. W ostatecznej wersji saugumy stwierdzono, że sowieccy partyzanci strzelali po wsi kulami zapalającymi z 4 karabinów maszynowych i innej broni; właśnie od kul zapaliły się zabudowania. Miejscowi policjanci odpowiadali ogniem około 45 minut (policjant Juozas Bobinas został zabity, a Juozas Varonis – ciężko ranny). Gdy wieś stanęła w ogniu, reszta policjantów wycofała się. Bilans akcji był następujący: trzech partyzanci zostali ciężko ranni, jeden był zabity. Spośród miejscowych zabito 35 osób, raniono – 13 (w tym 10 ciężko). W czasie pożaru spłonęło 36 domów, 40 stodół, 39 obór, łąźnia; spaliło się 50 krów, 16 koni, około 100 owiec, 400 kur, sprzęt, pasze i wszystko, co znajdowało się w chatach. „Bandyci” byli różnych narodowości – Rosjanie, Żydzi i miejscowi Polacy³².

Raporty litewskiej policji bezpieczeństwa pod względem treści różnią się od innych źródeł, są sprzeczne i niedokładne, np. odnotowano w nich fakt oporu, jaki stawiali policjanci litewscy (tj. uczestnicy wiejskiej samoobrony), pisze się też o stratach partyzantów (jednakże nie potwierdzają ich inne źródła).

W źródle litewskiego podziemia antynazistowskiego nieznanego autorstwa podawano, że w Koniuchach zastrzelono 35 cywilnych mieszkańców, 13 raniono, w tym 10 odniosło ciężkie rany. Napastnicy strzelali kulami zapalającymi; w wyniku podpalenia wsi w 40 gospodarstwach spłonęło 39 obór, łąźnia, 50 krów, 16 koni, 50 świń, 100 owiec, 400 kur i inne mienie. W czasie potyczki poległ policjant pomocniczy (tj. uczestnik samoobrony) J. Bobinas i ciężko ranny został policjant Juozas Baronis (w niektórych źródłach tak podano nazwisko J. Varonisa). Warto też odnotować, że źródło to akcję zniszczenia wsi przypisało polskim partyzantom³³. W gazecie litewskiego podziemia antynazistowskiego „Į laisvę” pisano, że zginęło 30 osób, około 20 zostało ciężko rannych³⁴. Gazeta nie komentowała tej okrutnej akcji.

Unicestwienie wsi Koniuchy i zagłada jej mieszkańców nie miały żadnego odźwięku w wydawanej oficjalnie prasie litewskiej. Zapewne nie chciano (może nie zezwoliła cenzura niemiecka) budzić zaniepokojenia w społeczeństwie Litwy Południowo-Wschodniej. Być może tragedię wsi Koniuchy przesłoniła w oficjalnej prasie śmierć 19 policjantów litewskich, poległych 8 stycznia 1944 r. we wsi Michajliszki,

³¹ LAS, z. 3377, op. 58, t. 266, k. 41.

³² CPAL, z. R-1390, op. 1, t. 191, Telefonogramy komendanta rejonowego litewskiej policji bezpieczeństwa nr 24, nr 25, nr 29 do komendanta wileńskiego okręgu bezpieczeństwa, 30 I–3 II 1944, k. 57–58, 29–30. Za te dane autor dziękuje dr hab. Alfonsasowi Eidintasowi.

³³ LAS, z. 3377, op. 58, t. 273, Nieznane źródło podziemia litewskiego o działalności polskiej Armii Krajowej na Litwie, k. 59.

³⁴ „Į laisvę”, 10 II 1944, nr 2 (25).

gminy turgielskiej powiatu oszmiańskiego w bitwie z partyzantami polskimi (zginął także lejtnant żandarmerii niemieckiej i 6 żandarmów, zaginęło 2 policjantów białoruskich)³⁵.

Jak już zauważono, w dokumentach partyzantów sowieckich i pisanych po wojnie przez nich wspomnieniach, o akcji karnej w Koniuchach w najlepszym razie tylko się wzmiankuje, nie chlubiąc się nią, chociaż określa się tam mieszkańców Koniuch „hitlerowcami” i „faszystami”. Nawet Albertas Barauskas – jeden z przywódców partyzantów sowieckich w Litwie Południowo-Wschodniej, który w swych wspomnieniach i nie opublikowanych materiałach archiwalnych poświęcał tyle uwagi tematyce zwalczania wiejskiej samoobrony – „skromnie” przemilcza akcję unicestwienia wsi Koniuchy i swoją w niej rolę (niejasne – jaką?). Niekiedy zniszczenie Koniuchów wymienia się równorzędnie obok zlikwidowania wsi Bakaloriškės (powiat trocki, gmina Hanuszyszki), w której spalono około 40 zagród, ale wymordowano znacznie mniej mieszkańców. Na przykład, J. Olekas pisał: „Podobnie stało się z członkami samoobrony wsi Koniuchy”³⁶.

W przypadku Koniuch „czerwoni” kombatanci, z wyjątkiem, być może, tylko cytowanych M. Elinasa i D. Gelpernasa, zapewne od początku czuli, że akcja zlikwidowania wsi była zbyt okrutna, kompromitująca sowiecki ruch partyzancki i autorytet władzy sowieckiej, dlatego unikali szerszego pisania o niej.

Jednak również źródła wytworzone przez partyzantkę radziecką potwierdzają fakt zniszczenia wsi i skalę jej tragedii. G. Zimanas poinformował szefa SLRP w Moskwie A. Sniečkusa o zlikwidowaniu wsi Koniuchy radiogramem z 31 stycznia 1944 r. o następującej treści: „29 stycznia połączona grupa oddziałów wileńskich, oddziału »Śmierć okupantom«, oddziału im. Margirisa i specjalnej grupy sztabu generalnego całkowicie spaliła Koniuchy, wieś o najzacieklejszej samoobronie w powiecie ejszyskim. Mieszkańcy Koniuchów nie tylko nie wpuszczali partyzantów do swej wsi, ale też urządzali na nich zasadzki na drogach, atakowali sprzyjające partyzantom wsie, zmuszali do zbrojenia się wsie neutralne. Samoobronie zadano ciężkie straty. Własnych ofiar nie ma”³⁷. Radiogram Zimanas jest przede wszystkim interesujący z tego względu, że on nie tyle informował Sniečkusa o wynikach akcji w Koniuchach, ile wyjaśniał i starał się uzasadnić motywy zlikwidowania wsi. W później posyłanych radiogramach, listach, sprawozdaniach itp. nie udało się odnaleźć żadnych szczegółów dotyczących akcji. Co prawda, G. Zimanas wspominał jeszcze o zlikwidowaniu wsi Koniuchy w liście do A. Sniečkusa z 3 marca 1944 r. jako o wsi, która była

³⁵ LAS, z. 3377, op. 58, t. 266, Tygodniowe zestawienie wiadomości policji litewskiej z 5–11 I 1944 r., k. 30, 31; Armija krajova Lietuvoje, d. 2 (Armia Krajowa na Litwie, część 2), Vilnius-Kaunas 1999, s. 271. W wydawanej w Wilnie gazecie „Naujoji Lietuva” publikowano wyrazy współczucia krewnym i bliskim poległych policjantów. Spośród wszystkich zabitych mieszkańców Koniuchów wyrazy współczucia złożono w tej gazecie tylko krewnym i bliskim J. Bobinasa, policjanta pomocniczego posterunku policji w Jaszunach (zapewne dowódcy samoobrony wsi Koniuchy). Zob. „Naujoji Lietuva”, 11 II 1944. Ten fakt (nie mówiąc o aspektach moralnych) wymownie ilustruje ówczesny „status” policji pomocniczej w „hierarchii” sił policyjnych i zaprzecza twierdzeniom partyzantów sowieckich, że rzekomo samoobrona wsi Koniuchy miała dla Niemców (i administracji litewskiego samorządu) jakieś szczególne znaczenie i była dla nich punktem oparcia.

³⁶ J. Olekas, op. cit., s. 117.

³⁷ LAS, z. 1, op. 1, t. 410, k. 173.

bardzo aktywna i „szczególnie dokuczliwa” dla partyzantów sowieckich, „zamknąwszy przed nimi cały rejon”: „Spaliliśmy ją zupełnie. Operacja się udała, własnych ofiar nie mieliśmy, spaliło się kilka domów członków samoobrony, miała ona duże straty. Od tego czasu na całym skraju [Puszczy Rudnickiej] samoobronę wsi jak ręką odjęło”³⁸.

Wspomniane w radiogramie G. Zimanas „wileńskie oddziały” to działające w Puszczy Rudnickiej oddziały składające się głównie ze zbiegłych z wileńskiego getta Żydów („Śmierć faszyzmowi”, „Mściciel”, „Za zwycięstwo”, „Walka”), jak też oddziały „Perkūnas”, im. A. Mickiewicza i in. Udział poszczególnych partyzantów z tych oddziałów w akcji likwidowania Koniuch potwierdzają konkretne fakty zapisane w ich aktach osobowych, jak też inne materiały.

Stosunkowo najwięcej informacji dostarczają dokumenty oddziału „Śmierć okupantom”. Jednocześnie potwierdzają one skalę likwidacji wsi Koniuchy i podstawową rolę tego oddziału w akcji. W jego dzienniku działań bojowych zanotowano, że 29 stycznia 1944 r. połączony oddział partyzantów sowieckich rozgromił uzbrojoną wieś Koniuchy, która jakoby miała dla Niemców wielkie znaczenie, była ich punktem oparcia, a chłopcy z tej wsi otwarcie walczyli przeciwko partyzantom. Wieś całkowicie spalono, zabito i raniono ponad 50 osób, a wśród nich „dowódcę bandy faszystowskiej” (zapewne miano na myśli wspomnianego J. Bobinasa)³⁹.

O napaści na wieś Koniuchy i jej zniszczeniu należy mówić jak o akcji przeprowadzonej połączonymi siłami partyzantów sowieckich z Puszczy Rudnickiej. Jednak, uwzględniając jej wyjątkowe okrucieństwo i w istocie jej zbrodniczy charakter, ważną rzeczą jest wyjaśnić, jaki był konkretny wkład poszczególnych oddziałów, jaka rola przypadała wspomnianej przez G. Zimanas „specjalnej grupie” sztabu generalnego Armii Czerwonej?

Niestety, odpowiedź na te i inne pytania na podstawie źródeł archiwalnych jest trudna, choć można wysunąć pewne hipotezy. Trzon oddziału im. Margirisa stanowiła niewielka grupa ludzi przybyłych z sowieckiego zaplecza na początku stycznia 1944 r. G. Zimanas określał ją jako „oddział dowodzenia i łączności” przy grupie operacyjnej KC KPL(b). Gdy w Puszczy Rudnickiej znalazło się wielu oficerów i politruków z Armii Czerwonej, bardziej doświadczonych pod względem wojennym i organizacyjnym, zmalała rola A. Barauskasa i jego oddziału. A. Barauskas został mianowany szefem wydziału wywiadu południowego komitetu obwodowego KPL(b): zbierał wiadomości o charakterze wywiadowczym i zajmował się drobnymi akcjami terrorystycznymi wobec uczestników samoobrony i innych „wrogów ludu”⁴⁰.

Nie jest jasne, jaka grupa głównego zarządu wywiadowczego sztabu generalnego Armii Czerwonej uczestniczyła w akcji likwidowania wsi Koniuchy. Na początku 1944 r. w Puszczy Rudnickiej działało kilka takich grup, były one znacznie lepiej uzbrojone i zaopatrywane z zaplecza sowieckiego niż partyzanci G. Zima-

³⁸ Ibidem, t. 40, k. 34.

³⁹ Ibidem, z. 32, op. 1, t. 1, Dziennik działań bojowych oddziału „Śmierć okupantom”, k. 2–3, 77.

⁴⁰ Ibidem, z. 1, op. 1, t. 410, k. 35; t. 411, k. 206; z. 12, op. 1, t. 5, k. 3, Radiogramy G. Zimanas z 5 I 1944 r. do A. Sniečkusa i in.

nasa. W tym czasie w Puszczy Rudnickiej pojawiła się też grupa specjalna NKWD⁴¹. Można się domyślać, że w tej akcji mogli uczestniczyć ludzie z grupy Alka-Groźnego (dowódca – kpt. Aleksiej Aleksiu), w źródłach partyzantów sowieckich nazywana też oddziałem nr 14. Chociaż w dokumentach archiwalnych oddziału nie udało się znaleźć danych na ten temat, jednakże – jak twierdził G. Zimanas – uczestniczyła ona w wielu wspólnie przeprowadzonych operacjach partyzantów z Puszczy Rudnickiej i wykonała dużo „wspaniałych” prac⁴².

Na podstawie niektórych przesłanek można wnioskować, że najważniejszą rolę w akcji karnej przeciwko wsi Koniuchy odegrał oddział „Śmierć okupantom”. Jak wynika ze sprawozdania tego oddziału, podstawowym źródłem rekrutacji do niego miały być osoby miejscowe, jednak tak się nie stało. Oddział głównie zasilali Żydzi zbiegli z getta kowieńskiego oraz zbiegli z niewoli radzieccy jeńcy wojenni. W połowie lipca 1944 r. liczył on 278 ludzi. Żydzi z getta kowieńskiego stanowili w nim absolutną większość (dlatego oddział nazywano kowieńskim), poza nimi było tylko 9 miejscowych mieszkańców innych narodowości⁴³. Z dokumentów oddziału „Śmierć okupantom” można również wnioskować, że osoba pełniącą w nim obowiązki szefa sztabu była dowódcą lub jego zastępcą połączonych sił, które zaatakowały Koniuchy. Szef sztabu dowodził też innymi operacjami, które oddział przeprowadził zimą 1944 r.⁴⁴, jednakże w dokumentach jego nazwisko z jakichś przyczyn nie zostało wymienione. Ale z materiałów innego sowieckiego oddziału partyzanckiego (oddział „Pirmyn”, tj. „Naprzód”) można wywnioskować, że napadem na Koniuchy dowodził właśnie szef sztabu oddziału „Śmierć okupantom”, były oficer (kapitan) Armii Czerwonej, zbiegły jeńcy wojenny Michał Cejko⁴⁵.

Wyjątkowa rola oddziału „Śmierć okupantom” w pacyfikacji wsi Koniuchy przedstawiana jest też we wspomnianej książce M. Elinasa i D. Gelpernas „Kowieńskie getto i jego bojownicy”. Autorzy podają szczegóły ataku na wieś: 20 partyzantów oddziału z plutonowym Michaił Truszinem na czele wdarło się do wsi.

⁴¹ Ibidem, Radiogramy G. Zimanasa do szefa SLRP A. Sniečkusa, 18 I, 20 I, 30 I 1944, k. 22, 99, 107, 171.

⁴² Ibidem, z. 14, op. 1, t. 1, Wypowiedź G. Zimanasa o działalności grupy Alko-Groźnego, k. 8. O niezłych stosunkach G. Zimanasa z A. Aleksiukiem i jego grupą świadczy taki fakt: udając się wiosną 1944 r. z Puszczy Rudnickiej do Moskwy na wypoczynek, A. Aleksiu odwiózł do A. Sniečkusa napisany 7 IV 1944 r. list G. Zimanasa. G. Zimanas przedstawił go A. Sniečkusowi jako „na ogół dobrego człowieka”, który dopomógł „w trudnych czasach” (ibidem, z. 1, op. 1, t. 40, k. 27).

⁴³ Ibidem, z. 2, op. 1, t. 1, Sprawozdanie oddziału „Śmierć okupantom” o działalności w okresie 3 IX 1943 – 16 VII 1944 r., k. 69, 72–73.

⁴⁴ Ibidem, z. 32, op. 1, t. 1, k. 2–3.

⁴⁵ W autobiografii z 14 VIII 1944 r. M. Cejka twierdzi, że dowodził operacją rozbrojenia Koniuchów i innych wsi (LAS, z. 24, op. 1, t. 107, k. 9). Fakt ten potwierdzają też dane o jego działalności partyzanckiej odnotowane we wniosku w sprawie odznaczenia Orderem Wojny Narodowej II kl. z 24 IV 1944 r. Podpisał go dowódca oddziału „Śmierć okupantom” Smirnow (prawdziwe nazwisko Konstantin Rodionow). We wniosku zapisano, że operacja „rozgromienia” wsi Koniuchy pod dowództwem M. Cejki została przeprowadzona znakomicie (ibidem, k. 13–14). M. Cejko – Białorusin urodzony w 1902 r. we wsi Starcewicz, rejonu słuckiego, obwodu mińskiego; służył w 247 pułku strzelców 37 dywizji piechoty Armii Czerwonej, był dowódcą batalionu; trafił do niewoli niemieckiej, w kwietniu-listopadzie 1943 r. przebywał w obozie sowieckich jeńców wojennych w Kalwarii, jesienią 1943 roku uciekł stamtąd do partyzantów sowieckich w Puszczy Rudnickiej; w marcu 1944 r. mianowany dowódcą nowo utworzonego oddziału „Pirmyn”, skierowanego do lasów Kozłowej Rudy.

„Hitlerowcy” zabarykadowali się na swym posterunku i otworzyli silny ogień z karabinów maszynowych i pistoletów automatycznych, zawrzała walka o każdy dom, musiano użyć granatów i kul zapalających. Bojownicy z getta kowieńskiego: Leizer Codikov, David Teper, Jankel Ratner, Peisach Volbė, nie zważając na huraganowy ogień, zaatakowali zabarykadowanych faszystów. Rozpoczęła się walka wręcz i „hitlerowcy” musieli się wycofać⁴⁶. Autorzy obrazowo, ale niestety kłamliwie, opisując atak na wieś Koniuchy, nie podali konkretniejszych danych o stratach własnych i zadanych nieprzyjacielowi. Wszak, jeśli walczone o „każdy dom”, doszło do „starcia wręcz”, to musiały być chociaż minimalne straty. Jednakże, jak wynika z cytowanego wcześniej radiogramu G. Zimanasa do A. Sniečkusa oraz z innych źródeł, partyzanci nie ponieśli strat. W sposób oczywisty zaprzecza to przedstawionej przez autorów wersji przebiegu ataku na wieś. Według G. Zimanasa „wieś o najzacieklejszej samoobronie w powiecie ejszyskim”, nie wiadomo dlaczego nie stawiała oporu, między partyzantami a samoobroną Koniuch nie doszło do żadnego zbrojnego starcia w prawdziwym sensie tego słowa, faktycznie odbyła się akcja karna – bezlitosna rozprawa z mieszkańcami wsi.

Nie ma archiwalnych danych o jej szczegółach. Z zeznań pozostałych przy życiu świadków wynika, że partyzanci kulami zapalającymi z karabinów maszynowych podpalił słomiane strzechy chat, wtargnęli do płonącej wsi, strzelali do ludzi w chatach (nie jest jasne, czy robiono jakąś selekcję „winnych”), nie szczczędając kobiet i dzieci. Jedni mieszkańcy wsi uciekali ku rzece Solczy – oni ocaleli, inni ku laskowi – tych powitała ulewa ognia. Jeden z autorów J. Kudirka odnotowuje, że wśród wykonawców egzekucji byli również tacy, którzy umyślnie strzelali w bok albo pozwalali ofiarom uciec.

Czym jest przeprowadzenie rzeczywistej akcji bojowej, nie zaś rozprawa z uciekającymi lub ukrywającymi się ludźmi, doskonale ilustruje operacja przeprowadzona 10 kwietnia 1944 r. przez oddział „Śmierć okupantom”. Wtedy to zaatakowano posterunek żandarmerii niemieckiej w Wieczoryszkach (obecnie Vakariškės). Oddział zabił kilku Niemców, wśród nich dowódcę posterunku kapitana, zdobył trofea wojenne: karabin maszynowy, automat, siedem karabinów i in. Jednakże partyzanci również ponieśli dotkliwe straty. G. Zimanas poinformował szefa SLRP A. Sniečkusa o śmierci 17 ludzi i operację tę ocenił jako niepomyślną. W związku z poniesionymi stratami został oskarżony o tchórzostwo i 13 kwietnia 1944 r. rozstrzelany dowódca części oddziału lejtant Sergej Żilcow⁴⁷. Mimo to, zwłaszcza w materiałach znajdujących się w aktach personalnych partyzantów, operację ocenia się jako jedną z najznacniejszych akcji bojowych oddziału.

M. Elinas i D. Gelpernas bezpodstawnie obciążają dowództwo oddziału „Śmierć okupantom” i innych sąsiednich oddziałów odpowiedzialnością za decyzję zlikwidowania Koniuch. Jak pokazują podobne akcje, przeprowadzone przeciwko innym wsiom, takie decyzje podejmowały nie poszczególne oddziały, a dowództwo sowieckich partyzantów w Puszczy Rudnickiej. Za szeregowymi partyzantami sowieckimi

⁴⁶ M. Elinas, D. Gelpernas, op. cit, s. 187.

⁴⁷ LAS, z. 1, op. 1, t. 41, Radiogram G. Zimanasa z 15 kwietnia 1944 r. do A. Sniečkusa, 1, k. 283; ibidem, z. 32, op. 1, t. 1 (koperta), „Śmierć okupantom”, VI. Baronas, ogólna lista partyzantów oddziału „Pirmyn”, k. 34–35.

i ich dowódcami wyższej lub niższej rangi, w przypadku decyzji o karnej akcji w Koniuchach stali: G. Zimanas oraz Motiejus Šumauskas („Kazimieras”) – przywódcy partii komunistycznej i sowieckiego ruchu partyzanckiego.

Nieco sprzeczne są dane na temat, jakimi siłami przeprowadzano akcję w Koniuchach. Prócz przedstawionych już, zaczerpniętych z różnych źródeł danych mówiących o 150–200 ludziach, trzeba jeszcze odnotować liczbę podaną przez uczestnika napaści na Koniuchy, Chaima Lazara – jednego z niewielu autorów żydowskich, którzy wspominali tę akcję. W swej książce „Destruction and Resistance”, wydanej w Nowym Jorku w 1985 r., napisał, że w akcji brało udział 120 partyzantów ze wszystkich oddziałów, uzbrojonych w najlepszą broń⁴⁸.

W poszukiwaniu odpowiedzi na wiele pytań, dotyczących zbrodni w Koniuchach, wydawałoby się, że najbardziej cennymi źródłami powinny być akta personalne kombatanów, zawarte w nich opinie i dane o indywidualnej działalności partyzanckiej, dokumenty z czasu wojny i okresu powojennego, które sporządzano dla przedstawienia ich do odznaczeń państwowych ZSRR. Niestety, są one prawie pozbawione informacji o akcji w Koniuchach. Wynika z tego, że próbowano ukryć, przemilczeć udział w tej akcji; można więc twierdzić, że również po sowieckiej stronie dojrzało przekonanie, iż akcja ta była zbrodniczą i miała charakter kompromitujący.

Jak już wspomniano, M. Elinas i D. Gelpernas pisali, że w operacji uczestniczyli partyzanci z oddziału „Śmierć okupantom”, m.in. M. Truszina, L. Codikov, D. Teper, J. Ratner, P. Volbé. Jednakże w ich aktach personalnych nie ma żadnych konkretnych danych o udziale w ataku na Koniuchy⁴⁹. Jak wynika z akt Truszina, ten był oficer (st. lejtnant) Armii Czerwonej, uczestnik bitwy pod Moskwą, po ucieczce z niewoli niemieckiej brał aktywny udział w wielu operacjach oddziału „Śmierć okupantom” (w jednej z nich zginął 26 kwietnia 1944 r.)⁵⁰. W aktach nie ma tylko danych o jego udziale w operacji w Koniuchach. To zaś jest sprzeczne z logiką i – co najważniejsze – ze świadectwem M. Elinasa i D. Gelpernas, że odegrał tam kierowniczą rolę.

W opinii partyzanta oddziału „Śmierć okupantom” Grigorija Smolakowa z 8 października 1944 r., podpisanej przez dowódcę oddziału K. Rodionowa odnotowano, że uczestniczył on w „rozbrajaniu uzbrojonej wsi Koniuchy”, ale sam Smolakow w pisany w tym samym czasie sprawozdaniu ze swej działalności nie wspomina o udziale w tej operacji⁵¹.

W dokumentach z lat 1944–45 innego partyzanta tego oddziału Michaiła Rubinsona o jego działalności pisze się ogólnie, że uczestniczył w „wielu operacjach”, zaś w późniejszych dokumentach, powstałych około 1960 r. w związku z przedstawieniem go do odznaczenia odnotowuje się, że uczestniczył w rozgromieniu uzbrojonej wsi Żagarine, w napaści na Wieczoryszki i w innych operacjach bojowych, nie wymienia-

⁴⁸ Cyt. za Cz. Malewskim, op. cit., „Nasza Gazeta”, 8–14 III 2001.

⁴⁹ W aktach personalnych L. Codikova odnotowuje się, że on „nie raz uczestniczył w rozbrajaniu uzbrojonych wsi” (LAS, z. 32, op. 2, t. 55, k. 1).

⁵⁰ LAS, z. 32, op. 1, t. 146, k. 5; op. 2, t. 51, Akta personalne M. Truszina, k. 1.

⁵¹ Ibidem, op. 1, t. 134, Akta personalne G. Smolakowa, k. 2, 5.

jąc Koniuch. Jest to o tyle dziwne, że w swoim życiorysie z 15 lipca 1958 r. Rubinson wymieniał tę miejscowość: „W grudniu 1943 roku wyjechałem [z getta kowieńskiego – R. Z.] pierwszym samochodem do oddziału partyzanckiego »Śmierć okupantom«. Uczestniczyłem tu w operacjach bojowych (pod Koniuchami, Żagarine, Wieczoryszkami i in.)”⁵².

Prócz tego nie należy zapominać, że w latach powojennych nie dla wszystkich partyzantów sporządzono akta personalne. Jednak w aktach personalnych niektórych partyzantów sowieckich, zwłaszcza z oddziałów „Śmierć okupantom” i „Śmierć faszystomowi” odnotowano i wyszczególniono udział w „rozgromieniu” i „rozbrojeniu” wsi Koniuchy; wynika z nich, że szczególnie dużą rolę odegrały dwa w/w oddziały i partyzanci żydowscy z wileńskiego getta, należący do innych grup oraz że w operacji uczestniczyli nie tylko mężczyźni, ale też kobiety⁵³.

Jak pisał żydowski historyk Solomonas Atamukas, „Żydzi, wnosząc sztandar aktywnego oporu narodowego, dywersyjnej i zbrojnej walki partyzanckiej z faszyzmem hitlerowskim, mogli uczestniczyć w tej walce wyłącznie w szeregach radzieckiego ruchu partyzanckiego, nie było bowiem innego wyboru. Setki Żydów, bez względu na różnice poglądów politycznych, dzielnie brało udział w tych zmaganiach. Ważki ich wkład przyczynił się do rozgromienia Niemiec hitlerowskich, zapisali oni też chlubną kartę w historii swego narodu”⁵⁴.

⁵² Ibidem, t. 129, k. 1–2; op. 2, t. 44, Akta personalne M. Rubinsona, k. 1, 2, 5.

⁵³ Prócz wspomnianych już osób, w aktach personalnych partyzantów oddziału „Śmierć okupantom” jako uczestnicy operacji w Koniuchach wymienieni zostali: M. Brikas (LAS, z. 1, op. 1, t. 19, k. 1), S. Gilis (ibidem, t. 35, k. 3–4), Ch. Kagan (ibidem, t. 63, k. 3), Ch. Pelja (ibidem, t. 154, k. 1), E. Vekker (ibidem, t. 23, k. 4), P. Padison (ibidem, t. 102, k. 1), B. Koit (ibidem, t. 71, k. 1), L. Mozas (ibidem, t. 88, k. 1), M. Mejerovas (ibidem, t. 85, k. 1), M. Šerman (ibidem, t. 165, k. 1), E. Zilberis (ibidem, op. 1, t. 16, k. 1), P. Volbé (ibidem, op. 1, t. 27, k. 4).

Kobiety – partyzantki z oddziału „Śmierć okupantom”: B. Gelenina (ibidem, op. 1, t. 29, k. 1), S. Gempel – uczestniczyła nie tylko w operacji Koniuchy, ale też w innych, przy „rozgramianiu garnizonów niemieckich”, była dzielną i odważną partyzantką (ibidem, t. 33, k. 1), I. Piłownik (ibidem, t. 108, k. 1), A. Teperienė (ibidem, t. 143, k. 1), F. Kulbak – Kulbakaitė (ibidem, op. 2, t. 23, k. 1), E. Mušinskaja – według narodowości Polka, ur. w 1926 r. w okolicach Ejszyszek, wieś Polustoki, była łącznikiem, zwiadowcem w oddziale „Śmierć okupantom” (ibidem, t. 38, k. 2–3).

W aktach personalnych innych partyzantów oddziału odnotowuje się udział w rozgromieniu „punktów oparcia policji” (można się domyślać, że ma się na względzie także „rozgromienie” wsi Koniuchy), pisze się o wielokrotnym udziale w rozbrajaniu wsi lub „rozgramianiu garnizonów niemieckich” (dlatego w takich przypadkach wątpliwe, czy udział w akcji Koniuchy mógł być wyjątkiem), zob. też: T. Fridmana, S. Jaszuskiej, M. Edlinienė, S. Rubinson-Ginaitė (ibidem, op. 1, t. 153, k. 1; t. 174, k. 2; op. 2, t. 60; op. 1, t. 128, k. 2) i inne.

Ogółem w LAS przechowuje się 241 akt personalnych byłych partyzantów oddziału „Śmierć okupantom”. Można zatem stwierdzić, że tylko w niewielu wyszczególniono udział w operacji Koniuchy.

O udziale innych oddziałów w operacji Koniuchy – zob.: Sprawozdanie oddziału „Śmierć faszystomowi” z 17 VII 1944 r. (ibidem, z. 16, op. 1, t. 1, k. 12); A. Barauskas, J. Olekas, V. Pletkus, „Działalność oddziału partyzanckiego im. Margirisa w latach 1943–1944” – wspomnienia, 1968 r. (ibidem, z. 12, op. 3, t. 1, k. 13); Dziennik działań bojowych partyzantów oddziału „Perkūnas”, 1944 r. (ibidem, z. 15, op. 1, t. 1, k. 33–34); Akta personalne, 1958 r. (ibidem, z. 1, op. 5, t. 8, k. 1); Akta personalne partyzanta z oddziału „Za Ojczyznę” L. Žubikasa (ibidem, z. 47, op. 2, t. 39, k. 8); Akta personalne partyzanta z oddziału im. Margirisa St. Kuozisa (ibidem, z. 4, op. 1, t. 32, k. 8, 12); Akta personalne partyzanta z oddziału im. A. Mickiewicza A. Uždavinisa (ibidem, z. 8, op. 1, t. 94, k. 5).

⁵⁴ S. Atamukas, Lietuvos žydų kelias: Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos (Droga Żydów litewskich: od XIV do końca XX wieku), Vilnius 2001, s. 268. Atamukas zauważa jednak, że wielu Żydów z powodów politycznych i ideologicznych (wrogi stosunek do komunizmu i ZSRR) nie współpracowało z podziemiem sowieckim; s. 270–271.

Jednakże był też inny aspekt udziału Żydów w sowieckim podziemiu zbrojnym, a który żydowski autorzy często przemilczają. Podziemie to na Litwie służyło interesom politycznym ZSRR, działało jako siła dążąca do ugruntowania nowej sowieckiej okupacji (reokupacji), zmierzająca do tych celów różnymi, nawet represyjnymi, zbrodnictwami metodami. Część żydowskich partyzantów, podobnie jak jego uczestnicy innych narodowości, stała się instrumentem i współnikiem w realizowaniu przestępstw sowieckich.

Na udział Żydów w pacyfikacji Koniuch i innych akcjach o podobnym charakterze mogło wpłynąć wiele motywów. Angażując się do sowieckiego ruchu partyzanckiego, do czynnej walki przeciwko nazistom, jednocześnie mieli oni możliwość odwetu na mordercach swych rodzin. Historyk żydowski Dov Levin pisze o entuzjastycznym uczestnictwie partyzantów żydowskich w akcjach przeciwko kolaborantom nazistowskim i ich agentom, o specjalnych akcjach zemsty na mordercach. Jedną z grup oddziału „Mściciel” była posłana w celu złapania takiego mordercy narodowości polskiej, który uczestniczył w masakrze Żydów w Ejszyszkach. Partyzanci sowieccy innych narodowości oskarżali partyzantów żydowskich o zbyt surowe kary wobec policjantów i chłopów, którzy uczestniczyli w pogromach Żydów⁵⁵. Doznając tragicznego losu ofiar holokaustu, nie mogli oni oprzeć się pokusie, aby w sprzyjających okolicznościach dokonać zemsty i zabijać; te same motywy mogły utrudnić trzeźwą i odpowiedzialną ocenę sytuacji, uniemożliwić odróżnienie autentycznych wrogów od rzekomych.

Wybitna rola oddziału „Śmierć okupantom” i partyzantów innych oddziałów żydowskich w masakrze w Koniuchach pozwala wnioskować, że dowództwo partyzantów sowieckich w Puszczy Rudnickiej chciało wykorzystać konflikt między Litwinami i Żydami i skierować tych ostatnich do walki z samoobroną wsi litewskich. Wielu Żydów żywiło chęć odwetu, mogło z własnej inicjatywy uczestniczyć w operacji karnej. O tym świadczyłyby również udział stosunkowo dużej liczby żydowskich kobiet – partyzantek w akcji karnej w Koniuchach. Zatem, prócz wszystkich wymienionych wcześniej przyczyn rozprawienia się z Koniuchami, być może ta litewska wieś zapłaciła wysoką cenę nie tylko za próby stawiania oporu partyzantom sowieckim, ale też za wyrządzone Żydom przez Litwinów okropne krzywdy.

Według opinii niektórych sowieckich partyzantów w oddziale „Śmierć okupantom”, w porównaniu z innymi działającymi w Puszczy Rudnickiej, które składały się z byłych wojskowych i jeńców wojennych, było ok. 90 procent osób cywilnych narodowości żydowskiej (wśród nich dużo kobiet), oddział nie miał doświadczonych dowódców, był źle uzbrojony, brakowało w nim dyscypliny itp.⁵⁶ Jednakże nie przeszkodziło to właśnie temu oddziałowi uczestniczyć i odegrać najważniejszą rolę w akcji przeciwko Koniuchom. Jak pisze J. Kudirka, podobno w Koniuchach niektórzy partyzanci sowieccy strzelali „obok”. Zdaje się, że wśród nich nie było Żydów.

⁵⁵ Dov Levin, *Trumpa żydų istorija Lietuvoje* (Krótki zarys historii Żydów na Litwie), Vilnius 2000, s. 183; D. Levin, *Fighting Back, Lithuanian Jewry's armed resistance to the nazis 1940–1945*, New York-Londyn 1985, s. 200, 205–206.

⁵⁶ LAS, z. 1, op. 1, t. 139. Pismo Pranasa (L. Sołomina) do naczelnika wydziału specjalnego wileńskich oddziałów Stankevičiusa (Juozasa Žemaitaitisa), 18 V 1944, k. 34.

Po drugie, na tragedię wsi Koniuchy można spojrzeć również przez pryzmat konfliktu litewsko-polskiego w latach okupacji niemieckiej. Jak wspomiano, „o miejscowych Polakach” – uczestnikach akcji, w dokumentach litewskiej policji bezpieczeństwa pisze się w sposób ogólny. Jednakże są również konkretniejsze dane. J. Kudirka twierdził, że po przybyciu do Koniuch żołnierze litewscy (niewątpliwie 253. litewskiego batalionu ochronnego) chcieli się zemścić na pewnej wsi, z której pochodziła „część oprawców”, jednakże tamtejszy mieszkaniec V. Varonis przekonał ich, aby tego nie czynili, bo w tej wsi „nie wszyscy są dobrzy, nie wszyscy też źli, a ucierpią również dobrzy”⁵⁷. Twierdzenia o zamiarach zemsty mają podstawę, potwierdzają je również źródła archiwalne. W dokumentach 253. batalionu wieś tę wspomina się w kontekście masakry w Koniuchach. W przytaczanym już raporcie komendanta punktu oparcia w Bolciennikach z 31 stycznia 1944 r. twierdzi się, że wśród „bandytów”, którzy rabowali Koniuchy, mieszkańcy rozpoznali ludzi z Salek Wielkich i Wiśniocy⁵⁸.

19 lutego 1944 r. żołnierze 253. batalionu podczas zwiadu w Salkach Wielkich zetknęli się z partyzantami, doszło do bitwy. Po niej dowódca batalionu kpt. Vladas Žibas otrzymał wiadomość, że we wsi żołnierze batalionu zabrali sól, kozuchy, zastrzelili i wywieźli 4 świnie. Takie postępowanie dowódca batalionu określił jako bandyckie i rozkazał, aby bezzwłocznie wyjaśnić okoliczności wydarzenia i zameldować mu⁵⁹.

Dowódca 1 plutonu 4 kompanii sierżant Trečiokas w raporcie z 27 lutego 1944 r. dla dowódcy kompanii wyjaśniał, że żołnierze nie zabrali żadnych rzeczy. Po bitwie jedynie znaleziono wielką blaszaną miednicę, którą partyzanci przywieźli do łaźni oraz porzucony kozuch. W czasie potyczki zastrzelono 4 świnie. W raporcie sierżant pisał, że widział jednego rannego cywila, zaś drugi cywil uciekł, ostrzeliwany z karabinów⁶⁰. Opisane w raporcie działania żołnierzy batalionu są prawdopodobnie akcją represyjną przeciwko wsi Salki Wielkie, zapewne w zemście za masakrę w Koniuchach.

Jeszcze wyraźniej i obszerniej pisał w raporcie z 28 lutego 1944 r. do dowódcy batalionu dowódca 4 kompanii Martynas Cieminis, jakoby mieszkańcy wsi Salki Wielkie z bardzo niewielkimi wyjątkami sympatyzowali z „bandytami” albo sami byli aktywnymi „bandytami”; we wsi dla „bandytów” napalano w łaźni, wypiekano chleb, bito bydło na aprowizację, mieszkali łącznicy z Wilnem, dostawcy amunicji itp. Następnie raport zawierał słowa, pozwalające na wysnucie wniosku, że właśnie niektórzy mieszkańcy wsi Salki Wielkie przyczynili się do masakry we wsi Koniuchy, „czy ktoś z tej wsi zawiadomił kogoś”, że 3 jej mieszkańcy – tu podano nazwiska – uczestniczyli „w masakrze w Koniuchach”?

W raporcie twierdzi się, że dwukrotnie rozpuszczono pogłoski, iż żołnierze spalą Salki Wielkie i że spodziewają się tego wszyscy, którzy są nastawieni przeciwko

⁵⁷ J. Kudirka, op. cit.

⁵⁸ CPAL, z. R-666, op. 1, t. 7, k. 29.

⁵⁹ Ibidem, op. 1, t. 5, Rozkaz nr 845 dowódcy 253 batalionu kpt. Vl. Žibasa do dowódcy 4 kompanii, 23 II 1944, k. 120.

⁶⁰ Ibidem, k. 121.

„bandytom”. Dowódca kompanii proponował, aby z Salkami Wielkimi postąpić podobnie jak z wsiami Dubrowka i Stawrowo⁶¹. (Te wsie białoruskie z okolic Widz zostały spacyfikowane w październiku 1943 r. za popieranie partyzantki. W akcjach represyjnych uczestniczyły oddziały z 253. batalionu).

Mało prawdopodobne jest, że mieszkańcy wsi Salki Wielkie i innych masowo popierali sowieckich partyzantów. Możliwe, że wzmianki w dokumentach 253. litewskiego batalionu policyjnego dotyczą także partyzantów polskiej Armii Krajowej i starć z AK.

Można też wysunąć hipotezę, że pośrednio polscy partyzanci poprzez zaktywizowanie działalności zimą 1944 r. i antylitewskie akcje przyczynili się do stworzenia sowieckim partyzantom warunków do rozprawienia się ze wsią Koniuchy. W artykule „Złamana sauguma”, zamieszczonym w gazecie podziemia litewskiego „Nepriklausoma Lietuva” pisano: „W związku ze zwiększeniem się liczby oddziałów partyzantów bolszewickich i częściowo polskich, nasi policjanci byli przez nich atakowani i nierzadko zabijani. Dopiero po wydarzeniach w Grauzyszkach (8 stycznia 1944 r. – R. Z.), gdzie zginęło 19 naszych policjantów, wszyscy policjanci z gmin powiatu oszmiańskiego zostali wycofani do Oszmiany. Podobnie postąpiono z policją z niektórych posterunków w powiatach świrskim i ejszyskim”⁶².

W styczniu 1944 r. polscy partyzanci kazali wszystkim litewskim nauczycielom w gminie turgielskiej opuścić tę gminę. 25 stycznia zaatakowali miasteczko Szumsk; rozebrali policjantów, odebrali od nich broń i rozpędzili. 27 stycznia wręczyli ultimatum policji w Dziewieniskach – wszystkie litewskie urzędy wycofały się do Bieniakon⁶³. Zatem zupełnie nieprzypadkowo źródło litewskiego podziemia atak na wieś Koniuchy, jak wspomniano, przypisało polskim partyzantom.

Nie należy jednak przeceniać polskiego czynnika w tragedii Koniuch. Patrząc szerzej trzeba przyznać, że Polacy – żołnierze AK (według źródeł sowieckich: „biali Polacy”), których większość stanowili miejscowi chłopci, i Litwini – uczestnicy wiejskiej samoobrony, chociaż walczyli po różnych stronach barykady, jednakże cele ich walki częściowo były zbieżne: ich wspólnymi wrogami byli partyzanci sowieccy. Gazeta litewskiego podziemia „Lietuvių fronto biuletėnis” w styczniu 1944 r. pisała, że spokojnych mieszkańców Wileńszczyzny już doprowadza do szaleństwa „czerwona zmora” (partyzanci sowieccy), zaś na polskich „białych partyzantów” patrzą oni z nieukrywaną sympatią, zwłaszcza gdy ci nie są Litwinami⁶⁴. Tak więc gazeta podziemna, tendencyjnie antypolska, przyznawała, że mieszkańcy Litwini sympatyzowali, z nie tak agresywnymi wobec nich, polskimi partyzantami. I odwrotnie, pewna część Polaków wyrażała sympatię dla działalności litewskiej samoobrony. Jeszcze wyraźniej podkreślono to w „Litwie Niepodległej” („Nepriklausoma Lietuva”): „Nasza walka z partyzantami bolszewickimi musi się toczyć nieubłaganie. Tymczasem

⁶¹ Ibidem, z. R-666, op. 1, t. 5, Raport dowódcy 4 kompanii 253 litewskiego batalionu samoobrony M. Ciemienisa, 28 II 1944 r., k. 124.

⁶² Saugumas palaužtas (Złamana Sauguma), „Nepriklausoma Lietuva”, 1 III 1944.

⁶³ Armija Krajova Lietuvoje, cz. 2 (Armia Krajowa na Litwie, cz. 2), s. 264–266.

⁶⁴ Banditai Vilniaus krašte (Bandyci na Wileńszczyźnie), „Lietuvių fronto biuletėnis”, 22 I 1944, s. 3.

stosunki z partyzantami polskimi będą zależeć od ich stosunku do nas. My chcielibyśmy dobrych stosunków z Polakami, bo jak oni, tak i my mamy tego samego wroga”⁶⁵.

Chociaż polska AK czuła się gospodarzem na obszernych terytoriach Litwy Wschodniej, a jej działania były skierowane przeciwko litewskiej administracji i policji, nie napadała i nie terroryzowała ona uzbrojonych wsi litewskich, jak to czynili partyzanci sowieccy. W źródłach zanotowano tylko parę faktów starć AK i samoobrony litewskiej. Na przykład, w połowie lutego 1944 r. polscy partyzanci zaatakowali wieś Palkobalis (gmina Orany): uczestnicy samoobrony jednego partyzanta zabili i jednego ranili. W odwecie polscy partyzanci spalili we wsi trzy zagrody⁶⁶.

Biorąc rzecz obiektywnie, samoobrona wsi litewskich, partyzanci AK, nawet litewska policja i bataliony ochronne tworzyły jednolity front przeciwko partyzantom sowieckim. 24 marca 1944 r. partyzanci sowieckiego oddziału „Kova” napadli na wieś Misztuny (powiat ejszyski): jeden chłop z samoobrony zginął, dwaj zostali ranni. W czasie powrotu do Puszczy Rudnickiej partyzanci sowieccy wpadli w zasadzkę zastawioną przez partyzantów polskich i ponieśli straty. 5 maja partyzanci sowieccy urządzili polskim partyzantom zasadzkę koło wsi Dajnowo, jednakże Polacy nie pojawili się. Powracając do bazy sowieci starli się jednak z kompanią litewskiego batalionu policyjnego⁶⁷. Stosunki polskich partyzantów i samoobrony wsi Litwy Południowo-Wschodniej zaostrzyły się w maju-czerwcu 1944 r., gdy partyzanci sowieccy próbowali rozbrajać samoobronę wsi, Polacy też chcieli przejąć broń samoobrony. Napięcie pogłębiały również zbrojne konflikty AK ze stacjonującymi na Wileńszczyźnie batalionami litewskich formacji.

W źródłach archiwalnych i innych niewiele jest szczegółowych danych o ofiarach masakry w Koniuchach. Z kondolencji zamieszczonych w gazecie „Naujoji Lietuva” wynika, że z dowódcą samoobrony w Koniuchach J. Bobinasem zginęli: jego żona Viktoria, syn Marijonas, córka Jadwiga (drugi syn i mała córka pozostali przy życiu)⁶⁸. J. Kudirka wspomina o poległych mieszkańcach wsi Stanislovasie Bandlevičiusie, jego synach – Mečislovasie i Zigmantasie (10 i 6 lat), Laskevičiene oraz dwóch jej dorosłych córkach (zastrzelonych, gdy biegły po lodzie rzeczki Solcza; trzecia, roczna córeczka została zastrzelona w objęciach matki), czteroosobowej rodzinie Pilžiusów. J. Kudirka twierdzi, że w Koniuchach ogółem były 22 zagrody, 5 nie zostało spalonych (zatem spłonęło 17 zagród). Cz. Malewski podaje takie dane: spośród 85 domów w Koniuchach ocalały tylko 4^{**}. W opublikowanym przez tego autora spisie pomordowanych mieszkańców wymienionych jest 38 osób (wliczając jedną z Mikont), w tym 19 kobiet i 7 dzieci (w wieku 1,5–16 lat). W pogrzebanu

⁶⁵ Vilniaus kraštas partizanų pinklėse (Kraj Wileński w pułapkach partyzantów), „Nepriklausoma Lietuva”, 16 III 1944 r., nr 3 (39).

⁶⁶ LAS, z. 3377, op. 58, t. 266, Tygodniowe zestawienie wiadomości policji litewskiej, 8–14 III 1944, k. 59.

⁶⁷ Ibidem, z. 10, op. 1, t. 1, Sprawozdanie i dziennik działalności bojowej oddziału „Kovos”, k. 7–9.

⁶⁸ „Naujoji Lietuva”, 11 II 1944, s. 3.

** Od red.: Wg danych ze spisu powszechnego we wrześniu 1921 r. w Koniuchach było 48 budynków mieszkalnych (Skorowidz miejscowości, op. cit., s. 12).

ofiar masakry w Koniuchach pomogli żołnierze rakliskiego punktu oparcia 253. batalionu⁶⁹.

Wieś Koniuchy wspomniana jest w piśmie Wileńskiego Powiatowego Komitetu Pomocy Wzajemnej z 22 lutego 1944 r. do naczelnika powiatu wileńskiego. Stwierdza on, że rozpasanie „bandytów” w powiecie wileńskim coraz bardziej się zwiększa, niektóre miejscowości zostały całkowicie zniszczone, mieszkańcy utracili wszystko: „Na przykład, wieś Koniuchy w gminie jaszukińskiej została całkowicie spalona i dotychczas 52 mieszkańcom tej wsi wypłacono maksymalną zapomogę – po 500 RM każdemu. Pozostała jeszcze do wypłacenia zapomoga około 10 mieszkańcom”⁷⁰. (Zapewne miano na względzie zabitych i rannych mieszkańców wsi)⁷¹. Z tego można sądzić, że zginęło lub ucierpiało przez gwałt więcej niż 60 mieszkańców Koniuch.

Jaki wpływ miała na zbrojną wiejską samoobronę i jej działalność tragedia wsi Koniuchy? Czy naprawdę, jak pisał G. Zimanas, na wschodnim skraju Puszczy Rudnickiej „samoobronę jak ręką odjęło”? Nie ulega wątpliwości, że masakra w Koniuchach wpłynęła na struktury samoobrony bardzo destrukcyjnie. Fakt szczególnie okrutnej rozprawy ze wsią partyzanci sowieccy wykorzystywali jako środek oddziaływania psychologicznego, terroryzując inne wsie. Na przykład, w ich piśmie z 15 lutego 1944 r. do wspomnianej wsi Daržininkai, gmina Olkienniki, zwracano się nie tylko do mężczyzn, ale też do kobiet, grożąc im, że jeśli wieś nie rozbroi się, „zginiecie razem z nimi (mężami i dziećmi – R. Z.), z całą rodziną i z chatami, z waszej wsi pozostanie tylko okropny i smutny widok, podobnie jak w Koniuchach”⁷¹.

Jednakże niektóre fakty świadczą o tym, że takie środki miały też przeciwny skutek. Po akcji w Koniuchach mogły zaistnieć dodatkowe motywy, aby się zbroiły także inne wsie, aby stawiać opór, nie poddawać się. Funkcjonariusze administracji litewskiego samorządu i niemieckiego reżimu okupacyjnego, policja, poszczególne bardziej zdecydowane i energiczniejsze osoby, mogli żądać umocnienia samoobrony wiejskiej. O takich tendencjach pisał również G. Zimanas 3 marca 1944 r. do A. Sniečkusa: „samoobrona na wsi nie przestaje istnieć”, jest ona realizowana „zupełnie innym sposobem”, poprzez „gwałt i przemoc”, wystarczy, aby naczelnicy powiatów lub policja znaleźli gdzieś na wsi jakiegoś człowieka, który ma pewne grzechy wobec nas, np. „strzelał do Armii Czerwonej, zabijał aktywistów partyjnych” Ludzie ci, według G. Zimanasa – „chuligani” – zmuszali potem mieszkańców do chwytania za broń, a potem do zbrojenia się sąsiednie wsie⁷².

Są dane, że nawet mężczyźni ze spalonej wsi Koniuchy nadal próbowali stawiać opór partyzantom sowieckim. M. Afonin („Petras”) w radiogramie z 19 maja 1944 r. do A. Sniečkusa powiadomił o rozbrojonych 17 maja w tej wsi „żandarmach”, którzy bez oporu oddali broń: 17 karabinów, 3 karabiny automatyczne, 1 karabin maszynowy. Nie jest jasne, kim byli ci „żandarmi”, jednakże z tekstu radiogramu można

⁶⁹ Cz. Małecki, op. cit., „Nasza Gazeta”, 8–14 III 2001 i 29 III – 4 IV 2001.

⁷⁰ CPAL, z. R-685, op. 5, t. 34, k. 166.

⁷¹ *** Od red.: Wydaje się, że autor nie ma racji – chodzi tu raczej o liczbę gospodarstw, które poniosły straty w wyniku akcji partyzantki sowieckiej.

⁷² LAS, z. 60,teczka 1, t. 1, k. 41–42.

⁷³ Ibidem, z. 1, op. 1, t. 40, k. 33.

się domyślać, że to tamtejsi mieszkańcy, uczestnicy samoobrony: jeden z nich napisał kartkę z wyrazami skruchy, w której prosił o wybaczenie: uzbroił się przymusowo, ale do partyzantów nie strzelał, jeden karabin już oddał, teraz oddaje drugi⁷³.

Przynajmniej częściowo z zagładą Koniuch można łączyć początek niemieckich działań odwetowych przeciwko partyzantom sowieckim i ich bazom w Puszczy Rudnickiej. 4 lub 5 lutego 1944 r. partyzanci sowieccy po raz pierwszy odczuli silny ogień artyleryjski: z pociągu pancernego ostrzelano ich bazy koło wsi Inkleryszki. Silny i dosyć celny ogień artyleryjski spowodował panikę wśród partyzantów sowieckich: partyzant Iwan Neteckij próbował uciec z bazy i na rozkaz dowództwa został rozstrzelany⁷⁴.

Niemcy zaczęli gromadzić siły do akcji oczyszczania puszczy. M. Afonin („Petras”) poinformował A. Sniečkusa o umacnianiu garnizonów niemieckich w Landwarowie, Trokach, Rudziszkach i Olkiennikach, prosząc o pomoc w amunicji, materiałach wybuchowych, broni. Na początku lutego 1944 r. G. Zimanas powiadomił też o zaktywizowaniu się „nacionalistów polskich”: podjęcie przez AK likwidowania sowieckich aktywistów – tylko w gminie rudomińskiej w krótkim czasie zlikwidowano 14 osób (jednak zaostrezenia stosunków partyzantów sowieckich i polskich nie można wiązać z wydarzeniami w Koniuchach). W końcu lutego informował o koncentracji sił wroga w okolicznych garnizonach. Niektóre oddziały partyzantów sowieckich wycofały się ze swych baz, w razie pogorszenia się sytuacji były nawet gotowe opuścić Puszczy Rudnicką i wycofać się do lasów naroczańskich, bowiem, według G. Zimanasa, nie było gdzie iść na południe i na wschód: tam byli „biali Polacy”. Warto też odnotować, że nie przewidywano możliwości wycofania się w głąb Litwy. Dopiero w radiogramie z 3 marca 1944 r. G. Zimanas powiadomił A. Sniečkusa, że sytuacja normalizuje się⁷⁵.

Spośród przeprowadzonych przez partyzantów sowieckich akcji karnych zlikwidowanie wsi Koniuchy można tylko porównać z zagładą w Wielkanoc 12 kwietnia 1944 r. wsi Bakaloriškės (powiat trocki, gmina Hanuszyszki), gdzie spalono około 40 zagród, blisko 300 budynków gospodarczych, zabito dwie osoby oraz dalsze 16 osób w okolicznych wsiach⁷⁶. Koniuchy można nazwać drugimi Pirczupiami: w tej wsi z kolei Niemcy 3 czerwca 1944 r. spalili żywcem lub rozstrzelali 119 osób, spłonęło 27 zagród⁷⁷. Pałac inne wsie litewskie Niemcy nie postępowali tak okrutnie – ludzi nie zabijano, a wywożono na roboty, pozwalano im zabrać najniezbędniejsze rzeczy i zapas żywności⁷⁸.

⁷³ Ibidem, t. 412, k. 248; ibidem, t. 24, Zestawienie danych wywiadu SLRP z 25 V 1944 r., k. 23.

⁷⁴ Ibidem, z. 49, op. 1, t. 1, k. 1; ibidem, z. 51, op. 51, t. 3, k. 4–5; b. 4, k. 18, Spisy rejestracji poległych i dezerterów.

⁷⁵ Ibidem, z. 1, op. 1, t. 410, Radiogramy G. Zimanasa z 2 II, 28 II, 3 III 1944 r. do A. Sniečkusa, k. 181, 322, 336, 349.

⁷⁶ R. Zizas, Bakaloriškių sunaikinimas (Zagłada Bakaloriškės), „Genocidas ir rezistencija” 2002, nr 2 (12), s. 238–241.

⁷⁷ S. Sinkevičius, Pirczupiai: dokumentinė apybraiža (Pirczupie: szkic dokumentalny), Vilnius 1977, s. 60.

⁷⁸ Na przykład, mieszkańcom spalonej 13 października 1943 r. wsi Miliunai w powiecie rokiskim zezwolono z budynków mieszkalnych wynieść pościel; na roboty wywieziono starszych mieszkańców, młodszy mężczyźni ukryli się w lasach (LAS, z. 3377, op. 58, t. 266, Meldunek policji litewskiej, k. 1a).

Podobne były przyczyny, które zadecydowały o tragedii wsi Koniuchy i Pirczupie. Nie posiadając wystarczających sił do walki z „bandytyzmem”, okupanci nazistowscy stosowali okrutne akcje odwetowe, usiłowali przez to zastraszyć mieszkańców i udaremnić opór antyniemiecki. W istocie, do takiego samego celu zmierzali komunistyczni partyzanci: nie będąc w stanie kontrolować sytuacji, walczyli ze zbrojną wiejską samoobroną, stosowali okrutne akcje karne.

Sowieccy partyzanci A. Barauskas, J. Olekas, Vincas Pletkus w swych wspomnieniach pisali, że przy rozbrajaniu takiego rodzaju wroga, jak wiejska samoobrona, nie zmierzano do fizycznej rozprawy z uczestnikami samoobrony, wśród nich bowiem było wielu wprowadzonych w błąd ludzi, którzy nie z motywów ideowych wzięli broń do ręki dla walki z partyzantami. Głównym celem było rozbrojenie i zneutralizowanie chłopów, aby uczynić ich mniej niebezpiecznymi dla partyzantów i ich miejscowych zwolenników. Przeprowadzenie takich operacji było złożone i trudne, wymagało wiele wysiłków oraz cierpliwości, aby narażając siebie, ocalić życie uzbrojonego wroga. Gdzie tylko była chociaż minimalna możliwość – piszą oni – „wszędzie przestrzegaliśmy zasady ofiarnego humanitaryzmu”⁷⁹.

Niestety, nie można mówić o „humanitaryzmie” względem mieszkańców Koniuch. Spalenie tej wsi i masakra jej mieszkańców były największą zbrodnią sowieckich partyzantów wobec cywilnych mieszkańców w latach wojny na Litwie.

Summary

Pacification of the village Koniuchy

On the 29th January 1944, the Soviet partisans carried out a punishing operation against the village Koniuchy in south-east Lithuania (the Ejszyski administrative district, the Jaszuny commune). Nearly the whole village was burnt down (17 farms), 38 people were murdered, among them: 19 women and 7 children aged 1,5–16; about 10–15 people were badly wounded. The article analyses the reasons for the cruel disposing of the village, presents the data on the perpetrators of the pacification and its course. The action was initiated by the fact that in autumn 1943, armed self-defence was formed in the village to prevent looting by the Soviet partisans, and by the tendency of the communist underground to thus stop the development of armed self-defence in south-east Lithuania. The punishing action in Koniuchy was carried out by the forces of the Soviet partisan troops acting in the Rudnicka Forest; a particular role was played by the detachment “Death to Occupants” and in general by the Jewish partisans who had run away from the Kaunas and Vilnius ghettos. Burning down the village Koniuchy and murdering its inhabitants was the greatest crime committed by the Soviet partisans on civilians in the Vilnius region during the German occupation.

⁷⁹ LAS, z. 12, op. 3, t. 1, A. Barauskas, J. Olekas, V. Pletkus, Mar-girio partizanų būrio veikla 1943–1944 m. (Działalność oddziału partyzanckiego im. Margirisa w latach 1943–1944), k. 1.

Santrauka

Kaniūkų kaimo sutramdymas

1944 m. sausio 29 d. sovietiniai (raudonieji) partizanai įvykdė baudžiamąją akciją prieš Kaniūkų kaimą Pietryčių Lietuvoje (Eišiškių aps. Jašiūnų vlsč.). Beveik visas kaimas (17 sodybų) sudegintas, nužudyti 38 žmonės, tarp jų 19 moterų, 7 (1,5–16 m. amžiaus) vaikai, apie 10–15 žmonių sunkiai sužaloti. Straipsnyje nagrinėjama žiauraus susidorojimo su kaimu prielaidos, priežastys, motyvai, pateikiami duomenys apie egzekucijos vykdytojus, jos eigą, pasekmes. Susidorojimą su kaimu lėmė ginkluotos savisaugos (savigynos) kaime 1943 m. rudenį susikūrimas ir bandymai priešintis sovietinių partizanų veiklai, ekonominiams plėšimui, kita vertus, sovietinių partizanų siekiai žiauriai baudžiamąją akciją stabdyti ginkluotos savisaugos kaip masinio reiškinių plitimą Pietryčių Lietuvoje. Baudžiamąją akciją Kaniūkuose įvykdė Rūdninkų girioje veikusių sovietinių partizanų būrių jėgomis, žymus vaidmuo joje priklausė „Mirtis okupantams” būriui, apskritai, žydų partizanams iš Kauno ir Vilniaus getų. Kaniūkų kaimo sudeginimas ir jo žmonių žudynės didžiausias sovietinių partizanų įvykdytas nusikaltimas prieš civilius gyventojus Lietuvoje vokiečių okupacijos metais.

MARZENA LIEDKE
 Uniwersytet w Białymstoku

**WPLYW WYZNAŃ REFORMACYJNYCH NA RUSKĄ MAGNATERIE
 I SZLACHTĘ WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO
 W XVI I PIERWSZEJ POŁOWIE XVII WIEKU
 (DO KOŃCA PANOWANIA ZYGMUNTA III WAZY)¹**

Rzeczpospolita Obojga Narodów powstała jako państwo wieloetniczne i wielowyznaniowe. Ta różnorodność dotyczyła wszystkich stanów. Jednak, jak powszechnie wiadomo, już w drugiej połowie XVII stulecia wśród elity politycznej państwa nie znajdujemy wyznawców prawosławia (ostatni prawosławny senator – i w ogóle akatolik – Aleksander Ogiński, kasztelan trocki, zmarł w 1667 r.). Podobnie większość szlachty do tego czasu również odstąpiła od Kościoła wschodniego. W literaturze przedmiotu pisze się o postępującej wówczas polonizacji kulturalnej i językowej, która przyspieszyła wykształcenie się tzw. narodu szlacheckiego Rzeczypospolitej. Jednym z czynników, które do tego doprowadziły były przemiany konfesyjne.

W prezentowanej rozprawie skoncentrowałam się na zbadaniu procesu recepcji ideologii protestanckiej przez ruskich przedstawicieli magnatów i szlachty oraz jej wpływie na tę część społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL).

Szeroko podejmowana problematyka dziejów ruchu reformacyjnego w Koronie i WKL jest od ponad 150 lat obecna w historiografii. Poprzedni badacze zdążyli więc już zauważyć masowe – ok. połowy XVI w. – zwracanie się przedstawicieli elity politycznej oraz szlachty ruskiego i litewskiego pochodzenia ku tzw. „nowinkom religijnym”. Wzmianki te dotyczyły jednak głównie konstatacji samego faktu lub wymienienia, nie wszystkich zresztą rodów, które tą ideologią się zainteresowały. Postulat zbadania szerzenia się reformacji wśród prawosławnych zgłosił już w okresie międzywojennym Kazimierz Chodynicki. Próby uchwycenia przyczyn recepcji ideologii protestanckiej podejmowała powojenna historiografia polska (zarówno w kraju, jak i za granicą) oraz obca. Czyniono to jednak bez szczegółowego rozróżnienia wpływu reformacji na dawnych wyznawców katolicyzmu z jednej

¹ Autoreferat pracy doktorskiej obronionej w dniu 15 V 2003 r. w Instytucie Historii Uniwersytetu w Białymstoku; promotor – prof. dr hab. S. Alexandrowicz (UMK w Toruniu); recenzenci – prof. dr hab. Andrzej Wyczański (UwB), prof. dr hab. T. Wasilewski (UW).

i prawosławia z drugiej strony. W polskich badaniach szczególną uwagę poświęcano zderzeniu prądów reformacyjnych z katolicyzmem, natomiast w białoruskich, czy rosyjskich koncentrowano się głównie na wpływie radykalnej ideologii reformacyjnej, zwłaszcza herezji moskiewskich, na całe społeczeństwo, szczególną uwagę poświęcając niższemu stanom. Szlachecko-ruski aspekt dziejów reformacji nie doczekał się dotąd wnikliwszego ujęcia, co uzasadniało podjęcie badań, którego efektem jest niniejsza praca.

Jej zakres chronologiczny wyznaczają: moment pojawienia się reformacji na ziemiach WKL i pierwsze przypadki jej recepcji przez przedstawicieli elity politycznej Księstwa, czyli lata 50-te XVI w. oraz – z drugiej strony – koniec panowania Zygmunta III Wazy. Jednak w wielu przypadkach śledziłam wyznaniowe losy poszczególnych osób i rodzin po połowę, a nawet koniec XVII stulecia.

Pod względem terytorialnym zakres pracy obejmuje przede wszystkim ziemie WKL w granicach po unii lubelskiej, ale ze względu na fakt, że w okresie rozprzestrzeniania się reformacji Ukraina i Wołyń stanowiły integralną jego część, odwoływano się do przykładów dotyczących tych ziem. Tutaj przecież właśnie szczególną popularnością jeszcze w XVII stuleciu cieszył się antytrynityzm. Ponadto niektórzy z magnatów posiadali majątności po obu stronach granicy.

W pracy starałam się przedstawić recepcję konfesji protestanckich przez magnaterię i szlachtę ruską, przyczyny tego zjawiska, zaangażowanie Rusinów w życie nowej wspólnoty wyznaniowej i trwałość związków z nią, motywy odchodzenia od wyznań reformacyjnych oraz ich oddziaływanie na przemiany kulturalne i językowe, którym ta część społeczeństwa WKL i Rzeczypospolitej podlegała od drugiej połowy XVI w. Nie zajmowałam się natomiast np. wpływem tych wyznań na działalność ekonomiczną magnaterii i szlachty, czy mecenat artystyczny.

Na wstępie zarysowałam sytuację prawną-wyznaniową i kulturalną magnaterii i szlachty ruskiej w momencie napływu w granice WKL prądów reformacyjnych, ponieważ te informacje stanowiły podstawę wnioskowania w dalszej części pracy. W związku z tym, że dysponujemy odpowiednią literaturą przedmiotu, uczyniłam to na jej podstawie, w niewielkim stopniu tylko wykorzystując wyniki własnej kwerendy źródłowej. Z podobnych względów krótko nakreśliłam genezę reformacji w WKL.

Natomiast główną część pracy zrealizowałam, wykorzystując dostępne opracowania, materiał źródłowy drukowany i rękopiśmienny. Wśród opracowań o charakterze źródłowym szczególnie przydatne okazały się prace Józefa Wolffa, Szymona Konarskiego, Stanisława Szczotki oraz herbarze Wojciecha Wijuk-Kojałowicza, Kaspra Niesieckiego i Adama Bonieckiego. Ze źródeł drukowanych najważniejsze były akta synodów różnowierczych w opracowaniu Marii Sipayło, akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej z lat 1611–1625, pamiętniki Jana Antoniego Chrapowickiego, Stanisława Albrechta Radziwiłła, Fedora Jewłaszewskiego, kroniki (np. borkołabowska), akt konfederacji wileńskiej między ewangelikami a prawosławnymi z 1599 r. opublikowany przez Dometa Oljanczyna. Kwerendę archiwalną przeprowadzono zaś w bibliotekach i archiwach Warszawy, Krakowa, Wilna, Mińska i Petersburga. W tym przypadku największe znaczenie miały: akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej z lat 1611–1686 i korespondencja z działu V Archiwum Radziwiłłów (AGAD) oraz dokumenty Synodu ewangelików reformowanych w Wilnie (LBN i BLAN), obejmujące akta poszczególnych

zborów, protokoły obrad dystryktowych, akty funduszowe, listy, testamenty, wykazy kolekt. Sięgnęłam też do ksiąg metrykalnych zborów ewangelicko-reformowanych z terenu WKL.

Zasadniczy problem stanowiło wyodrębnienie przedmiotu badań, czyli interesującej mnie grupy magnatów i szlachty ruskiej. Przyjęłam, że będą to ci przedstawiciele szeroko rozumianego stanu szlacheckiego, którzy bezpośrednio przed przyjęciem jednej z konfesji reformacyjnych należeli do Kościoła prawosławnego. Dlatego w tym gronie znaleźli się etniczni Rusini oraz zrutenizowani Litwini, których rutenizacja kulturalna dokonała się w poprzednich stuleciach na skutek mariaży z Rusinkami i przyjęcia prawosławia. (Najwymowniejszy przykład stanowią będą w tym przypadku – w gronie magnaterii – tacy potomkowie Giedymina, jak książę Słuccy).

W pracy zdecydowałam się na użycie terminu „magnateria”. W związku z tym, że nie wypracowano dotąd jednoznacznej, przyjętej przez ogół historyków definicji tej warstwy społecznej, uznałam – mając świadomość dyskusyjności takiego podejścia – że będą to ci przedstawiciele panów i książąt, którzy zajmowali urzędy o charakterze senatorskim i w analizowanym momencie stanowili elitę polityczną WKL. Jednak, nie ignorując niewątpliwego prestiżu oraz pozycji ekonomicznej, potencjalne związki z reformacją badano także w odniesieniu do wspomnianych książąt Słuckich, a także Hołowczyńskich i pańskiego rodu Chreptowiczów. Z powodu istotnych różnic w faktycznym położeniu materialnym, społecznym, czy też pod względem znaczenia politycznego i prestiżu z jednej strony magnatów, a z drugiej – szlachty, każdą z grup omawiałam osobno. Ponadto w gronie magnaterii wyróżniłam grupę książąt oraz panów.

Wyodrębnienie przedmiotu badań jako względnej całości okazało się realne tylko w przypadku elity politycznej. Obok wyników własnej kwerendy i badań, znacznie ułatwiły to wcześniejsze ustalenia m.in. Józefa Wolffa, Eugeniusza Barwińskiego, Henryka Merczynga, Włodzimierza Dworzaczka, Henryka Lulewicz, Jerzego Suchockiego, Andrzeja Rachuby, czy też szereg, w ostatnich latach bardzo szczegółowo opracowywanych, biogramów w *Polskim Słowniku Biograficznym* (np. Sapiehów). Jednak trzeba podkreślić, że w trakcie analizy konfesji konkretnych osób lub rodów, wyznawanej przed pojawieniem się reformacji (w pracy określonej jako wyznanie wyjściowe), pojawiały się spore trudności i nie zawsze udało się z całą pewnością zaliczyć daną osobę, czy ród, do grona wyznawców prawosławia bądź katolicyzmu. Podobnie, nie we wszystkich przypadkach, w których istniały ku temu przesłanki, udało się ostatecznie stwierdzić pewny związek z protestantyzmem. Badania komplikowała mobilność konfesyjna oraz fakt, że w obrębie jednej rodziny spotkać można było przedstawicieli kilku wyznań.

Ostatecznie ustaliłam, że 14 rodów książęcych oraz 15 (ze Strawińskimi, co do których nie uzyskałam pewnych informacji o konfesji „wyjściowej” – 16) pańskich, których członkowie zajmowali najwyższe urzędy w drugiej połowie XVI w., przed napływem ideologii protestanckiej wyznawało „religię grecką”.

Pośród owych 14 rodzin książęcych (Ostrogskich, Słuckich, Zasławskich i Mściwiewskich, Wiśniowieckich, Zbarazskich, Sanguszków, Prońskich, Hołowczyńskich, Czartoryskich, Koreckich, Połubińskich, Sołomereckich i Kapustów), kontakt choćby przejściowy z reformacją mieli przedstawiciele 5 rodów (Wiśniowieckich,

Zbarańskich, Hołowczyńskich, Prońskich i Kapustów), a uwzględniając chwilowe zainteresowanie ideami protestanckimi Słuckich i bardzo niepewne Koreckich, Połubińskich, Zasławskich i Sołomereckich – 10 rodzin. Należy jednak zaznaczyć, że proporcje te nie odzwierciedlają skali rzeczywistego zainteresowania ideologią protestancką: jedynie dwie rodziny związały się z nią na dłużej i przejawiały większe zaangażowanie w życie nowej wspólnoty wyznaniowej. Byli to: Hołowczyńscy i Prońscy. Protestanci przedstawiciele kolejnych dwóch rodzin zmarli, nie pozostawiając męskich potomków (Andrzej Wiśniowiecki i Andrzej Kapusta). W przypadku Stefana Zbarańskiego jego związek z reformacją zakończył się konwersją. W trzech rodach obejmował zaś tylko pojedynczych ich członków.

Natomiast biorąc pod uwagę rody kniaziowskie, których przedstawiciele objęli krzesła senatorskie na przełomie XVI i XVII oraz w pierwszej połowie XVII w. (Druccy-Sokolińscy, Druccy-Horscy, Łukomscy, Massalscy, Ogińscy i Czetwertyńscy), proporcje te przedstawiałyby się następująco: spośród 20 rodzin przedstawiciele 8 – a włączając bardzo hipotetycznie związanych z protestantyzmem wymienionych wcześniej Słuckich, Zasławskich, Połubińskich, Sołomereckich, Koreckich oraz awansujących później Massalskich i ewentualnie Ogińskich – aż 15 miało kontakt z reformacją jako choćby przejściowi lub niepewni wyznawcy. Dało się także zauważyć, że członkowie najwybitniejszych zrutenizowanych potomków Giedymina nie wykazali większego i trwalszego zainteresowania ideami protestanckimi.

Wśród przedstawicieli omawianych rodzin kniaziowskich nie znalazłam również pewnych wyznawców ideologii antytrynitarskiej, choć uwzględniając sugestie zawarte w pracach niektórych historyków oraz niektóre fakty, można by posądzać – bardzo hipotetycznie – o sympatię do niej kniaziów Ostrogskiego, Koreckiego i Prońskiego.

Jeśli chodzi o grupę panów wcześniej wyznających prawosławie, idee reformacyjne znalazły większy oddźwięk, niż w przypadku magnatów rekrutujących się z grona kniaziów. Spośród 15 (a ze Strawińskimi – 16) takich rodzin (Chodkiewiczowie, Hornostajowie, Sapiehowie, Kmitowie, Tyszkiewiczowie, Siemaszkowie, Wojnowie, Wołowiczowie, Zahorowscy, Tryznowie, Chaleccy, Hajkowie, Pocijowie, Czaplicowie-Szpanowscy, Korsakowie²) aż 10 (a ze Strawińskimi – 11) przejęło się ideologią reformacyjną. Przy uwzględnieniu – jak się okazało w trakcie badań – niepewnych kalwinistów czyli przedstawicieli Chaleckich, Tyszkiewiczów i Tryznów będzie to nawet 13 rodzin na 15 prawosławnych. Jednak tylko przedstawiciele 5 rodzin: Wołowiczów, Hornostajów, Woynów, Korsaków i Czapliców Szpanowskich z dawnych ziem południowych WXL związały się z reformacją na dłużej i silniej, aktywniej angażowali się w popieranie swych nowych wyznań. Wyznań, ponieważ w przypadku panów występowało zainteresowanie także antytrynitarystycznym: formalnie Czapliców Szpanowskich oraz nieformalnie Ostafiego Wołowicza.

Główne motywy akcesji magnaterii do Kościołów protestanckich na ogół oddziaływały równolegle, wzajemnie się warunkowały i uzupełniały (przy czym w wielu przypadkach trudno jest ustalić ich hierarchię). Były to przede wszystkim: wpływ

² Na przełomie XVI i XVII wieku oraz w pierwszej połowie XVII stulecia awansowali także przedstawiciele Kopciów, Mieleszków i Stetkiewiczów, ale wśród nich nie znalazłam wyznawców ideologii protestanckiej.

ówczesnego systemu edukacyjnego i słabość szkolnictwa ruskiego, wyjazdy na studia do ośrodków objętych wrzeniem religijnym, wewnętrzny stan Cerkwi „greckiej”, jej położenie prawne w WKŁ, a następnie w Rzeczypospolitej, niski poziom intelektualny duchowieństwa ruskiego, a także sytuacja prawna magnaterii prawosławnej, podlegającej ograniczeniom wyznaniowymi formalnie do 1563 r. Nie mogłam też zignorować takich czynników, jak względy ideologiczne i rzeczywiste poszukiwanie jedynie słusznej drogi wiodącej do zbawienia (Lew Sapieha). Pewien wpływ, zwłaszcza w początkowym okresie rozwoju reformacji, odegrać mógł przykład innych wielmożów, zwłaszcza najpotężniejszych na Litwie Radziwiłłów. Oddziaływać mogły także związki rodzinne, a decyzje o zwróceniu się ku ideologii reformacyjnej ułatwiała faktycznie panująca w tym okresie tolerancja religijna.

Natomiast podnoszony w literaturze przedmiotu (m.in. białoruskiej) stosunek magnaterii do unii z Polską oraz efekty zmian administracyjno-sądowych w WKŁ przed 1569 r., w przypadku wyznawców prawosławia nie odegrały znaczącej roli jako czynnik sprzyjający akcesjom do Kościołów protestanckich.

Na decyzje o porzuceniu protestantyzmu wpływały w przypadku magnatów: fiasko realizacji idei Kościoła narodowego, rozbitcie w obozie reformacji i działania kontrreformacyjne obejmujące aktywność jezuitów oraz politykę wyznaniową monarchów, szczególnie zaś Zygmunta III Wazy w drugiej połowie jego panowania. Istotny okazał się też system edukacyjny związany z rozwojem szkolnictwa jezuickiego, opieka katolików nad nieletnimi krewnymi, związki małżeńskie. Nie bez znaczenia, u kresu polskiego renesansu, a wraz z nadchodzącą epoką baroku, okazały się lęki natury eschatologicznej i poczucie osamotnienia wobec śmierci wynikające z założeń teologii protestanckiej, zwłaszcza kalwińskiej.

Inaczej, niż motywy przyjmowania, czynniki wpływające na porzucenie protestantyzmu nie różniły się niemal od tych, które kierowały w tym względzie wcześniejszymi wyznawcami katolicyzmu lub ich potomkami. W wyniku przyjęcia reformacji dokonała się bowiem unifikacja ich położenia prawnego i kulturalnego. W przypadku przyczyn akcesji do Kościołów „heretyckich” należy zaś zaakcentować odmienną rolę położenia prawnego prawosławnych oraz sytuację wewnętrzną i prawną Cerkwi.

Informacje, zarówno dotyczące przyczyn wiązania się z reformacją, jak i późniejszych od niej odstępstw, rzadko dają się bezpośrednio uchwycić w źródłach. Częściej można wnioskować o nich pośrednio, czasem na podstawie świadectw osób, które nie były protestantami, a dokonały konwersji bezpośrednio na katolicyzm (np. Teodora Skumina Tyszkiewicza).

W przypadku szlachty średniej (przyjęłam, że będą to posiadacze co najmniej jednej wsi) wyodrębnienie całej grupy okazało się nierealne. W związku z tym zdecydowałam się na przedstawienie kilkunastu najbardziej uchwytnych źródłowo rodów, w przypadku których udało się ustalić ich prawosławne korzenie. Na tej podstawie wyprowadzałam dalsze wnioski, dotyczące tych samych zagadnień, które badałam w przypadku magnaterii. Omówiłam więc związki z reformacją 15 rodzin, wśród których znaleźli się wcześniej zubożali lub dopiero w pierwszej połowie XVII w. awansujący na krzesła senatorskie kniaziowie (w związku z tym w momencie recepcji reformacji uznanych za przedstawicieli szlachty). Najbardziej aktywnymi i najdłużej związanymi z reformacją okazały się rodziny kniaziów Puzynów, Mirskich, rodziny Chrapowickich i Puciatów. Ich trwanie w Kościele ewangelicko-reformo-

wanym WKL widoczne jest jeszcze w drugiej połowie, a nawet w końcu XVII w. Podobnie silnie i długo zaangażowane były w rozwój antytrynitarystyki na Ukrainie i Wołyniu bogate, z pogranicza magnaterii, rody Sieniutów i Niemiryczów.

Najważniejszymi przyczynami akcesji rodów szlacheckich do wyznań reformacyjnych były: system edukacyjny i niski poziom intelektualny duchowieństwa ruskiego, względy ideologiczne, tolerancja wyznaniowa i związki klientalne z przedstawicielami magnaterii oraz swoisty konformizm szlachty. Wpływ wywarły też koligacje rodzinne, przenikanie na tereny WKL herezji wschodnich. Oprócz przyczyn akcesji do Kościołów protestanckich, wynikających z funkcjonowania Cerkwi prawosławnej i związanego z nią szkolnictwa, pozostałe pokrywały się z tymi, które powodowały wcześniejszymi wyznawcami katolicyzmu. Część tych motywów, dotyczyła również magnatów, ale ujawniły się specyficznie tylko dla szlachty, szczególnie zaś jej zależność klientalna. Niektóre zaś z przyczyn w przypadku „braci młodszej” nie odegrały większej roli, jak ograniczenia prawno-wyznaniowe obowiązujące do 1563 r.

Najważniejszymi czynnikami powodującymi odchodzenie od wyznań reformacyjnych szlachty okazały się: kontrreformacja i zmiany w możliwościach edukacyjnych, przykład magnatów, którzy dokonali konwersji, a więc także wpływ systemu klientalnego i związany z tym konformizm szlachty. Oddziaływała także polityka wyznaniowa Zygmunta III Wazy, związki małżeńskie oraz – tak jak w przypadku magnaterii – także względy ideologiczne i swoisty strach epoki baroku. Czynniki te dotyczyły w równym stopniu potomków wcześniejszych katolików, jak i prawosławnych.

Z kolei aktywność na polu reformacyjnym przedstawiceli magnaterii i szlachty, w zależności od ich pozycji społeczno-ekonomicznej oraz szczerości przejęcia się ideologią reformacyjną, przejawiała się w reprezentowaniu i obronie wspólnoty wyznaniowej na forum publicznym, uczestnictwie w jej życiu wewnętrznym, np. udział w synodach, czy pełnienie funkcji dyrektora tego zgromadzenia, udostępnianiu środków na działalność wydawniczą, a nawet angażowaniu własnego pióra w propagowanie idei nowego Kościoła.

Przyjęłam, że jedną z bardziej wymiernych konsekwencji aktywności na polu reformacyjnym było utrzymywanie zborów protestanckich w dobrach magnaterii i szlachty ruskiej, zaś szczególnym przejawem związków z reformacją podejmowanie się pełnienia funkcji duchownych protestanckich. W pierwszym przypadku, wykorzystując dane głównie Henryka Merczynga, Tadeusza Wasilewskiego i innych oraz badania własne ustaliłam, że w ciągu XVI i do końca XVII w. zbory funkcjonowały na pewno w 47 miejscowościach WKL i jego dawnych ziemiach południowych. Zakładając, że Nowy Bychów i Tajmanów oraz Upita i Nowe Miasto stanowiły odrębne domy modlitw byłoby to 49 miejscowości. Trzy z nich leżały w dobrach kniazia Konstantego Wasyla Ostrogi (Konstantynów, Ostróg, Ostropol). Ponadto nie-pewnie można lokować w majątnościach magnatów i szlachty ruskiej cztery zbory: w Haliczanie, Ciapinie, Zasławiu i Ikaźni (ich istnienie jest potwierdzone) oraz w Dowspudzie i Brzostowicy, które działały przypuszczalnie. Można też wspomnieć o hipotetycznie tylko funkcjonującym zborze w Jewiu Ogińskich. Maksymalnie stanowiłoby to zatem aż 56 miejscowości. Dokonana przeze mnie lokalizacja zborów na mapie Henryka Merczynga, a nie uwzględnionych przez niego (Horoszki, Noryńsk, Szczeniatów, Łosiczyń, Sieniutowo w Wielkopolsce oraz funkcjonujące przypuszczal-

nie: Dowspuda, Brzostowica, Korytnica, Jewie) ma charakter bardzo przybliżony, dokonany na podstawie opisów źródłowych i danych ze *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich...*

Badania nad podejmowaniem się posługi duchownej przez „protestantyzowanych” przedstawiceli szlachty ruskiej, wymagające zresztą dalszych prac, korekt i uściśleń, wykazały, zgodnie z przewidywaniami i analogiczną sytuacją w Koronie, że nie czyniono tego zbyt chętnie.

W trakcie badań okazało się, że w starszej literaturze historycznej (z XIX i pocz. XX w.) w kontekście niewątpliwych, bezpośrednich związków z reformacją pojawiło się nazwisko kniazów Ogińskich. Wobec tego, że współcześni badacze, tacy jak Tadeusz Wasilewski, Henryk Lulewicz, Andrzej Rachuba, czy ostatnio Tomasz Kempa, uważają kniazowską gałąź tego rodu za silnie związaną z prawosławiem jeszcze do drugiej połowy XVII wieku, co wyraźnie potwierdzają liczne wzmianki źródłowe z tego okresu, postanowiłam dokładniej przyjrzeć się przesłankom, które mogły skłonić wcześniejszych historyków do zaliczenia Ogińskich w poczet tych rodów, które przejęły się w XVI w. ideologią reformacyjną. Ostatecznie uznałam, że nie można wykluczyć przejściowego zainteresowania protestantyzmem niektórych przedstawicieli tej rodziny w drugiej połowie, czy w końcu XVI w.

Ostatni rozdział pracy poświęciłam wpływowi wyznań reformacyjnych na przemiany kulturalne i językowe magnaterii i szlachty ruskiej. Podstawową trudność stanowił fakt, że dzisiejszych kryteriów ustalania narodowości i świadomości narodowej nie można odnosić do rzeczywistości XVI- czy XVII-wiecznej. Do momentu pojawienia się wyznań reformacyjnych określeń „ruski”, czy „Rusin”, używano głównie – zauważając, oczywiście, odrębność etniczną i językową – w znaczeniu terytorialnym lub wyznaniowym. Pierwszą tendencję pokazują nam wpisy immatrykulacyjne uniwersytetów krakowskiego i zagranicznych. Jeśli chodzi o użycie takich określeń w znaczeniu wyznaniowym, trzeba zaznaczyć, że już w XV w. np. prawosławnych członków litewskiej dynastii panującej nazywano Rusinami z racji przynależności do Kościoła wschodniego (Jan Długosz). Trzeba jednak zauważyć, że już w wieku poprzednim pojawiały się deklaracje odmienne od tego schematu (słynne „gente Ruthenus, natione Polonus” Stanisława Orzechowskiego), które utrudniają wypracowanie ostatecznych wniosków w kwestii tożsamości mieszkańców WKL i ruskich ziem koronnych, a następnie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Ścisły związek „religii greckiej” z „ruskością” zauważany w źródłach XV-, XVI- i XVII-wiecznych rozbił się, zdarzając się już od XV w., konwersje prawosławnych na katolicyzm, a na skalę masową w XVI stuleciu właśnie pojawienie się reformacji, której recepcja oznaczała dodatkowy czynnik wzmacniający postępującą od drugiej połowy XVI w. polonizację językową i kulturalną ruskich elit politycznych, a potem również szlachty.

Spośród trzech głównych grup etnicznych składających się na społeczeństwo I Rzeczypospolitej, czyli Polaków, Litwinów i Rusinów (dziś Ukraińców i Białorusinów) wszystkie obecnie posiadają własne państwa. O ile jednak pierwsze trzy nacje pielęgnują swą kulturę i suwerenność (zwłaszcza w zderzeniu z Rosją, a w przypadku nie-Polaków także z Polską), to postawy społeczeństwa białoruskiego w tym względzie są o wiele bardziej skomplikowane. Przyczyny tego stanu rzeczy mają głębokie podłoże historyczne. Bardzo istotny wpływ wywarła w tym przypadku, oczywiście,

polityka rusyfikacyjna caratu, a następnie, szczególnie intensywna od 1929 r., władz sowieckich.

Z punktu widzenia historyka – nowożytnika wydaje się jednak, że fundamentalną rolę odegrała w tym przypadku znacznie wcześniejsza utrata przez społeczność ruską elit politycznych na rzecz – początkowo kultury i języka, a następnie świadomości narodowej – nacji polskiej. W tym procesie ważną rolę przypadła recepcji ideologii reformacyjnej. W przypadku Rusinów nie doprowadziła ona, tak jak w wielu krajach europejskich, do rozwoju piśmiennictwa i języka narodowego, a w perspektywie do wykształcenia się nowożytnej świadomości narodowej. Bowiem, mimo podejmowanych przez nielicznych prób propagandy reformacyjnej w języku ruskim (oprócz Szymona Budnego, czynił to Rusin, antytrynitarz, Wasil Ciapński, czy w XVII w. również antytrynitarze na ziemiach ruskich Korony), w większości przypadków przynależność do obozu reformacji, a zwłaszcza do wspólnoty ewangelicko-reformowanej w WKL, prowadziła do polonizacji językowej i kulturalnej jej członków, również tych, którzy przed przyjęciem ideologii reformacyjnej wyznawali prawosławie. Proces ten warunkowały czynniki takie jak, kulturalne spolonizowanie najmożniejszego protektora protestantyzmu w WKL, Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”, kadra ministrów rekrutująca się początkowo głównie z ziem Korony, dominacja języka polskiego podczas nabożeństw, kazań i obrad synodalnych, wydawanie większości druków religijnych w języku polskim, używanie polszczyzny w kontaktach z bracia koronną, głównie małopolską oraz udział w życiu tzw. Jednoty Litewskiej rodzin z terenów Korony, które jeszcze w XVI stuleciu osiadły w WKL i z czasem odgrywały rolę filarów tego wyznania. Wspólnota ewangelicko-reformowana WKL jednoczyła więc etnicznych Litwinów, Rusinów, Polaków, a także inne nacje takie jak Niemcy, czy Szkoci.

Wiadomo było już w wyniku wcześniejszych badań, że w dobie kontrreformacji niemal cała elita polityczna i znakomita większość szlachty, która mimo rozwoju Kościołów protestanckich, wciąż trwała przy prawosławiu, porzucała je na rzecz katolicyzmu lub rzadziej – unii kościelnej. Także większość wyznawców ideologii protestanckiej, wcześniej prawosławnych, lub ich potomków odeszła od niej. Ale inaczej, niż w przypadku wcześniejszych katolików, nie wracali oni do wiary ojców, preferując katolicyzm.

W literaturze przedmiotu próbowano odpowiadać już na pytanie, dlaczego tak się działo, jednak bez głębszej analizy zagadnienia. W niniejszej pracy starałam się dokładniej to wykazać. Dodatkowo wskazałam też na fakt, że po doświadczeniach reformacyjnych, reformujący się również Kościół katolicki był bliższy polonizującym się Rusinom pod względem mentalnym i umysłowym niż prawosławie. Reformacja przygotowała więc grunt bardziej podatny pod recepcję katolicyzmu niż rerecepcję prawosławia, co równało się ostatecznej unifikacji i polonizacji kulturalnej i językowej wcześniejszych jego wyznawców lub ich potomków. Zauważyć także wypada, że wcześniej analogiczną rolę odegrało przyjęcie prawosławia przez etnicznych Litwinów, zwłaszcza potomków Giedymina. Doprowadziło to do ich szybkiej rutenizacji kulturalnej i językowej.

Wnioskować więc można, że utrata przez etnos ruski jego elity politycznej i znakomitej większości szlachty na rzecz polskości (m.in. na skutek oddziaływania wyznań reformacyjnych), spowodowała znaczne opóźnienie w kształtowaniu się nowo-

żytnej białoruskiej świadomości narodowej. Bowiem w warunkach Rzeczypospolitej szlacheckiej to właśnie elity polityczne mogły sformułować stosunkowo wcześniej program narodowy, stymulować i wspierać rozwój kultury ruskiej, a ideę narodową, czy też państwową, wyrażać w działaniach politycznych.

Summary

The influence of Protestant confessions on Ruthenian aristocracy and gentry of Lithuanian Grand Duchy in the 16th and the first half of the 17th century (till the end of Sigismund II Vasa's reign)

The aim of the work is to show the reasons of conversion of the aristocracy and gentry who used to be Orthodox into Protestant confessions (Calvinism and Anti-trinitarism) and again conversion from them. Another area of interest is the influence of Protestant confessions on language, culture and national identity.

The most prominent Lithuanian Grand Duchy Orthodox aristocratic families from the second half of the 16th century were examined, including 14 Ruthenian prince's families and 15–16 aristocratic families, out of which 5 Ruthenian prince's families and 10 aristocratic families were connected to Protestant confessions. Next, the motives of conversions, religious activity of the new confessors and their reasons for subsequent conversions (usually into Catholicism) were analysed. The same issues were examined in reference to the gentry. The analysis was based on a sample of 15 families. Assuming the functions of vicars and donating protestant churches (47–56 prayer houses in Ruthenian estates) were also a subject to analysis.

Reformation was one of the most important factors influencing the polonisation of Ruthenian aristocracy and gentry. Additionally, it made the process of awakening of Belarusian national identity slower.

Santrauka

Reformacijos tikybų poveikis Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės rusėniškiesiems didikams bei bajorams XVI a. ir XVII a. pirmojoje pusėje (iki Zigmanto Vazos valdymo pabaigos)

Studijoje nagrinėjamas LDK stačiatikių rusėniškųjų didikų ir bajoru santykis su Reformacijos tikybomis (kalvinizmu ir antitrinitarizmu) XVI a. ir XVII a. pirmojoje pusėje. Pagrindinis dėmesys skiriamas šių tikybų recepcijos ir atmetimo problemoms aptarti. Analizuojamas tikybų poveikis rusėniškųjų LDK didikų ir bajorijos kalbai, kultūrai bei tautinės savimonės formavimuisi.

Pastebima, kad tarp LDK didikų giminių, kurie iki Reformacijos buvo susiję su stačiatikių bažnyčia, o jų atstovai XVI a. buvo užėmę LDK aukščiausius urėdus (priskaičiuojama 14 kunigaikštikių bei 15–16 ponų giminių) išsiskiria 5 kunigaikštiškos

ir 10 ponų giminių, kurių atstovai priėmė minėtas Reformacijos tikybas. Studijoje analizuojama rusėniškos diduomenės Reformacijos tikyby receptijos motyvai, aktyvumas ir galiausiai jų atsimitimo nuo Reformacijos vardan katalikybės priežastys. Tokiu pat aspektu aptariamos ir rusėniškos bajorijos nuostatos. Tiesa, šiuo atveju išvados apie šią socialinę grupę daromos, pasiremiant tik 15 giminių duomenimis. Be to, bandoma apibūdinti rusėniškosios bajorijos laikyseną protestantų dvasininkijos pareigų užėmimo atžvilgiu, aprašyti tos pačios bajorijos bei didikų veiksmus remiant kitatikių bendruomenes. Nustatyta, kad rusėnų valdose veikė 47 tokių bendruomenių maldos namai. Hipotetiškai manoma, kad jų skaičius galėjo siekti iki 56.

Apibendrinant tyrimą, teigiama, jog Reformacija buvo vienu iš svarbiausių veiksnių polonizuojant rusėniškuosius LDK didikus ir bajoriją. Tuo pačiu ji įtakoją ir vėlesnę baltarusių tautinės savimonės brandą.

RIMANTAS MIKNYS

Instytut Historii Litwy

PODRÓŻ MICHAŁA RÖMERA
Z WILNA DO KOWNA W LISTOPADZIE 1920 R.
– FRAGMENT „DZIENNIKA”

Michał Römer (*Michael Pius Paschalis von Römer*)¹, ur. 17 V 1880 w majątku w Bohdaniszkach w powiecie nowoaleksandrowskim, gub. kowieńskiej w Litwie etnograficznej, zm. w Wilnie 22 II 1945. Absolwent elitarnej Petersburskiej Szkoły Prawa (1901), student Uniwersytetu Jagiellońskiego (1901–1902) i paryskiej Szkoły Nauk Politycznych (1902–1905). Prawnik, publicysta, działacz społeczny i polityczny; to jedna z najwybitniejszych postaci działających na polu stosunków polsko-litewskich w pierwszej połowie XX w. Był ostatnim przedstawicielem linii Römerów z Bohdaniszek. Reprezentował XII pokolenie tego szeroko rozgałęzionego na Litwie rodu, który w XVII w. przeniósł się z Inflant do Rzeczypospolitej.

M. Römer był znanym działaczem demokratycznym, jednym z twórców tzw. ideologii krajowej. W 1905 r. zamieszkał w Wilnie i zaczął wydawać organ polskiej inteligencji „Gazetę Wileńską”. Propagowane przez nią „stanowisko krajowe” miało być płaszczyzną porozumienia między wieloetniczną ludnością ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego poprzez równorzędność wszystkich ludów tam zamieszkujących. Pismo podkreślało odrębność interesów tych ziem zarówno od Rosji, jak i Królestwa. Uchodząc przed groźącym mu wyrokiem władz rosyjskich, w sierpniu 1906 r. Römer opuścił nielegalnie Litwę i zamieszkał w Krakowie. Tam powstała w ciągu roku jego praca: „Litwa. Studium o odrodzeniu narodu litewskiego”. W latach 1907–1915 pracując w Wilnie, starał się doprowadzić do współdziałania między demokratami polskimi, litewskimi i białoruskimi. Czynił to między innymi działając w szeregu towarzystw i organizacji zarówno polskich, jak i litewskich (publikował w prasie polskiej, litewskiej i białoruskiej, wszędzie starając się propagować idee krajowe) oraz za pośrednictwem kanałów masońskich, kierując lożą „Litwa”.

W chwili wybuchu wojny Römer zajął stanowisko antyrosyjskie, będąc jednym z organizatorów konspiracji niepodległościowej w Wilnie. Propagując odrębność

¹ Wypis z metryki urodzenia w „Piśmie Komitetu Szlachty Kurlandzkiej”, 16 IX 1882, (Własność córki M. Römera – Jadwygi Vitkauskienė); Mindaugas Maksimaitis, Prof. Dr. M. Rėmeris ir jo „Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos”, [w:] *Mykolas Remeris, Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, Vilnius 1990, s. 5.

ziem Litwy i Białorusi, był równocześnie zwolennikiem utrzymania ich związków z Polską. To idea zespolenia „sprawy litewskiej ze sprawą polską” w walce o niepodległość sprawiła, iż w maju 1915 r. opuścił Wilno i przedostał się do Legionów Polskich. Lata 1915–1917 spędzone w Legionach to okres nieustannych inicjatyw Römera na rzecz odbudowy państwowości Litwy. Bezowocność tych wysiłków sprawiła, iż po opuszczeniu obozu internowanych legionistów w Szczypiornie w sierpniu 1917 r., rozgoryczony odsunął się od polityki. Pracował na stanowiskach sędziego pokoju w Kolnie i sędziego okręgowego w Łomży. Powrócił na krótko do polityki w kwietniu 1919 r., kiedy ulegając prośbie Józefa Piłsudskiego, zgodził się wyjechać z tajną misją dyplomatyczną do Kowna. Niepowodzenie misji, wobec stanowczej odmowy Litwinów, sprawiło, że rozgoryczony definitywnie wycofał się z polityki.

Gdy w r. 1920 stosunki polsko-litewskie weszły w krytyczną fazę i przyszło wybierać między Polską a Litwą, wybrał Litwę. W niepodległej Litwie zajął się pracą naukową, stając się wybitnym specjalistą prawa konstytucyjnego. Trzykrotnie (1927–1928, 1933–1936, 1936–1939) pełnił godność rektora Uniwersytetu im. Witolda Wielkiego w Kownie, reprezentował też Litwę przed haskim Trybunałem Sprawiedliwości w sporze o Kłajpedę (1932), był członkiem Najwyższego Trybunału w Kownie (1921–1928). Życie swoje związał z Litwą, ale do końca czuł się Polakiem litewskim, starając się możliwie jak najwięcej zrobić dla rozwiązania konfliktu polsko-litewskiego.

Pozostawił ogromny i bardzo wysoko oceniany dorobek naukowy z różnych dziedzin prawa, głównie prawa konstytucyjnego. Pracą jego życia jest znany badaczom, liczący 40 woluminów dziennik z lat 1911–1945, zdeponowany w bibliotekach Akademii Nauk Litwy i Uniwersytetu Wileńskiego². *Dziennik* M. Römera jest dokładnym zapisem każdego dnia jego autora. Z *Dziennikiem* M. Römer nie rozstawał się prawie nigdy. Zapis z danego dnia starał się pomieścić na jednej stronie. Tematyka *Dziennika* jest bardzo bogata: życie osobiste autora, nawet bardzo intymne chwile, realia kulturalne, społeczne i polityczne Wilna i Litwy a także i Polski, obok tego próby ocen sytuacji międzynarodowej, bardzo cenne dziś charakterystyki, portrety psychologiczne osób ze sfer politycznych, kulturalnych i naukowych z którymi Römer stykał się lub współpracował i które w tym czasie odgrywały znaczącą rolę (Józef Piłsudski, Antanas Smetona, Mieczysław Niedziałkowski, Andrius Bulota, Bolesław Limanowski, Józef Albin Herbaczewski, Aleksandr Prystor, Jonas Vileišis, Władysław Semkowicz, Mykolas Biržiška i inni). Obok nich są w *Dzienniku* i charakterystyki zwykłych ludzi, krewnych z którymi stykał się w swoim życiu. Dominują Polacy i Litwini, ale są i Białorusini, Niemcy, Żydzi i Rosjanie. Jest w *Dzienniku* dużo opisów realiów życia codziennego, relacji Römera z różnymi zebrań, dyskusji, spotkań poufnych i konspiracyjnych, takich jak zebrania masońskie, narady polsko-litewskich demokratów i ludowców itp. Opisane są one stenograficznie i dlatego przedstawiają bardzo cenne źródło informacji, których często nie można odnaleźć w oficjalnych dokumentach tego czasu.

² Szerzej o M. Römerze zob.: Zbigniew Solak, Niedokończona autobiografia Michała Römera. Autobiografia profesora Michała Römera, [w:] *Rocznik Biblioteki w Krakowie. Rok XLI (1996)*, s. 92–122; Jan Sawicki, *Michał Römer a problemy narodowościowe na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 10–61.

Dziennik jest pisany ręcznie, w języku polskim. O potrzebie publikacji *Dziennika* wielokrotnie przypominał redaktor paryskiej „Kultury” Jerzy Giedroyc. Redaktor interesował się nim przede wszystkim jako świadectwem złożonych stosunków Polaków i Litwinów oraz Litwy i Polski. Niektóre fragmenty *Dziennika* były publikowane³. Trzeba zaznaczyć, że także zrobiono pierwsze kroki do publikacji *Dziennika* w całości. W tym celu na początku 1998 r. utworzono zespół historyków z Litwy i Polski z prof. dr. hab. Juliuszem Bardachem na czele. Do zespołu weszli z polskiej strony: Bronislovas Makauskas, Jan Jurkiewicz, Zbigniew Solak, Krzysztof Tarka, a z litewskiej – Česlovas Laurinavičius, Jan Sawicki, Rimantas Miknys. Zadaniem zespołu jest opracowanie naukowe i przygotowanie do edycji tekstów *Dziennika* Michała Römera za lata 1918–1922, czyli tomy 25–29. Akurat w nich znajduje się materiał obejmujący najbardziej gorący okres stosunków polsko-litewskich: od 30 czerwca 1918 r. do 27 stycznia 1922 r. Obecnie prace są w końcowym stadium.

Poniżej publikujemy fragment *Dziennika* obejmujący zapiski z początku listopada 1920 r., a poczynione w czasie podróży z Wilna do Kowna, którą Römer odbywał przez Lidę, Wołkowysk, Białystok i Suwałki; zawierający interesujący opis życia na pograniczu litewsko-białorusko-polskim, charakterystyki cywilów, wojska, świata urzędniczego.

³ B. Makowski, Michał Römer i jego *Dziennik*, „*Znak*” 1989, nr 6, s. 67–68; Z. Solak, Krakowskie obchody rocznicy powstania legionów polskich w *Dziennikach* Michała Römera, [w:] *Rocznik Krakowski*, t. LX, 1994, s. 129–138; Tenże, Wyprawa kowieńska Michała Römera w 1919, „*Niepodległość*”, t. XLVII, Nowy Jork – Londyn 1995, s. 129–163; R. Miknys, Sprawa Wilna a problemy narodowościowe według *Dziennika* Michała Römera, „*Krasnogruda*”, Sejny 2001, nr 13, 145–162; K. Buchowski, Z Wilna do Kowna..., „*Gryfita*” 1995, nr 6, s. 10–12.

1920 listopad 6–10 – Podróż Michała Römera z Wilna do Kowna (fragment „Dziennika”)

6 listopada, rok 1920, sobota

A więc dzień wyjazdu z Wilna. Błogosław mi Boże na drogę. Normalnie – droga z Wilna do Kowna to przejażdżka, dziś – podróż cała. Podróż ta tym trudniejsza, że nie wiadomo którędy jechać i jak przez puszcę dziewiczą, trzeba dopiero torować drogę. Jadę na Suwałki, ale ktoś zaręczy, że można tamtędy przejechać i że nie trzeba będzie zawracać stamtąd na Warszawę, Gdańsk, Ejdkuny¹ albo Kłajpedę.

Nie rozbierałem się w nocy i wstałem raniutko po ciemku jeszcze. Udałem się przede wszystkim na poszukiwanie sposobu lokomocji, aby przetransportować rzeczy z mieszkania na dworzec. Dorożek o tej porze na ulicy ani śladu. Dziś dorożkarz w mieście – to wielki pan. Nie ma się go na zawołanie, jak to kiedyś bywało. Znalazłem wreszcie przypadkowo na ulicy tragarza, który niósł akurat rzeczy jakiegoś pana z kolei z pociągu warszawskiego. Umówiłem go za 100 mk. polskich i wkrótce miałem już rzeczy na dworcu. W sam czas przyszedłem, bo już ogonek zastałem przy kasie biletowej długi. Bilet wziętem wprost do Białegostoku. Pociąg, który chodzi z Wilna do Lidy 2 razy na tydzień i stanowi jedyną łączność Wilna ze światem, był naturalnie przepelniony. Sztuką jest nie lada dostać się do wagonu, szczególnie cywilowi, który choć zapłacił za bilety, jest na łasce tłumy bezpłatnych pasażerów – żołnierzy. Szczęściem, przyjęto mię do wagonu towarowego, zajętego przez eskortę wojskową, towarzyszącą jakimś aresztowanym żołnierzom. Oprócz mnie było tam jeszcze z kilkanaście osób cywilnych, w tej liczbie chłopci spod Bastun², Bieniakon³ i Lidy⁴. Ten lud wiejski, na którym Polacy fundują⁵ polskość tej części kraju, używa jednak między sobą mowy białoruskiej i tą samą mowę wciąż słyszałem na stacjach po drodze z ust miejscowego ludu, nie tylko chłopów, ale nawet kolejarzy. To samo obserwowałem i w samej Lidzie. W mowie tego ludu, tak jego białoruszczyźnie, jak polszczyźnie, dużo jest jednak zwrotów i akcentów lub też fonetyki litewskiej. Zdaje mi się na przykład, że litewskiego pochodzenia fonetycznego są takie dźwięki jak „w Lidzia” („w Lidzie”) lub „wilęski” („wileński”) „dworząski” („dworzański”). W pierwszym wypadku („w Lidzia”) „e” końcowe zupełnie w ten sam typowy sposób przeradza się dźwiękowo w „a” lub „ea”, jak litewskie „e” otwarte; „ę” i „ą” w wyrazach „wilęski” i „dworząski” wymawiają się przez lud tutejszy nie jak ściśle nosowe polskie „ę” i „ą”, lecz jak „ę” i „ą” litewskie, w których po odpowiedniej samogłosce „e”, „a” słychać szczytkowe „n”; „wilęski” i „dworząski” w [...] brzmieniu białoruskim, po polsku byłoby „wileński” „dworzański”, z ruska byłoby „wilenski” „dworzanski” z całkowitymi dźwiękami „an”.

^a Opuuszczono: tym.

¹ Ejdkuny (Eitkūnai) – miasteczko na granicy Litwy z Prusami Wschodnimi, stacja na linii kolejowej Kaunas-Królewiec.

² Bastuny – niewielka wieś i stacja kolejowa w powiecie lidzkim (wg spisu z 1921 r. razem 69 mieszkańców).

³ Bieniakonie – miasteczko w powiecie lidzkim, 180 mieszkańców (1921).

⁴ Lida – miasto powiatowe w woj. nowogródzkim, 13401 mieszkańców (1921).

⁵ „Fundować” – powiedzenie M. Römera znaczące „rozwijać”, „konstruować”, „budować”.

W wagonie zmarłem porządnie, zanim dojechałem do Lidy. Ale oto i Lida wreszcie. Tu nowy kłopot. W Lidzie, która tytułarnie należy do terytorium „Litwy Środkowej”, stoi wojsko polskie nie maskowane i władze okupacyjne polskie. Tu dla dalszej jazdy trzeba wizować przepustki wileńskie w miejscowej „defensywie”^{b6} polskiej. Lokal tej „defensywy” mieści się w miasteczku o parę wiorst od dworca. „Defensywa” nie zadała sobie trudu umieszczenia ekspozytury na dworcu ku wygodzie podróżnych. Aby udać się do „defensywy” trzeba gdzieś zlokować rzeczy, bo są za ciężkie, by je ze sobą do miasta dźwigać. Tymczasem na dworcu nie ma ani ubikacji⁷ dla przechowania rzeczy, ani tragarzy. Dworzec zalany gromadami żołnierzy i podróżny z rzeczami, któremu trzeba śpieszyć [się] do miasta, do „defensywy”, jest bezradny. Na szczęście spotykam Zygmunta Nagrodzkiego juniora⁸, bawiącego w Lidzie w przejeździe do Wilna. Ten okazał się na tyle uprzejmy, że mi pomógł przenieść rzeczy i zlokować je w pobliskim domku lokaja kolejowego, którego znał. Wtedy pospieszyłem do miasta do „defensywy”. Oczywiście, że musiałem się wyrzec jechania dziś z Lidy dalej, bo do odejścia pociągu na Warszawę było tylko 1 1/2 godziny czasu, ale już mniejsza o to. W Lidzie w „defensywie” nowy zawód. Od godz. 5 do 7 wieczór stałem w ogonku w „defensywie” przed drzwiami biura „oficera inwigilacyjnego” (co za osobliwa nomenklatura!), aż gdy wreszcie zostałem dopuszczony do wnętrza, gdzie w osobie oficera „inwigilacyjnego” ujrzałem znajomego p. Kraszewskiego, brata p. Januszkiewiczowej z Łomży, dzielnego z czasów okupacji niemieckiej w Polsce peowiaka⁹, o maile nie rozstrzelanego przez Niemców, to się okazało, że trafiłem nie do tego lokalu „defensywy”, który wizuje przepustki w kierunku Wilna do Polski, jeno do tego, który wizuje je w kierunku przeciwnym. Ponieważ w każdym razie muszę już nocować w Lidzie, więc wszystko jedno. Jutro załatwię sprawę we właściwym urzędzie. Zapoznałem się w „defensywie” z niejakim Kutylowskim, znanym mi z widzenia, naczelnikiem taboru magistralnego w Wilnie, który, jak ja zbłądził i trafił do niewłaściwego lokalu defensywy, i razem z nim, i jego towarzyszem podróży, strażakiem z Wilna, zanocowałem w zajeździe żydowskim w Lidzie.

7 listopada, rok 1920, niedziela

Drugi dzień mojej podróży do Kowna. Nocleg w Lidzie wypadł bardzo dobrze. Czuję się wypoczęty. Za 25 marek polskich od osoby przenocowaliśmy z Kutylowskim i jego towarzyszem strażakiem w zajeździe żydowskim. Dano nam mały, ale bardzo ciepły pokoik z 1 łóżkiem i 1 kuszetką. Ja zająłem kuszetkę, Kutylowski ze strażakiem – łóżko. W osobie Kutylowskiego miałem przyjemnego kompana. Wesoły to i facetny to człowiek, rubaszny, pół-inteligient, z gruntu dobry i zacny. Oryginalnym trafem ma on ten sam zwyczaj, co ja: używanie wyrazów „panie mój”, które stawia co kilka słów w mowę swoją. Jakoś dotąd, nie zdarzyło mi spotkać nikogo, któryby konkurował ze mną pod tym względem, tak

^b W całym tekście „defensywa”.

⁶ Defensywa – w okresie międzywojennym w Polsce potoczna nazwa kontrwywiadu, policji politycznej.

⁷ W dawnym znaczeniu: pomieszczenie.

⁸ Zygmunt Nagrodzki-junior (1884–1973) – kupiec i działacz społeczno-oświatowy, przedstawiciel grupy „krajowców”, w 1922 r. poseł do Sejmu Wileńskiego, przyjaciel Józefa Piłsudskiego.

⁹ Peowiak – członek Polskiej Organizacji Wojskowej.

że gotów byłem przypisywać sobie monopol na „panie mój”. Teraz przekonałem się, że mam rywala.

Wstaliśmy raniutko i pierwszą rzeczą naszą było pójść do stodoły obejrzyć żywego wilka, którego przywieziono w przeddzień, o czym nas z wieczora uprzedziła gospodyni zajazdu. Był to młody piękny wilczek wiosenny, złapany przed kilku miesiącami gdzieś w lasach za Mołodecznem¹⁰ a obecnie nabyty przez jakiegoś oficera polskiego, który go do Polski furmanką odsyła. Wilk leżał na wozie na łańcuchu. Swojski i miły. Pokarmiliśmy go trochę a raczej obudziliśmy w nim apetyt kawałkiem skórki od słoniny i chlebem. Wilk zgrabnie zląził z woza, znów się drapał na miejsce, czyniąc to zrećnie, jak akrobata, przymilał się do nas, piszczał. Podobno spotkanie wilka wróży powodzenie w przedsięwzięciu. Jeżeli tak, to może mi się moja podróż do Kowna uda. Rozpoczęcie podróży wczoraj, w sobotę, ma być także znakiem dodatnim. Sobota, dzień Matki Boskiej, jest dniem szczęśliwym, dniem najlepszym do rozpoczynania podróży i w ogóle wszelkiej sprawy. Jest to dzień, w który podług tradycji zawsze słońce, choć na chwilę musi wyjrzeć zza chmur i uśmiechem Marii opróżnić ziemię; i rzeczywiście obserwacja wskazuje, że co najwyżej, nawet w naszym posępnyim klimacie, zaledwie jest kilka sobót w roku, w których słońce nie zaświeci. Kto nie wierzy – niech zechce sam sprawdzić cierpliwie.

W „defensywie” uzyskaliśmy wizy przepustek. Na mojej przepustce w wizie udzielono zezwolenie na jazdę do Suwałk¹¹. Jeszcze było jedno utrapienie – mianowicie kwestia świadectwa o szczepieniu cholery. Nikt dokładnie nie wie, czy to jest wymagane, czy nie. Jedni podróżny twierdzą, że bez takiego świadectwa jechać nie wolno, inni – że nie jest konieczne. Do ostatka trwała ta niepewność, ale wreszcie siedliśmy do pociągu i nikt takiego świadectwa od nas nie żądał. Ja miałem od Narkiewicza¹² na zapas świadectwo o szczepieniu cholery, ale nie było na nim pieczętka, więc wartość jego była wątpliwa.

Jazda z Lidy do Wołkowyska¹³ wobec wczorajszej, była wspaniała. Jechaliśmy w wagonie osobowym III klasy i nie było tłoku. Choć do Mostów¹⁴ na Niemnie jedzie się przez terytorium, które „Litwa Środkowa” uznaje za swoje, ale okupacja polska miała tu zupełnie wszelkie cechy pozorne Litwy [Środkowej]. Już w Lidzie wszystko, co jest urzędowe, jest tylko polskie bez żadnej maski „środkowo-litewskiej”. W wagonie do Wołkowyska jechaliśmy ja, Kutylowski „panie mój”, jego strażak, p. Pieślakowa młoda z Wilna i jeszcze jakaś pani z Wilna. O godz. 9 wieczorem pociąg stanął w Wołkowysku. Wysiadłem. Pociąg na Białystok, idący przez Wołkowysk z Baranowicz¹⁵, który miał już być na stacji, spóźnił się. Dworzec w Wołkowysku był zapchany tłumami żołnierzy. Takie masy

¹⁰ Mołodeczno – wówczas miasto w powiecie wilejskim, 1997 mieszkańców (1921).

¹¹ Suwałki – miasto powiatowe w woj. białostockim; ludność w 1921 r. – 16780, w tym 5747 wyznania mojżeszowego.

¹² Narkiewicz – lekarz wileński.

¹³ Wołkowysk – miasto powiatowe w woj. białostockim (od lutego 1921 r., wcześniej podległe Zarządowi Cywilnemu Ziemi Wschodnich, następnie Zarządowi Terenów Przyfrontowych i Etapowych); ludność w 1921 r. – 11100, w tym wyznania katolickiego – 4622, mojżeszowego – 5130, prawosławnego – 1282.

¹⁴ Mosty – miasteczko na lewym brzegu Niemna, w powiecie grodzieńskim, 1519 mieszkańców (1921).

¹⁵ Baranowicze – miasto powiatowe w woj. nowogródzkim, duży węzeł kolejowy, w 1921 r. 11471 mieszkańców oraz 16630 w barakach Urzędu Reemigracyjnego.

wojska są w ruchu, że podróżowanie kolejami na terenach zajętych przez Polaków, jest dla osób cywilnych prawdziwym nieszczęściem, szczególnie dla biednych Żydów, którzy są prawdziwymi męczennikami w Polsce, przedmiotem ciągłych grubiańskich żartów, szykan a nawet rabunku ze strony żołnierzy polskich. Żyd, który podróżuje koleją w Polsce, to śmiałek nie lada. Toteż chyba tylko mus ostateczny pcha Żyda na tę drogę. Coś dziwnego, że w tych warunkach nie może się nawiązać handel, wymiana towarów itp. Po tych leciech wojny soldateska jest tak rozzuchwalona i tak nic sobie z „cywila”, a szczególnie z Żyda nie robi, uważając tylko siebie – wojsko – za jakiś lud wybrany, któremu wszystko wolno i któremu wszystko służyć bez zastrzeżeń powinno, że nikt i nic przeciwstawić się temu rozwydrzeniu obyczajów i samowoli nie jest w stanie. Biedni Żydzi, których los zmusza do podróżowania, usuwają się w wagonach i na dworcach w najgłębszy cień albo też starają się podszyć się pod podróżnych chrześcijan o tyle poważnych i statecznych, żeby mogli im służyć za rodzaj karawanu. Usiłują w powadze towarzysza podróży, chrześcijanina, znaleźć osłonę swego nieszczęsnego Żydostwa, które jest ich przekleństwem w podróży. Takiego też i ja miałem w Wołkowysku Żydka, który się przyczepił do mnie i szukał we mnie protekcji. Strzegł on rzeczy moich, pomagał mi je dźwigać itp., byłem mu tylko pozwolił trzymać się ze mną na drodze, bo czuł, że sam mój wygląd będzie działał na wybryki soldateski poskramiająco. Byliśmy też świadkami hecy w stylu antysemitkiem, urządzonej na dworcu wołkowyskim przez kilku pijanych żołnierzy, którzy umyślnie wyszukiwali po kątach Żydów, przedrzeźniali ich, urządzali hałaśliwe widowisko z nieszczęsnych ofiar ku uciesze zgrai łobuzów żołnierskich, stanowiących galerię dla ekscesów pijackich tych kilku śmieszków.

Ku honorowi naszych Litwinów muszę też zaznaczyć, że żołnierze litewscy nigdy sobie w podróżach na takie burdy i hece antysemitkiem nie pozwalają. Obyczajność żołnierzy litewskich jest w takim stosunku do obyczajności żołnierzy polskich jak niebo do ziemi.

8 listopada, rok 1920, poniedziałek

Dopiero nad ranem, o jakieś godz. 4., wyjechaliśmy z Wołkowyska na Białystok¹⁶. Aby się dostać do pociągu, trzeba było wywieźć się psim śwędem, że pociąg z Baranowicz już przyszedł, ale zatrzymany został opodal od stacji, gdzie też stoi na torze zapasowym. Stopniowo, w miarę jak wieść szerzyła się wśród podróżnych wyczekujących pociągu na dworcu, ten i ów zabierał po cichu swoje manatki i wymykał się torem [w] wiadomym mu kierunku, by wyszukać pociąg i zająć w nim zawczasu miejsce. Dzięki memu Żydowi dowiedziałem się i ja w porę o pociągu i ruszyłem z nim po miejsce. Bliżko o 1/2 wiorsty od dworca zastaliśmy nasz pociąg, a upewniwszy się, że to pociąg białostocki, wpakowaliśmy się do jednego z wagonów towarowych, gdzie już było kilku Żydów i jakaś legionistka. Wkrótce i żołnierze z dworca napływać zaczęli gromadnie i niebawem zarówno nasz wagon, jak cały pociąg, były pełne. Gdy pociąg podano pod peron dworca, już miejsca w nim nie było.

¹⁶ Białystok – przed I wojną światową miasto powiatowe w gub. grodzieńskiej, od sierpnia 1919 r. stolica województwa białostockiego; ludność w 1921 r. – 76 792 mieszkańców, w tym katolików – 29 673, wyznania mojżeszowego – 39 602.

Niepodobna uniknąć tłumów żołnierzy w pociągach na terytorium polskim. We wszystkich bez wyjątku kierunkach jadą ich stada całe. A sprawa tym się jeszcze pogarsza, że na całym terenie polskim ograniczono na dni 10 ruch osobowy na kolejach w ten sposób, że na każdej linii idzie dziennie tylko po 1 pociąg. Kto w tych czasach nie jeździł, temu trudno wyobrazić, co się w pociągach i na dworcach dzieje i jaką męką jest teraz podróżowanie. Gorsze przepełnienie widziałem tylko raz w życiu, mianowicie w listopadzie 1918, gdy jechał z Białegostoku do Wilna i gdy dziesiątki tysięcy jeńców ciągnęły z Niemiec i Austrii do Rosji.

Nasz wagon towarowy był zapchany żołnierzami. Dominującą grupę stanowił oddział jakichś taborytów czy prowiantowców, którzy ze swym porucznikiem i gromadą worów z prowiantem zajęli połowę wagonu. Wory złożyli na ziemię i całą ławą legli na nich, tworząc mieszaninę ciał leżących i wzdłuż, i w poprzek, i jedne na drugich, tak że niepodobna było rozpoznać członki, bo gdzieś spod nogi raptem wyrastała głowa, gdzie indziej sterczały w beładzie ręce itd. Większość się pospała, tylko dwóch przez noc całą drogę zabawiało bezpłatnie cały wagon, nie przestając śpiewać, sypać anegdotami, powiastkami, conceptami, zachowując się hałaśliwie i przeważnie w języku ukraińskim, a częściej rosyjskim. Był tam dowcip, było wyuzdanie sprośne, ale wszystko to wesoło, bez złośliwości, bez szykan względem kogokolwiek. Śród garstki publiczności cywilnej były 2 młode i dość przystojne Żydóweczki. Wnet śmieszkowie wagonowi zabrali się do nich i rozpoczęło się widowisko zalotów żartobliwych, nieraz sprośnych, budzących śmiech w wagonie. Jedna z Żydóweczek broniła się i odcinała dzielnie, umiejac nawet zdobyć przewagę nad zalotnikami; druga nie wytrzymała ataków i rychło z wagonu uciekała. Żydóweczka, która się ostała, choć męczona, ściskana za nóżki, pieczona żartami i słówkami, dotrzymała placu i zwyciężyła, bo chłodem swoim i taktem obudziła w końcu w zmęczonej atmosferze niewyspanego ranka iskrę tęsknego sentymentu w jednym z zalotników, który wreszcie zaczął uderzać w nuty rzewne, gdy ona, dumna i chłodna, poprzez pozory obojętności w tonie swoim zdradzała już po tym uciechę zwycięstwa i zapanowania nad mężczyzną. Coś, jak tchnienie wieczystej miłości wyrosło rano niespodzianie z tej hałaśliwej nocy w wagonie. Był to kontrast barwny, pełny subtelności efektu. Zaloty, choć rubaszne a nawet sprośne, nigdy nie budzą tego niesmaku, co hece humoru w Polsce. Bo zaloty między młodymi są zawsze czymś naturalnym, co bez względu na formę odrażającym nigdy nie jest.

Dopiero o południu dojechaliśmy do Białegostoku. Tu nowy kłopot na dworcu: co zrobić z rzeczami? Miejsca do przechowania rzeczy nie ma, ani tragarze, ani w bufecie nie chcą brać do przechowania rzeczy. Musiałem zanieść do hoteliku naprzeciwko dworca i wziąć numer specjalnie dla zlokowania rzeczy. Okazało się, że dla dalszej jazdy do Suwałk moja przepustka wileńska z wizą ludzką nie jest wystarczająca i że trzeba wystarać się z Białegostoku o nową przepustkę. Dało się to jednak szybko zrobić. Udałem się do starostwa, gdzie wnet przepustkę uzyskałem, stamtąd do „defensywy”, gdzie dokonano wizy do przepustki. Zaniepokojony jestem co do dalszej drogi, bo mówiono na dworcu, że po dojechaniu do Łosośny (ostatnia stacja przed Grodnem, jadąc z Białegostoku), bo do Grodna pociągi nie dochodzą ze względu na zniszczony most na Niemnie i na Suwałki trzeba się przesiadać w Łosośnej – jest z Łosośny do Suwałk tylko jeden pociąg osobowy, tzw. stopowy, raz na tydzień i że właśnie odchodzi on z Łosośny w nocy z poniedziałku na wtorek; a ponieważ z Białegostoku na Łosośnę mógłbym wyjechać tylko o godz. 4 po północy, więc już na pociąg suwalski trafić bym nie mógł – aż za tydzień.

Poza tym pociągiem etapowym chodzą z Łosośny na Suwałki tylko pociągi z transportami wojennymi, na które tylko w drodze łaski można się dla przejazdu dostać. Jeżeli to prawda – to [9]

9 listopada, rok 1920, wtorek

Czwarty dzień podróży z Wilna do Kowna. W Białymstoku zanocewałem, bo jeżeliby prawdą było, co słyszałem wczoraj, że na tygodniowy pociąg z Łosośny do Suwałk już się spóźniłem, to nie było po co spieszyć [się], a chciałem zarówno wypocząć, jak zobaczyć się ze znajomymi w Białymstoku i zasięgnąć od nich wieści o Łomży¹⁷. Łomża, odkąd spędziłem w niej 2 lata w sądzie, ma dla mnie urok wspomnień, które przypadkowa obecność w Białymstoku obudziła szczególnie żywo. Gdyby nie nadzwyczajne trudności podróży w obecnych czasach i nie obawa o wyczerpanie gotówki, którą mieć muszę na zapas, bo nie wiadomo jeszcze, czy uda mi się z Suwałk wyjechać wprost na Kowno i czy nie będę jeszcze zmuszony zwracać stamtąd na Warszawę i tak dalej, to bym sobie z radością pozwolił stąd na umyślną wycieczkę do Łomży. Cóżby to była za radość odwiedzić moją kancelarię wydziału odwoławczego karnego w sądzie, moje dziewczynki przywiązane, spotkać się z Lusią¹⁸, pogawędzić z kolegami sędziami, wreszcie nawet przejść się po ulicach Łomży! Na to sobie pozwolić jednak nie mogłem, więc chciałem przynajmniej tu się zobaczyć z ludźmi, który mnie z Łomżą łączy. Jakże nie skorzystać z takiej okazji przypadkowej, która nieprędko się może powtórzy. Wiedziałem, że jest tu w Białymstoku notariuszem Bolesław Urbanowicz, były nasz prokurator łomżyński, jest sekretarzem Sądu Okręgowego Podbielski, b. podsekretarz w wydziale cywilnym Sądu w Łomży; są sędziami okręgowymi Święcicki, b. sędzia pokoju i mój następca w Kolnie Lipko, b. podprokurator z Łomży. Lipkę jednak i Święcickiego nie zastałem w Białymstoku. Podczas inwazji bolszewickiej na Białystok wyjechali oni stąd i wstąpili w charakterze ochotników do wojska polskiego, skąd jeszcze nie wrócili¹⁹. Natomiast Urbanowicza i Podbielskiego zastałem. Urbanowicz sam niewiele wiedział o Łomży, ale za to Podbielski, u którego zanocewałem, dużo i szczegółowo mi opowiadał o Łomży i łomżyniakach. Okazuje się, że w czasie inwazji bolszewików [...]d większa część ludności a nawet inteligencji i w tej liczbie cały personel pracowników kancelaryjnych sądowych w Łomży był na miejscu, to znaczy z Łomży nie uciekał, choć oczywiście nie funkcjonował w sądzie. Prezes Filochowski jednak, prawie wszyscy sędziowie, oprócz Łubieńskiego i Piwkowskiego, prokuratura, sędziowie śledczy – uciekli. Wielu młodszych wstąpiło do wojska. Między innymi zabity został na wojnie, jako żołnierz, sędzia śledczy Tadeusz Wajcht. Przed wkroczeniem bolszewików do Łomży przez jakiś tydzień toczyły się gorące bitwy na linii fortów łomżyńskich. Panie łomżyńskie niezmiernie gorliwie opiekowały się i wspomagały żołnierzy broniących miasta przed bolszewikami. Inwazja bolszewicka

^c Dwa słowa nieczytelne.

^d Opuuszczono: do Łomży.

¹⁷ Łomża – miasto powiatowe w woj. białostockim, w 1921 r. – 22 014 mieszkańców, w tym wyznania mojżeszowego – 9131.

¹⁸ Lusja Roszkowska – przyjaciółka Michała RömERA z czasów jego pracy w Łomży.

¹⁹ Bolszewicy okupowali Białystok od 28 lipca do 22 sierpnia 1920 r.

trwała w Łomży 3 tygodnie. Zbyt wielkich gwałtów w samym mieście bolszewicy nie czynili. Niektóre jednak mieszkania tych, co uciekli, zostały przez bolszewików ogolococone (na przykład mieszkanie prezesa Filochowskiego; częściowo sędziego Skarzyńskiego). Kilku osób z miejscowej inteligencji łomżyńskiej z obozu radykalnego, jak adwokat Lachowicz²⁰, p. Januskiewiczowa, Stolnicki²¹, Szwejcer, brało po trochu udział w działalności bolszewickiego rewkomu w Łomży, chociaż udział ten był w istocie nieszczerzy i zmierzzał do paraliżowania antynarodowej i antyspołecznej działalności tej instytucji. Jednak po tym prawica zaatakowała gwałtownie tych, co wzięli w tym udział. W szczególności ucierpiał z tego powodu Lachowicz, którego koledzy adwokaci zbojkotowali i który prawdopodobnie zostanie wyrzucony z adwokatury.

Napisałem z Białegostoku do Lusi Roszkowskiej i do prezesa Filochowskiego. W ogóle przez te 2 dni pobytu w Białymstoku czułem się trochę owiany atmosferą łomżyńską. Na ulicach spotykałem chłopów tego samego typu, ubioru, co pod Łomżą, może i z łomżyńskiego nawet, boć terytorium b. gubernii łomżyńskiej podchodzi bliźniutko pod Białystok. Budziło to we mnie uczucie czegoś bliskiego, budziło sentyment polski, który przecie drzemie zawsze we mnie, mimo mojego patriotyzmu litewskiego. Kocham jednak tę Polskę, której tyle, niestety, mam do zarzucenia w jej stosunku do Litwy, kocham i mam jakąś specjalną cząstkę serca, która jest polskością przepojona i nią tętniąca. Ten przejazd przez Białystok był dla mnie jakby jakąś kąpielą polską. Na dworcu też w Białymstoku widziałem kilka osób, które mi były dobrze z Łomży z widzenia znane; ich widok był mi teraz miły, jak widok czegoś bardzo bliskiego. Mam naturę przywiązującą się głęboko i serdecznie, w której wspomnienia wypełniają dużą część życia.

Samo miasto Białystok jest przeważnie żydowskie, a Żydzi tu mają cechy Żydów litewskich z językiem rosyjskim. Białystok więcej jest żydowskim, niż nawet Wilno. Ale za to ludność chrześcijańska w Białymstoku jest wybitnie polska, prawie równie czysto polska, co w Łomży. Ruch uliczny w Białymstoku – ogromny. Po opustoszałym Wilnie ruch ten wielkowiejski szczególnie się rzuca w oczy.

Próbowałem też odwiedzić mojego starego przyjaciela Feliksa Filipowicza²², z którym kiedyś w 1907 r. żyłem w wielkiej i serdecznej przyjaźni na emigracji w Krakowie. Jest on tu aptekarzem i bardzo ruchliwym, i popularnym działaczem społecznym w Białymstoku, bodaj że najpopularniejszą postacią w mieście. Jest on obecnie prezesem białostockiej Rady Miejskiej. Nie zastałem go jednak, niestety, w domu.

Od godz. 2. po południu zasiadłem już z rzeczami na dworcu. Musiałem tu przesiedzieć większą część dnia, wieczór i znaczną część nocy, bo pociąg na Łosośnię odchodził dopiero o godz. 4. po północy. Oczywiście i tu zgromadziły się pod wieczór niemniejsze tłumy żołnierzy oczekujących pociągów, jak w Wołkowysku lub Lidzie. Ale za to dowiedziałem się rzeczy przyjemnej, że od dziś zaczynają chodzić pociągi bezpośred-

²⁰ Jan Lachowicz – adwokat z Łomży, w 1925 r. był jednym z obrońców chłopów, uczestników marszu na Kolno (11 IV 1924 r.).

²¹ Józef Stolnicki – działacz PSL „Wyzwolenie”, przewodniczący oddziału Związku Zawodowego Robotników Rolnych w pow. łomżyńskim, w sierpniu 1920 r. został kierownikiem Wydziału Rolnego Powiatowego Komitetu Rewolucyjnego.

²² Feliks Filipowicz – znany działacz społeczny i polityczny w Białymstoku, wiceprezes powstałego w czerwcu 1917 r. Centralnego Komitetu Narodowego obwodu białostockiego, przewodniczący pierwszej Rady Miejskiej wybranej we wrześniu 1919 r.

niej komunikacji Warszawa – Suwałki przez Białystok – Łosośnię. Wszelkie moje frasunki wczorajsze upadają. W Łosośnię wcale nawet przesiadać [się] nie trzeba będzie. Sobota i wilk, pod których znakiem rozpocząłem tę podróż, nie zawiodły dotąd pokładanych w nich nadziei.

10 listopada, rok 1920, środa.

Przy wyjeździe w nocy z Białegostoku spotkała mnie przygoda, która mnie bardzo obeszła. Zostałem okradziony. Gdyby tylko skradziono mi pieniądze, byłaby to rzecz mniejsza. Pieniądze dziś są, jutro ich nie ma i odwrotnie. Ale skradziono mi to, co mi było spośród rzeczy moich najdroższe: mój stary zegarek złoty – pamiątka po moim Kochanym, świętej pamięci przyjacielu z lat szkolnych z Petersburga, Piotrze Szymkowiczu²³. Cała podróż i cały mój powrót do Kowna mniej warte, niż ta jedna rzecz pamiątkowa. Przywiązuję się do ludzi, przywiązuję się do wspomnień, ale nie mniej przywiązuję się do rzeczy moich, a niektóre z moich rzeczy osobistych są mi droższe od wielu przyjaciół. Do takich rzeczy najdroższych, najukochańszych przeze mnie, należał ten zegarek. Nie chodzi mi tak o jego wartość materialną, która sama przez się także była wybitna, bo zegarek był złoty, doskonałej firmy genewskiej „Mermod fils”, chronometr na 30 rubinach, ponadto repetier²⁴, wydzwaniający bardzo melodyjnym dźwiękiem – za pociągnięciem sprężynki – godziny, kwadransy i minuty, i z zegarkiem łańcuszek złoty masywny, ładnego kształtu, a u łańcuszka pęczek breloków, z których każdy stanowił samodzielną pamiątkę, ale chodzi mi nade wszystko o wartość osobistą rzeczy pamiątkowej, rzeczy, która nie tylko była mi pamiątką po dawno zmarłym przyjacielu, ale do której już przywykłem i która stała się jakby częścią mnie samego. Ten zegarek miałem od lat 23, od roku 1897. Cała młodość moja z nim się zrosła. Mój kolega i przyjaciel szkolny Szymkowicz, odbierając sobie w jesieni r. 1897 życie przez oczadzenie, w liście do ojca swego, biskupa prawosławnego, zapisał zegarek ten mnie, prosząc jednocześnie mnie, bym go nosił stale. Spełniałem dotychczas wolę zmarłego, a oto dziś w tym przeklętym Białymstoku, słynnym z kradzieży na dworcu, skradziono mi go. Skradziono w chwili, gdy nie mogłem upilnować zegarka. Obejrzałem się, że nie ma zegarka, dopiero wtedy, gdy już siedział w wagonie i gdy pociąg ruszył. Jestem nawet pewny, że wiem, kto mi, kiedy i w którym miejscu go ukradł. Uczyniła to kobieta niskiego wzrostu i średniego wieku, Żydówka, ubrana w paltocik jasno – żółty; gdym w ciasnym miejscu przesuwiał się w szeregu podróżnych na peron, ona nagle zawróciła w przeciwnym kierunku i niby usiłowała się przecisnąć wstecz; umyślnie wtoczyła się na mnie, by mi zegarek wyciągnąć; oprócz tego z drugiej kieszonki kamizelki ukradła około 700 mk. polskich, ale to głupstwo wobec zegarka. Z Suwałk zawiadomię policję białostocką o tej kradzieży, ale nie mam zgoła żadnej nadziei, by się zguba znalazła. Jeżeli szczęśliwe znamiona soboty i wilka, które świeciły mojej podróży, miały tylko zapewnić osiągnięcie celu podróży, a nie mogły mnie ustrzec od tak dotkliwej straty, to niewiele są one warte, byle tylko nie urzec w złą godzinę.

²³ Piotr Szymkowicz – przyjaciel M. Römera z nauki w Cesarskiej Szkole Prawa w Petersburgu. Był synem biskupa prawosławnego. W 1897 r. popełnił samobójstwo.

²⁴ Repetier (franc.) – powtarzać brzmienie.

Ha, cóż robić! Pan Bóg dał – Pan Bóg wziął. Niech się stanie wola Jego. Pod przykrym wrażeniem tej straty jechałem z Białegostoku do Suwałk. Siedziałem w wagonie osobowym IV klasy. Pociąg aż do Łosośny, a właściwie do Grodna, był przepełniony, jak zwykle. Z Łosośny pociąg podszedł aż do brzegu Niemna pod Grodnem, gdzie mostu na drugą stronę rzeki nie ma. Smutny tu widok. Całe przedmieście Grodna po lewej stronie Niemna spalone i zniszczone doszczętnie. Kiedy się to dzieło wojny skończy! W Grodnie cała niemal publiczność wysiadła. Stamtąd przez Augustów do Suwałk pusto było w pociągu. W Suwałkach nająłem małą dziewczyneczkę, Mazureczkę, do przeniesienia rzeczy moich do miasta. Stałem w zajeździe Mroczkowskiego, żydowskim, przy ul. dra Noniewicza.

Tegoż dnia jeszcze odwiedziłem notariusza Jana Kassakaitisa²⁵ i Kulwiecia, urzędnika skarbowego w Suwałkach, znajomego mi z Łomży, gdzie był on aplikantem sądowym w początku roku 1919. Obaj czynią mi nadzieję, że przepustkę na przekroczenie linii demarkacyjnej uda się wyrobić, mimo że obecnie nie jest łatwo o to.

Źródło: Biblioteka Akademii Nauk Litwy, Dział Rękopisów, z. 138, t. 2254, Michał Römer, Dziennik, t. XXVIII, k. 1–5, oryginał, rkps.

²⁵ Jonas Kassakaitis – prawnik, działacz ruchu odrodzenia litewskiego – członek stowarzyszenia grupy litewskich studentów w Warszawie „Lietuva”, która wydawała pismo „Varpas”.

JAN BAŃBOR

Warszawa

TŁO WYDARZEŃ W KONIUCHACH W POLSKICH I NIEMIECKICH SPRAWOZDANIACH SYTUACYJNYCH

Przedstawione poniżej dwa meldunki sytuacyjne: polski i fragment niemieckiego powinny przyczynić się do lepszego wyjaśnienia zbrodni w Koniuchach, popełnionej na jej mieszkańcach o świcie 29 stycznia 1944 r. Ich diametralnie różna proveniencja zadziwia w swojej przerażającej treści dużą zbieżnością. Ilustrują one – zwłaszcza raport polski – sytuację ludności polskiej na terenach okupowanych przez Niemcy, a także miejscowe stosunki narodowościowe oraz działalność struktur Polskiego Państwa Podziemnego w sytuacji zagrożenia ponowną okupacją sowiecką.

Oryginał sprawozdania sytuacyjnego sporządzonego przez struktury polskiej konspiracji na Wileńszczyźnie przechowywany jest w zbiorach Centralnego Archiwum Państwowego Litwy (zespół R-601, op. 1, t. 50). Podstawą do publikacji był mikrofilm przekazany niedawno do Archiwum Akt Nowych.

Raport niemiecki pochodzi także z zasobu mikrofilmowego AAN, ale z tzw. mikrofilmów aleksandryjskich, czyli zmikrofilmowanych akt urzędów i instytucji cywilnych oraz wojskowych i policyjnych III Rzeszy z lat 1933–1945 z terenów, które znalazły się we władaniu armii amerykańskiej w końcowej fazie II wojny światowej. Akta te zostały wywiezione w 1945 r. do fortu Alexandria, niedaleko Waszyngtonu i tam zmikrofilmowane. Mikrofilmy te są dostępne od początku lat sześćdziesiątych ubiegłego wieku.

Ingerencja w teksty dokumentów została ograniczona do minimum*.

* Od red. Ze względu na to, że zamieszczone dokumenty znakomicie uzupełniają artykuł R. Zizasa *Pacyfikacja wsi Koniuchy*, zdecydowano się na ich publikację, choć niewątpliwie polskie sprawozdanie sytuacyjne wymaga jeszcze pewnej obróbki redakcyjnej.

Nr 1

1944 luty 29 – Terenowe sprawozdanie sytuacyjne za luty 1944 r.

Nr BP/2/44 r.

Terenowe sprawozdanie sytuacyjne za luty 1944 r.

Powiat brasławski

I. Nastroje społeczeństwa polskiego

Zatarg polsko-sowiecki o granice wschodnie odbił się głośnym echem wśród miejscowego społeczeństwa polskiego. Dało się zauważyć oburzenie na władze sowieckie, żal do naszego Rządu, że „nie dość mocno” w tej sprawie występuje, a obok tego szczerą i niezachwianą wiarę w to, że ziemie polskie na wschodzie uszczuplone nie będą.

II. Działalność władz okupacyjnych (niem[ieckich] i miejscowych)

Niemcy zamierzają zrezygnować z prowadzenia we własnym zakresie gospodarki w maj[ątkach] państwowych. W rejonie miorskim zaproponowano prawie wszystkim administratorom wydzierżawienie tych majątków. Okupanci zarządzili zwiezenie do Mior maszyn rolniczych z majątków państwowych (rejon miorski) rzekomo dla remontu, należy jednak dostarczyć wszystkie bez wyjątku maszyny. W części litewskiej powiatu Litwini stosują przymus, jeżeli chodzi o uczęszczanie dzieci do szkół, sięgając nieraz do pogróżek i kar. Nauczanie w szkołach odbywa się w języku litewskim. W części białoruskiej powiatu frekwencja dzieci uczęszczających do szkół wciąż spada.

W Drysie zjawili się w wielkiej ilości uchodźcy z okolic Witebska i Połocka. Obozują w polu na wozach.

III. Partyzantka sow[iecka] i bandy miejscowe

Akcja partyzantów w okresie sprawozdawczym nasiliła się jeszcze więcej w kierunku rabowania wszystkiego, co trafi pod rękę. Podróżnych na drogach rozbierają z kożuchów i ubrań. Cierpi najwięcej miejscowa ludność wiejska i ogromnie narzeka.

Partyzanci korzystając z odejścia załogi, urządzili napad na Widze, gdzie spalono gminę i szkołę oraz zamordowano lekarza.

W Miorach z centrum miasteczka uprowadzony został przez partyzantów (prawdopodobnie posiadających wśród miejscowej policji swoich ludzi) kierownik Zarządu Leśnego, Pierożyński. Miejscowa żandarmeria usiłowała forsować wersję, że Pierożyński zbiegł sam do partyzantów. W związku z tym aresztowano i wysłano do Głębokiego rodzinę Pierożyńskiego, która wkrótce jednak stamtąd wróciła, zwolniona z aresztu. (Han.)

Powiat mołodecki

I. Mniejszości narodowe (zachowanie się i nastroje)

W połowie grudnia ub.r. w rejonie Olechnowicz i Rakowa pojawiły się oddziały partyzantki polskiej. Ludność białoruska przyjęła to wydarzenie b[ardzo] niechętnie, tak narodowcy, jak i komuniści. Ci ostatni starają się współdziałać z miejscowymi bandami na niekorzyść oddz[iałów] polskich przez rabowanie i palenie osiedli, z których młodzież poszła do oddziałów.

W dniu 12 stycznia br. w Mołodecznie odbył się wiec antykomunistyczny, zorganizowany przez Białoruską Centralną Radę w Mińsku. Prelegenci nawoływali ludność białoruską do walki z komunizmem i bandami oraz do wstępowania w szeregi białoruskiego SS, do policji oraz do białoruskiej narodowej samopomocy. Nawoływano też do współ-

nej walki przeciw zbliżającej się nawaie bolszewickiej. Jeden z prelegentów z Mińska przyciszonym głosem wspomniął o pojawieniu na tu[tejszym] terenie partyzantki białej, którą należy niszczyć, aczkolwiek jest to partyzantka polska nie mająca nic wspólnego z bandami bolszewickimi.

II. Działalność władz okupacyjnych (niem[ieckich] i miejscowych)

W Wigilię Bożego Narodzenia oddział SS składający się z Niemców i Ukraińców, dokonał mordu 38 osób (mężczyzn, kobiet i dzieci) mieszkańców zaścianka Paradow-szczyzna – narodowości polskiej. Mordu dokonano przez spalenie żywcem w stodole, rzekomo za współdziałania z bandami czerwonymi, a w rzeczywistości na skutek prowokacji Ukraińców i miejscowych komunistów. Napływ uchodźców z terenów sowieckich wzrasta z każdym dniem. (Jerz.)

W dniu 23 stycznia przybył do Wilna pewien policjant białoruski (b[yły] st[arszy] sierż[ant] P[owiatowej] K[mendy] U[pełnień] w Wilejce Pow.) oświadczył, że w m. Rakowie znajduje się oddział partyzantów polskich, który nawiązał kontakt z miejscową komendą niemiecką. W wyniku tego Niemcy podjęli się zaopatrywać partyzantów w żywność i amunicję, bowiem partyzanci zobowiązali się wyłącznie do walki z bolszewikami, niszczenia band i Żydów. Wspomniany policjant, jako naoczny świadek stwierdza, że osobiście dostarczał partyzantom od władz niemieckich żywność i amunicję do Rakowa i że to trwa w dalszym ciągu. (Zen.)

III. Partyzantka sow[iecka] i bandy miejscowe

Wobec pojawienia się oddz[iałów] partyz[antki] polskiej oraz zniesienia przez nich kilka oddz[iałów] band czerwonych, ci ostatni zgrupowali się w większe oddziały liczące 100–150 osób i zajęli tereny lesiste nie objęte przez oddz[iały] part[yzantki] pol[skiej]. Właściwych partyzantów sowieckich na terenie powiatu nie notowano, a działają jedynie miejscowe bandy.

IV. Polskie oddziały wojskowe

Pojawienie się oddziałów partyzantki polskiej, ludność polska początkowo przyjęła z entuzjazmem, jednak jawny kontakt oddz[iałów] polskich z okupantami przez wzajemne odwiedzanie się, zaopatrywanie oddziałów w broń, amunicję, żywność itp. spowodowało dezorientację w społeczeństwie polskim, jak też częściowo zahamowało zaciąg ochotniczy młodzieży. (Jerz.)

Powiat dziśniński

Dzisiaj jest obecnie przerabiana przez Niemców w jeden olbrzymi obóz warowny. Prace fortyfikacyjne prowadzone są wzdłuż Dźwiny. Dniem i nocą pracuje tysiące robotników. Buduje się silne bunkry i wszelkiego rodzaju umocnienia. Komunikacja z Dzisiaj jest wstrzymana. Ruch ludności trwa tylko do zmierzchu. Wejść do Dzisiaj można tylko za specjalną przepustką. Miasto przepelnione jest wojskiem (Ja.)

Powiat oszmiański

I. Mniejszości narodowe (zachowanie się i nastroje)

Sytuacja ogólna na terenie powiatu za okres od połowy grudnia do połowy lutego br. jest odbiciem zarówno sukcesów sowieckich na froncie wschodnim, jak też i zmian wywołanych ukazaniem się nowego czynnika siły, jakim są oddziały polskich sił zbrojnych.

Ewentualność ponownej okupacji sowieckiej przygotowana jest na terenie powiatu przez emisariuszy sowieckich i przez miejscowe elementy komunistyczne, względnie ko-

munizujące, rekrutujące się ze sfer prawosławnych, gdyż powiat na swój charakter polski nie stanowi gruntu podatnego dla komunizmu. Bolszewicy mają tu zorganizowane organy władzy sowieckiej, których zadaniem będzie ująć władzę w swe ręce w odpowiedniej chwili i wyteść resztę elementu aktywnego i opozycyjnego, zaangażowanego zarówno w akcji niepodległościowej polskiej, jak też i przy współpracy z Niemcami.

Ośrodkiem dyspozycyjnym ruchu komunistycznego jest południowo-wschodnia część powiatu (prawosławna i białoruska) sąsiadująca z pow. mołodeckim i wołożyńskim – głównie wieś Czerkasy, gm. krowskiej. Należy zaznaczyć, iż działacze komunistyczni nie łączą się z partyzantką sow[iecką] w sposób widoczny, lecz prowadzą akcję przy pomocy elementów miejscowych – niepolskich. Co do pięciu działaczy komun[istycznych] zostało stwierdzone, iż są to byli urzędnicy sow[ieccy], zajmujący za czasów okupacji sow[ieckiej] odpowiedzialne stanowiska w powiecie.

Z tym ośrodkiem dyspozycyjnym współpracuje miejscowy komitet, mający swą siedzibę w Borunach. Tutaj na czoło wysuwa się gajowy Michał Łowczy, b[yły] więzień Berez Kartuskiej, dysponujący aparatem radiowym i podręczną drukarnią, na której drukowane są odezwy do ludności i pisma do wewnętrznego użytku konsp[iracji]. Z nim współpracuje Stanulewicz, dawny poseł socjalistyczny z okresu rządów przedmajowych. Trzecią osobą jest felczer w Borunach – obywatel sowiecki, który obecnie stale wysyła łączników do Wilna. Przywożą oni znaczne zapasy gazy, waty, ligniny i środków lekarskich. W Oszmianie łączność organizacyjną z konsp[iracyjnymi] władzami sowieckimi zachowuje – Franciszek Podhajski, zam. ul. Cicha nr 30. U niego zamieszkał obecnie w charakterze sublokatora Władysław Rybakow – uchodźca z Witebska, podający się za zegarmistrza. Tam odbywają się tajemnicze libacje, podczas których odczytywane są ulotki komunistyczne i wznoszone antypolskie hasła. Informacje poufne wskazują, iż władze konsp[iracyjne] sowieckie dążą przez własny wywiad do zdekonspirowania władz polskich, przy czym ostrzeżenia wysyłane w stosunku do pewnych osób wskazują, że nie są na mylnym tropie. Poza tym sporządzają oni listę proskrypcyjną osób, które należy zlikwidować w momencie ujęcia władzy w swe ręce. Jak dalece zaangażowani są w pracy, świadczy fakt, iż pewnej kobiecie w Oszmianie, której mąż został przez Niemców stracony jako komunista, jacejka komunistyczna zaofiarowała jej obecnie stałą zapomogę. Oszmiana w ostatnich dniach zmieniła swój charakter i coraz bardziej uzyskuje charakter wschodniego miasteczka. Z liczby 7 tysięcy uchodźców, rozlokowanych na terenie powiatu już obecnie 650 osób przeważnie młodych zameldowało się w mieście. Jako powód przesiedlenia się podaje obawę przed partyzantami, którzy rzekomo zmuszają ich do wstępowania w szeregi partyzantki.

Postawa ogólna ludności ewakuowanej na ogół jest śmiała i pewna siebie, w rozmowie nie wyczuwa się obawy przed bolszewikami a stosunek do władzy sowieckiej i warunków egzystencji w Sowietach wśród młodego pokolenia przychylny, starsi natomiast ustosunkowani są krytycznie.

Władze niemieckie odnoszą się do uchodźców przychylnie i życzliwie, starając się stworzyć dla nich jak najbardziej dogodne warunki. Zjawienie się tej kategorii osób na terenie powiatu z punktu widzenia interesów polskich jest zjawiskiem ujemnym. Uchodźcy rekrutują się prawie wyłącznie z terenów Białorusi Sowieckiej. Młodzież miejscowa uczy się sow[ieckich] importowanych piosenek i powoli przesiąka pewnymi ujemnymi cechami charakteru, wytworzonymi przez ustrój sowiecki. Ci uchodźcy, którzy nie mają stałego zatrudnienia, spędzają czas na wzajemnym odwiedzaniu się i pogawędkach, przez co

ogromnie utrudniają pracę konspiracyjną. Odnosi się to właśnie do akcji mającej na celu różnego rodzaju zbiórki, czy to dla więźniów politycznych, czy też dla partyzantki polskiej.

II. Działalność władz okupacyjnych (niemieckich) i miejscowych

Ustosunkowanie się władz niemieckich do ludności polskiej jest na razie poprawne. Natomiast władze litewskie są nastawione wybitnie wrogo, jednak do większych ekscesów nie dochodzi ze względu na opozycję Niemców. Dokładniejsze naświetlenie podajemy w punkcie IV.

III. Partyzantki sowieckie i bandy miejscowe

Mniej więcej do dnia 10 lutego w południowej i wschodniej części powiatu oscylowały tylko drobne oddziały sow[ieckie], składające się z 7–10 osób przeważnie na saniach, odznaczające się bezwzględnością w stosunkach z mieszkańcami. Domy, o których wiadomo im było, że zachowują wrogi stosunek do Sowietów, względnie lojalność wobec władz niemieckich, ograbiali doszczętnie niejednokrotnie mordując. Po 10.02. zaczynają napierać większe oddziały sow[ieckie] w sile od 80–120 ludzi. W Oszmianie krążą pogłoski, iż w tym okresie bolszewicy zrzucili w Puszczy Nalibockiej znaczny desant w sile 1500 ludzi oraz, że około lwja odbyła się bitwa z partyzantką polską, która nie wytrzymując naporu opuściła swe stanowiska, zajęte następnie przez Niemców. Wynik bitwy nieznany. Oddziały sowieckie zmierzają na północ w celu zniszczenia oddziałów polskich.

Z działalności sabotażowej oddziałów sow[ieckich] podkreślić należy akcję niszczenia słupów telefonicznych, która na terenie gm. holszańskiej najsilniej uwidoczniła się w połowie stycznia. Przed kilku dniami do nieznanego z nazwy wioski w sąsiedztwie maj[ątku] Żurawy (własność rodziny Czyżów) zjawił się oddział uzbrojony, mówiący po polsku. Wymieniony oddział rozdał wśród ludności ulotki w języku polskim, wzywające Polaków do zjednoczenia się i wstępowania do oddziału partyzanckiego im. Adama Mickiewicza¹.

IV. Polskie oddziały wojskowe

Pojawienie się oddziałów partyzantki polskiej ogromnie podniosło samopoczucie narodowe mieszkańców powiatu i bezpieczeństwo bezbronnej ludności w obliczu band sowieckich i miejscowych szumowin. Początkowo oddziały polskie nie przejawiały żadnej działalności w stosunku do okupantów. Dniem przełomowym stał się 9 stycznia, w którym stoczona została bitwa pod Grauzyszczkami, w wyniku której zginęło 18 Litwinów, 1 Białorusin i 6 żandarmów niemieckich z dowódcą – oficerem.

Potyczkę spowodował – komendant posterunku w Grauzyszczkach – Litwin nazwiskiem Korewa (przezwyśko „małpa”), który sprowadził oddział ekspedycyjny z Oszmiany, twierdząc że został napadnięty przez bandytów, mimo że wiedział o charakterze osób, które starały się przeszkodzić mu w małżeństwie z Polką. Wzięty do niewoli przez partyzantkę polską żandarm niemiecki został wypuszczony, ranny zaś żołnierz niemiecki – odstawiony na rozkaz partyzantki do Wilna. Litwini przyjęli tę walkę jako wyzwanie, Niemcy zaś na razie ubrali się w maskę strony niezainteresowanej, nieprovokacyjnej. Osiemnaście trumien ze zwłokami poległych Litwinów oczekiwało na wyniki audycji, jaką starała się uzyskać u Geb[iets]kom[missar] Wilna – Land, delegacja litewska. Lit-

¹ Oddział partyzantki sowieckiej działający w Puszczy Rudnickiej, który miał skupiać Polaków.

wini audiencji nie uzyskali, przyjęci zostali przez zastępcę Geb[iets]kom[missar], który im oświadczył, iż żądania ich rozstrzelania 10 zakładników Polaków za każdego Niemca i 5 za każdego Litwina nie uwzględni i rozkazał zwłoki poległych przewieźć na Litwę i tam pochować. Niemców pochowano w Wilnie.

Litwini nie dają za wygraną, wobec władz niemieckich wysuwają żądanie ochrony choćby w postaci 1 batalionu litewskiego z siedzibą w Oszmianie. W przeciwnym razie proszą o zlikwidowanie administracji litewskiej na terenie powiatu.

9 lutego udała się do Kowna delegacja złożona z 5 osób z miejsc[owym] zastępcą nacz[elnika] pow[iatu] Żukauskasem na czele. Takież delegacje wyruszyły z w tym dniu z Ejszyszek, Święcian i Świra, które interweniowały u gen. Kubiliunasa w sprawie uzyskania posiłków do walki z polską partyz[antką]. Podobno otrzymali obietnicę, że nowo tworzona dywizja litewska zostanie użyta do tego celu.

Walka pod Grauzyszkami rozpoczęła akcję likwidacji władzy policyjnej i samorządowej litewskiej na terenie poszczególnych gmin. Obecnie już tylko normalnie funkcjonują gminy i posterunki w Oszmianie, Smorgoniach i Sałach. Wszystkie te miejscowości mają większe załogi niemieckie. W Grauzyszkach gmina i posterunek już nie istnieją. W Kucewiczach gmina została spalona, zaś posterunek po przeniesieniu do Nowosiółek i zabiciu 4 policjantów – zlikwidowany. Z Holszan – Letukis, Maistas i Zarząd Leśny – przeniesiono do Oszmiany, posterunek w stadium likwidacji. W Krowie – posterunek likwiduje się.

Część rodzin litewskich opuściła już teren powiatu. W Oszmianie jest ogółem 80 Litwinów zatrudnionych w administracji i policji. Są oni zorganizowani w oddział samoobrony i zaopatrzeni wszyscy w krótką broń. Na zmianę pełnią dyżury na mieście i poczynają nawet inwigilować tryb życia poszczególnych mieszkańców, w obawie przed kontaktami z partyzantką.

Dookoła miasta porozstawiane są posterunki wojskowe niemieckie, zaopatrzone w broń maszynową i reflektory.

Na terenie powiatu stacjonuje obecnie część 21 homelskiej dywizji w ogólnej liczbie ok. 2000 ludzi. Przewidywane jest przybycie reszty oddziałów tej dywizji. Wojsko rozlokowane jest w Oszmianie, Sałach i Smorgoniach.

Niemcy w dalszym ciągu zachowują pozycję wyczekującą wobec istnienia oddz[iałów] polskich na terenie powiatu. Z rozmów prywatnych wyczuwa się, iż obecnie Niemcy nie widzą konieczności zbrojnej interwencji ani też represji w stosunku do ludności, zwłaszcza że pojawienie się partyz[antki] polskiej usuwa groźbę sabotaży sowieckich, zaś akcja polska nie przejawia dotąd formy sabotażu, skierowanego bezpośrednio przeciwko armii niemieckiej.

Zapoczątkowana akcja likwidacji gmin, z punktu widzenia praktycznego jest dzisiaj już nieaktualna. Kontyngent został już w lwiej części dostarczony przez wieś, zaś w stosunku do opornych wysyłane są imienne wezwania, poza tym dokonane już zostały ekspedycje karne na terenie gmin solskiej i kucewickiej, w czasie których podatek był zbierany na miejscu i odwożony autami ciężarowymi do składów.

Niezależnie od obaw wywołanych akcją partyz[antki] pol[skiej], ludność miejscowa usposobiona negatywnie do bolszewików, żyje pod groźbą powrotu reżimu sowieckiego. Ogólne nastawienie jest w kierunku emigracji na zachód. Odnosi się to zwłaszcza do terenów, gdzie przejawia swą działalność partyz[antka] polska, gdyż panuje przekonanie, że właśnie te miejscowości będą przedmiotem szczególnych prześladowań ze strony bolszewików.

Ludność pozytywnie wspiera oddziały polskie, przy czym te ostatnie powiększają swe szeregi przez rozsyłanie imiennych wezwań do poszczególnych osiedli oraz przez ochotnicze zgłoszenia. Pojawienie się ich podniosło ogromnie ducha na terenie powiatu i wykazało, iż w ludności miejscowej drzemie poczucie wspólnej sprawy i głęboko zachowany sentyment do polskiego munduru. Nie mniej jednak ludność ta z natury ostrożnie zdradza pewną nieufność czy istotnie oddziały te są oddziałami siły zbrojnej polskiej, kierowanymi przez rozkazy wydawane z góry oraz czy moment ich ukazania się harmonizuje z sytuacją ogólną. Istnieje opinia, iż oddziały polskie działają w porozumieniu z władzami niemieckimi i otrzymują od nich pomoc. To wywołuje dezorientację wśród elementu bardziej uświadomionego, wpływając na fałszywe urabianie pojęć odnośnie społeczeństwa polskiego wobec okupanta niemieckiego. Zwłaszcza ostatnie wypadki na terenie powiatu stwarzają pozory, iż poglądy te są całkowicie uzasadnione.

Akcja werbunkowa oddz[iałów] pol[skich] do pewnego stopnia dezorganizuje skład personalny miejscowego P[arństwa] K[orpusu] B[ezpieczeństwa]² kilkanaście osób zaangażowanych w pracy, wstąpiło do szeregów partyzantki. Pożądane byłoby porozumienie władz wojskowych z organami P[arństwa] K[orpusu] B[ezpieczeństwa] w sprawie niniejszej.

Wypieranie zwłaszcza posterunków policji z terenów poszczególnych gmin, abstrahując od celowości tego z punktu widzenia militarnego, czy politycznego, wytwarza pustkę, domagającą się wypełnienia. Oddziały wojskowe są oddziałami z natury ruchomymi nie związanymi z terenem, natomiast życie wymaga stałej egzekutywy w stosunku do miejscowych elementów przestępczych, które obecnie mają możliwość grasować bezkarnie. Skoro przeto władze wojskowe przystąpiły do usunięcia administracji okupacyjnej, winny wypracować metody, mające na celu danie ludności surogatu egzekutywy własnej, opartej na zasadzie terytorialnej i dysponującej zarówno siecią własnego wywiadu, jak też i odpowiednim uzbrojeniem.

Ujawnienie na terenie powiatu sieci administracyjnej sowieckiej pociągnąć winno ściśle określone konsekwencje (Osz.).

Powiat postawski

I. Mniejszości narodowe (zachowanie się i nastroje)

Powiat postawski całkowicie jest opanowany przez wpływy białoruskie. Władze okupacyjne popierają ruch białoruski. W Postawach otworzono seminarium białoruskie, młodzież zaś na terenie seminarium zorganizowano w Zrzeszenie Młodzieży Białoruskiej i uzbrojono ją. 6 uczniów odmówiło przyjęcia broni i przystąpienia do zrzeszenia (między innymi syn popa z Hruzdowa Bielkowski). W stosunku do opornych zastosowano represje. Przybyły z Głębokiego zastępca Geb[iets]kom[missar] Witwicki ustawił 6 opornych uczniów pod ścianą, bił ich po twarzy i groził dla postrachu rozstrzelaniem. 5 uczniów zostało wywiezionych, zwolniono tylko syna popa. Młodzież seminaryjna pełni służbę pomocniczą przy obchodach policyjnych na terenie Postaw i najbliższych okolic, i ma instrukcję, że do Polaków można strzelać bezkarnie.

Naczelnikiem powiatu jest obecnie Paulski – prawosławny, Białorusin ze wsi Łużki, pow. dziśnieńskiego – ustosunkowany do Polaków wybitnie wrogo.

² Formacja konspiracyjna podlegająca Delegaturze Rządu na Kraj, powołana w celu objęcia funkcji policyjnych podczas planowanego powstania i po wyzwoleniu.

II. Działalność władz okupacyjnych

Niemcy posiadają garnizony w Postawach (1 kompania żandarmerii) i w Woropajewie. Poza tym w Postawach w koszarach ^astacjonowany jest batalion szkolny policji w sile ok. 600 ludzi. Bliższe dane vide sprawozdanie za styczeń.

Prócz tego istnieje w Postawach posterunek policji białoruskiej, składający się ze 100 policjantów i 12 żandarmów niemieckich. Posterunek mieści się w gmachu b. Urzędu Skarbowego.

W Postawach ma swą siedzibę urząd gminny z Hruzdowa. Wójt urzęduje. Z terenu innych gmin przybywają do Postaw b[ardzo] rzadko tylko sołtysi.

Dostęp do Postaw z terenu powiatu jest prawie niemożliwy, gdyż uzbrojone bandy z miejscowych komunistów nie dopuszczają. Już w promieniu 4 km od Postaw zachodzą wypadki zbrojnych napadów (np. wieś Makarowce).

Od traktu Postawy – Miadzioł wsie zachowały się w części zachodniej. Natomiast na wschód od tegoż traktu wszystko doszczętnie spalone i zniszczone. Ludność rozprzeczła się, częściowo zaś przebywa na miejscu w ziemiankach.

W Postawach spalono gmach szkoły powszechnej. Gmach starostwa stoi próżny w dyspozycji władz niemieckich.

Spośród aresztowanych, o których podano za styczeń, kilka osób zachorowało na tyfus w więzieniu w Głębokiem.

23 lutego została zwolniona z więzienia na Łukiszkach p. Pożecka, po odbyciu 5 tyg[odniowego] aresztu, oskarżona w sprawie organisty Maciejewskiego z Postaw (vide sprawozdanie za styczeń). W więzieniu była traktowana dobrze i jeden raz badana.

Nastroj wśród ludności polskiej i przychylniej do Polski jest przygnębiający. Ludzie stracili nadzieje na ratunek. Zastraszeni są tak bardzo, że w Postawach nie słyszy się zupełnie mowy polskiej. Ogół oczekuje przybycia bolszewików. W Woropajewie, gdzie przebywa trochę inteligencji polskiej z chwilą pojawienia się czerwonych band, powstała panika i wszyscy starali się o wyjazd do Wilna. Obecnie sytuacja nieco się zmieniła, gdyż przebywa w Woropajewie wojsko niemieckie.

III. Polskie oddziały wojskowe

Po św[iętach] Bożego Narodzenia przez teren powiatu od Miadziołu, między jeziorami w kierunku na Komaje przeszła partyz[antka] polska, robiąc duże wrażenie na terenie i spotykając się z b[ardzo] życzliwym i dobrym ustosunkowaniem się. (Mar.)

Powiat święciański

I. Mniejszości narodowe (zachowanie się i nastroje)

Stanowisko Litwinów do ludności polskiej jest w dalszym ciągu wrogie. Najgłówniejszym działaczem litewskim w Staroświęcianach jest dr Rymas, przez którego ręce zawsze przechodziły zasiłki i wszelkie korespondencje dla b[ytych] organizacji św. Kazimierza. Ks. proboszcz w Janiskach (Litwa), którego nazwisko nie jest znane, wielki szowinista litewski brał udział w rozstrzeliwaniu Żydów, a kierownik urzędu powiatowego (obecnie w Hoduciszkach), którego nazwisko również nie jest znane, wydawał kandydatów na stracenie za zabójstwo sonderführera w N[owych] Święcianach.

^{a-a} Tak w tekście.

II. Działalność władz okupacyjnych

Władze niemieckie wydały zarządzenie, by natychmiast przystąpiono do zabezpieczenia torów kolejowych Wilno – Turmont przez drut kolczasty po obu stronach 4 rzędy. Pomiedzy drutami mają być zakładane miny. Od Wilna przystąpiono już do pracy i poczęto wkopywać słupy wzdłuż torów. Od Nowej Wilejki do Turmont rozpoczęto prace przygotowawcze (przygotowanie drzewa na słupy). Prócz drutów są posterunki ruchome, zadaniem których jest pilnowanie dolnej części skarp kolejowych i posterunki stałe przy mostach.

Sygnalizacja zwrotnic i semaforów kolejowych nie uległa zmianie, system jest ten sam, jak przed wojną odcinki są obsadzone przez Polaków.

Przystąpiono do zabezpieczenia obiektów kolejowych od bomb przez zakładanie ścian podłogami i zasypywania piaskiem. Stałych taborów kolejowych nigdzie nie ma.

Na teren Podbrodzia przybył cały transport organizacji Tod[t], rzekomo ma budować tartak.

Elektrownia w Staroświęcianach częściowo została zerwana przez partyz[antkę] sow[iecką], pracuje jedna zmiana.

Gestapo przeprowadza rejestrację wszystkich robotników, zatrudnionych na kolei i w innych zakładach przemysłowych bez różnicy na wiek. Przedstawiciel gestapo zwraca szczególną uwagę na dowody osobiste i meldunki, czy takowe są zgodne z miejscem zamieszkania. Według pogłosek rejestracja robotników ma na celu wyłapanie b[ytych] wojskowych.

W Podbrodziu w koszarach znajduje się nieduża ilość wojska niemieckiego na wy-poczynku w wieku od 40–45 lat, jak również nieliczny oddział wojska litewskiego.

W dniu 14 lutego w b[ytych] kaflarni w Mielegianach, gm. podbrodzkiej wykryto transport min, dynamitu i granatów. Wszystko przekazane zostało do dyspozycji gestapo. Do wykrycia przyczynił się gajowy Szabliński Władysław. Transport miał przeznaczenie do Podbrodzia. Szabliński w obawie podejrzeń w stosunku do niego, zwrócił się do władz o przeniesienie do Kowna. W związku z powyższym Niemcy i policja litewska przeprowadziły rewizję u okolicznych mieszkańców. Wyniki rewizji dotychczas negatywne. W terenie krążą pogłoski, że transport został ulokowany przez samych Niemców. (Stef.)

III. Partyzantki sow[ieckiej] i bandy miejscowe

W końcu miesiąca listopada ub.r. do dr. Borkowskiego (Polska), który posiadał swój gabinet przyjąć w Podbrodziu zjawili się kilku partyzantów sow[ieckich] i poleciło udać się z nimi do pobliskich lasów. W lasach tych znajdował się większy oddział sowiecki. Dr Borkowski przez 2 dni udzielał porad lekarskich chorym bolszewikom. Przy zwolnieniu go polecono mu przygotować lekarstwa i stawić się na każde wezwanie. Po powrocie do Podbrodzia, dr Borkowski zwinął gabinet i wraz z rodziną przeniósł się do wsi Stawiszki, gm. rzeszańskiej. (Zen.)

Miasteczko Sometowszczyzna zostało zniszczone przez partyzantkę sowiecką. (Stef.)

W okolicy Purwiniszki, gm. janiskiej od dłuższego czasu grasuje partyzantka rzekomo sowiecka, w sile około 50 ludzi pod dow[ództwem] niejakiego „Borodki”³. Utrzy-

³ Edward Balejszys ps. „Taujenas”, „Borodacz” („Barodka”), dowódca sowieckiego oddziału partyzanckiego.

muje się ona z grabieży. „Borodko” szczyli się, że jest desanciarzem sow[ieckim] i operuje w tym rejonie już półtora roku, często dojeżdża do kolei na zakładanie min. Jak ustalono jest on Rosjaninem, pochodzącym z Wilna. Ma ryżą brodę, nosi czapkę sow[iecką] z gwiazdą i posiada pistolet maszynowy.

Dnia 6 lutego został spalony przez bandę „Borodki” pałac w Ornianach. (Zen.)

IV. Polskie oddziały wojskowe

W końcu stycznia partyz[anci] pol[scy] zajęli Świr. Wobec oporu policjantów litewskich, zabito w walce przeszło 20 polic[jantów]. Litwini zażądali od władz niemieckich wzięcia zakładników Polaków. Niemcy prawdopodobnie nie zgodzili się. (Zen.)

W lutym zanotowano dwa wypadki walk pol[skich] partyz[antów] w okol[icy] Świra i na terenie gm. kiemieliskiej. W pierwszym wypadku oddz[iał] pol[ski] pod dow[ództwem] k[omendan]ta Łupaszki⁴ w liczbie 200 osób stoczył walkę z oddz[iałem] sow[ieckim] w sile 2500 ludzi. Prawdopodobnie był to oddz[iał] Markowa⁵. Straty polskie: 1 zabity, 1 utonął w rz[ecze] Stracz i 1 ranny. Dowódca został ranny w rękę. Walka ta miała trwać 3 dni, po czym obydwie oddziały wycofały się.

Na terenie gm. kiemieliskiej odbyła się walka z oddz[iałem] niemiec[kim], w którym brali udział Ukraińcy w mundurach niemieckich. Oddział pol[ski] był również pod dow[ództwem] k-ta Łupaszki.

Powiat trocki

W nocy 23 stycznia od strony Starych Trok przez Wilję przejechało około 100 osób partyz[antki] sow[ieckiej] i udało się w kierunku m. Szyłany – Suderwie.

W nocy na 11 b.m. na szlaku kolejowym między st. Leśniki – Rudziszki oraz w pobliżu stacji Zawiasy zostały spiłowane słupy telegraficzne. Prawdopodobnie czynu tego dokonali tzw. Ukraińcy, w tym bowiem czasie z m. Rudziszki zbiegło 30 Ukraińców, pozostających w niemieckiej służbie ochrony torów kolejowych. Podobny wypadek ucieczki 23 Ukraińców z ochrony kolejowej miał miejsce we wsi Matuizy, gm. olkienickiej.

Gmina Rudziska jest ostatnio terenem ciągłych napadów, grasujących tam band czerwonych. Prócz grabieży, uczestnicy band dokonują morderstw na bezbronnej ludności. W kol[onii] Jałowiec zamordowano rodzinę Bartoszewiczów, w Buklach Kosobudzkiego, Wawrzeckich, Połubińskich i innych.

Od dowódcy jednej z band w fol[warku] Zaliszki (4 km od Rudziszek), słyszano, że partyzanci sow[ieccy] mają rozkaz z Moskwy mordować polskich „kulaków” i polską inteligencję jako elementy faszystowskie.

Do Rudziszek przybyło niedawno około 100 litewskich „szaulisów”, którzy mają rozpocząć walkę z bandami⁶. Na razie zaś biją Polaków, szukają pretekstu do palenia wsi polskich, tak że ludność uważa rzekomych obrońców za gorszą plagę od samych band. (Rob.)

W dniu 16 lutego z okol[icy] m. Żośle zostali aresztowani przez szaulisów Michał Łukaszewicz i Święcicki zam[ieszka]li w kol[onii] Renkaliszki. W tym dniu wyjechali z Ren-

⁴ Zygmunt Szendzielarz (1910–1951) ps. „Łupaszka”, wówczas dowódca V Brygady Wileńskiej AK.

⁵ Fiodor Markow, dowódca sowieckiej brygady partyzanckiej, która latem 1943 r. nad jeziorem Narocz zlikwidowała oddział partyzancki AK ppor. Antoniego Burzyńskiego ps. „Kmicic”.

⁶ Członkowie paramilitarnej organizacji Związek Strzelców Litewskich.

kaliszek na Litwę w sprawach handlowych. W Żoślach zostawili konie i pieszo udali się do pobliskiej wioski, celem kupna krowy. W drodze wymienieni zostali zatrzymani, pobici i zrewidowani, a następnie umieszczeni w miejscowym areszcie pod zarzutem przynależności do partyzantki sowieckiej (Łukaszewicz miał pieniądze w banknotach sowieckich, a Święcicki 2 wystrzelone łuski, które znalazł po drodze). Z Żośli zostali przeniesieni do aresztu w Koszedarach, gdzie przebywali do chwili zwolnienia, które nastąpiło w dniu 26 lutego, na skutek starań rodziny Święcickiego. W parę dni po zwolnieniu przeprowadzono rewizję w mieszkaniu u Łukaszewicza, gdzie znaleziono wierszyki polskie i kartki z orłami. Łukaszewicz przyjechał do Wilna. (Ja)

Powiat wileński

I. Mniejszości narodowe (zachowanie się i nastroje), bez zmian

II. Działalność władz okupacyjnych (niemieckich) i miejscowych

We wsi Bilkiskach, gm. niemenczyńskiej odbywała się zabawa. Było dużo młodzieży i osób starszych. Około godz. 23.00 zjawili się dwóch Niemców. Szeregowiec stanął w drzwiach z pistoletem autom[atycznym], a sierż[ant] przystąpił do legitymowania. Młodzież rzuciła się do ucieczki, wówczas szeregowiec począł strzelać. Zabił 2 osoby, 4 ciężko zranił, z których dwie zmarły, lekko ranił 6 osób.

Na terenie powiatu Niemcy ściągają kontyngent od gospodarzy, którzy wszystkiego nie oddali. Przyjeżdżają na 3 tankietkach i na 1 wozie ciężarowym. Żołnierze niemieccy brutalnie zachowują się wobec kobiet. W jednym mieszkaniu niemiecki żołnierz usiłował zgwałcić kobietę wobec jej męża i brata. Dopiero uciekł na wezwanie żandarmerii. W drugim wypadku oficer niemiecki chciał strzelać do drzwi, za którymi ukryła się kobieta napastowana przez tegoż oficera.

Między Taboryszkami a Oszmianą wywiązała się walka pomiędzy partyzantami a oddziałami litewskimi i niemieckimi. Zabito 21 Lit[winów] i 5 Niemców. (Gust.)

W dniach 18 i 19 stycznia traktem Jerozolimka – Worki – Mała Rzesza w kierunku na Niemenczyn przejeżdżały czołgi niemieckie średniego typu. W dniu 18 – przejechało 30 czołgów, w dniu 19 – 40 czołgów.

16 stycznia policja litewska z post[erunku] w Mejszagole aresztowała komunistę Kałdubę Grzegorza, syna Wasyla, zam[ieszka]łego w kol[onii] Ojrany, gm. mejszagolskiej, Popławską Jadwigę żonę Stanisława, zam[ieszka]łą w kol[onii] Elnokumpie, gm. mejszagolskiej i kilka innych osób. Wszystkim zarzucono współpracę z partyzantką sowiecką.

W dniu 20 stycznia pol[icja] lit[ewska] z posterunku w Wielkiej Rzeszy dokonała łapanek wśród młodzieży wiejskiej. Łapanek były we wsiach Bebińce, Mała Rzesza, Dworzyszczce, Gulbiny Małe i Wielkie. Tam gdzie schwytany młodzieniec mógł się wykupić za paręset marek pozostawiano go, innych zabierano a następnego dnia odwieziono do Wilna. Schwytano 30 osób.

W związku z akcją partyzantów zarząd gminy rudomińskiej, poszukuje pomieszczenia na biuro w Wilnie na Lipówce. Z Mickun poczyniono przygotowania do przeniesienia administracji i policji do Nowej Wilejki.

W gminie mejszagolskiej po wsiach chodzą gestapowcy litewscy, noszący na czapkach trupie główki i wymuszają od rolników 5, 10 i 15 marek rzekomo na wdowy po poległych policjantach litewskich i żołnierzach, względnie po nich sieroty. W rzeczywistości zabrane pieniądze gestapowcy przywłaszczają sobie. Wieśniacy nie oponują w obawie zemsty z ich strony. (Zen.)

III. Partyzantki sow[ieckie] i bandy miejscowe

Na terenie pow[iatu] coraz więcej pojawia się band miejscowych. Największe nasilenie jest w Puszczy Rudnickiej, skąd oddziałami, liczącymi nieraz do 200 osób napadają na okoliczne wsie. W puszczy mają urządzone legowiska i bunkry. Władze okupacyjne wiedzą o miejscu ich pobytu, jednak czy to z braku odpowiednich sił, czy też innych powodów ich nie likwidują. (Gust.)

W połowie stycznia do fol[warku] Kiemieliszki (okol[icze] Solecznik) wieczorem przybyło dwóch Żydów. Jeden z nich nazwiskiem Alteruk, obaj mieszkańcy miasteczka Soleczniki. Alteruk jest przywódcą bandy i wraz ze swoim bratem dokonują częstych napadów na okoliczne wioski i folwarki.

Tego wieczora wymienieni Żydzi przybyli celem wymiany koni w państwowym fol[warku] Świniec. Zatrzymali się u Skawińskich, właścicieli fol[warku] Kiemieliszki. Tu zastali Birulę, rządcę fol[warku] Świniec, u którego zażądali zmiany koni. Birula zgodził się na zmianę, z tym że sam wróci do folwarku, a oni później przyjadą. W krótkim czasie Żydzi wyjechali do Świeńca. W drodze Alteruk został zabity, drugi zaś Żyd ranny. Ten ostatni po powrocie do bandy zaalarmował o zabiciu Alteruka. W kilka dni po wypadku brat zabitego z kilku Żydami przybył w nocy do Świeńca i zamordował Birulę. To samo miało spotkać Skawińskich, lecz ci uciekli do Bieniaków. Żydzi splądrowali tylko dom i pobili matkę Skawińskich. (Stan.)

Dnia 16 stycznia w pobliżu lasu jaszurskiego zostało zastrzelonych 6 wojskowych niem[ieckich] i Ukraińców przez partyzantów. Zwłoki zabitych tegoż dnia przewieziono do Jaszun.

^bW ostatnich dniach stycznia wieś Koniuchy została otoczona przez bandę żydowsko-bolszewicką w sile około 3 tys. Po otoczeniu wieś podpalono. Do uciekających mieszkańców strzelano. Ujętych, tak dorosłych jak i dzieci, żywcem rzucano do ognia. Wynik: 34 zabitych, 14 rannych, ilość osób żywcem spalonych nie ustalona. Z 50 budynków pozostało tylko 4. Powodem był fakt, że wieś była częściowo uzbrojona przez Litwinów do czasu opisanego wypadku opierała się grabieżom^b.

Dnia 10 lutego partyzantka bolszewicka spaliła i doszczętnie zniszczyła spółdzielnię mleczarską w Waśkańcach, gm. Niemencz.

W nocy na 15 bm. partyzantka bolszew[icka] napadła na Ponary, gdzie zabito 3 Niemców i 5 Litwinów.

Ujęty ostatnio w okolicy desanciarz sowiecki przed władzami niem[ieckimi] zeznał, że ich grupa, którą rzekomo przed 3 tygodniami wysadzono w terenie Wileńszczyzny, nie miała zadania stosowania sabotażu i walki z Niemcami, lecz zadaniem ich było wyłącznie niszczenie polskiego elementu, który byłby szkodliwy w czasie plebiscytu na tym terenie. Do szkodliwego elementu bolszewicy zaliczają ziemian i b[yłych] polskich urzędników.

W dniu 2 lutego przywieziono do Wilna z okolic Podbrodzia kilkadziesiąt trupów niemieckich. Trupy miały przeważnie podcięte gardła i znajdowały się w stanie zmasakrowanym oraz bez butów i ubrań. Zwłoki chwilowo były pozostawione w kościele potrynarskim na Atokolu, a następnie samochodami wywieziono na cmentarz. Cały oddz[iał] został wymordowany (ponad 70 osób) przez bandę żydowsko-bolszewicką w chwili, gdy

^{b-b} Fragment dotyczący zbrodni w Koniuchach wyłuszczone przez autora.

komendant oddziału znajdował się służbowo w Wilnie. 4 Niemców banda uprowadziła ze sobą.

W pierwszych dniach listopada ub.r. zastępca wójta gminy mejszagolskiej Jankunas w towarzystwie sekret[arza] gm[iny] i 2 policjantów, w godzinach popołudniowych przejeżdżając przez las w okol[icy] wsi Zabłocie zostali napadnięci przez bandytów. Bandyci rozbroili ich, zabrali teczkę z aktami i 50 r[eichsmarkami]. (Zen.)

IV. Polskie oddziały wojskowe

W dniu 2 stycznia w okol[icy] zaścianka Zalesie, 5 km od Ławrysek, oddz[iał] pol[ski] liczący 40 osób, w uniformach polskich, uzbrojony w automat[yczne] pistolety i ręczne granaty, trafił na zasadzkę urządzoną przez pol[icję] litewską. Podczas strzelaniny 1 żołnierz pol[ski] został ranny, a nie chcąc dostać się do niewoli, pozbawił się życia granatem. Wspomniany oddział był poprzedniego dnia na wieczorynce w Zalesiu. (Zen.)

W Turgielach, Rudominie i Jaszunach partyz[antka] pol[ska] spaliła urzędy gminne i posterunki pol[icji]. Rannych w walce Litwinów po opatrunku, puszczają wolno.

Między wsią Nasielany, gm. niemenczyńskiej przebywa partyz[antka] pol[ska]. Dobrze uzbrojona, posiada artylerię i kawalerię. Werbuje ochotniczo młodzież polską. Niemcy prawdopodobnie o niej wiedzą, lecz nie reagują. Zadaniem partyz[antki] pol[skiej] jest niszczenie band żydowsko-bolszewickich. (Gust.)

W okol[icy] maj[ątku] Sużany, gm. niemenczyńskiej organizowany jest nowy oddział partyz[antki] pol[skiej] pod dowództwem p. Piotra, liczący obecnie około 70 ludzi. (Stef.)

W dniu 19 stycznia przybyło 3 nieznanymi do urzędu gminnego w Szumsku, którzy oddali urzędnikowi pismo i odeszli. Na rynku ci sami osobnicy oznajmili mieszkańcom, by do 26 stycznia Litwini wynieśli się z Szumsku, a w razie przeciwnym zostaną usunięci przez partyz[antkę] pol[ską]. Wśród Litwinów nastąpiła konsternacja. W nocy na 25 stycznia partyz[anci] pol[scy] rozbroili pol[icję] lit[ewską] w Szumsku (zabrali karabiny i granaty ręczne). Rozbrojenie miało miejsce również i w mieszkaniach prywat[nych]. Nikogo nie zabito. Niemców przebywających w Szumsku nie ruszono.

Rodziny litewskie po tym wypadku gremialnie opuszczają miasteczko. Kilku policjantów, w tym zastępca k[omendan]ta post[erunku], wyjechało na Litwę. (Ja.)

Na początku bm. partyz[anci] pol[scy] otoczyli folw[ark] Taboryszki, w którym stacjonował oddz[iał] niem[iecki] i wysłali delegację z żądaniem, by Niemcy nie stawiali oporu. W rezultacie doszło do porozumienia. Partyzanci zajęli do folwarku, a po naładowaniu 4 furmanek bronią i amunicją odjechali. (Zen.)

W dniu 6 lutego wieczorem przez wieś Barwaniszki, gdzie odbywała się zabawa, przechodził oddział pol[ski] z oficerem na czele ubranym w pol[ski] mundur. Zrobiło to wielkie wrażenie, zwłaszcza na miejscowej młodzieży. Partyzanci zdążyli do maj[ątku] Szumsk. Po przybyciu tam i przecięciu połączeń telefonicznych, zabrali 7 koni, tuczonego wieprza. O godz. 5 rano odjechali. Przybycie partyz[antki] pol[skiej] przynębiło ostatecznie Litwinów. Urzędy gminny i pocztowy oraz Rutę przeniesiono na stację Kiena, gdzie jest straż kolejowa, składająca się z kilku Niemców (Ja.)

W nocy na 24 stycznia, partyzantka pol[ska] dokonała napadu na m. Jaszuny i Bieniakonie. Ilość partyzantów sięgała 500 osób. Po napadzie partyzanci uprowadzili ze sobą do lasu rzekomo b[yłego] pułkownika wojsk litew[skich], który stał na czele partyz[antów] litew[skich], sprzyjających bolszewikom. W lesie zmusili go do wskazania ukrytego składu broni i amunicji, należącego do partyz[antów] litew[skich]. W czasie napadu partyz[antów] pol[skich] w Jaszunach i Bieniakoniach zabrali spisy ludności oraz kontyn-

genty rolne. Partyzanci polecili urzędnikom, policji litew[skiej] i ich rodzinom niezwłocznie opuścić miejsce zamieszkania. Zauważono wyjazd rodzin litewskich. (Zen.)

Wiadomości ogólne: Wilno

W Wilnie przed kilkoma dniami pojawił się działacz komunistyczny, Kazimierz Petrusiewicz⁷, dotychczas ukrywający się przed Niemcami na Polesiu. Pojawienie jego spotyka się z zaniepokojeniem wśród grona jego współkolegów z USB⁸ i komentowane jest jako zjawisko, które winno być należycie oceniane przez nasze władze bezpieczeństwa w Wilnie. (Osz.)

W pierwszych dniach marca ma się odbyć łapanka 7000 osób z Wilna. Spisy dostarczyli administratorzy domów i apylinki⁹. Brać mają i z miejsca pracy. Akcję przeprowadzi żandarmeria, policja i Arbeitsamt¹⁰. Informacja powyższa pochodzi od Litwina, gestapowca Kimpsy, który zajmuje jedno z czołowych stanowisk w Arbeitsamcie.

W połowie lutego uzyskano informację, iż niejaki Maksymilian Pasiczek, ostatnio został po przeszkoleniu ze służby łączności, przeniesiony do specjalnego oddziału mającego za zadanie obserwację terenu i ruchów partyzanckich. Pasiczek pochodzi z czeskiego Śląska. Jest zniemczonym Czechem, który przed wojną przez 3 lata studiował polonistykę na uniwersytecie w Poznaniu. Doskonale włada jęz[ykiem] polskim i rosyjskim oraz orientuje się w stosunkach miejscowych. Według jego słów na święta otrzymał 2-tygod[niowy] urlop, powrócił zaś z urlopu po 2 miesiącach, ponieważ wraz z 60 podobnymi jemu kolegami, władającymi językiem polskim, został skierowany na 6 tygodniowy kurs specjalny do Królewca. Po skończeniu tego kursu, absolwenci zostali przysłani do Wilna i przydzieleni do oddziałów mających za zadanie wywiad i penetrację terenu w promieniu 30 km od Wilna. Oddział Pasiczka stacjonuje w okol[icy] Czarnego Boru. Aczkolwiek ze słów Pasiczka wynika, że celem ich jest na razie wykrywanie komunistów i szpiegów, to jednak należy przypuszczać, że wymagana znajomość języka i nawiązywanie łączności z ludnością polską jest raczej pretekstem i ma na celu wywiad i uzyskanie danych, co do ruchu i stanu polskich oddziałów partyzanckich. (Ja.)

W dniu 21 stycznia do szpitala wojskowego na Antokolu, przywieziono Niemkę, siostrę szpitala polowego z objawami obłądu. W ostatnich czasach coraz częściej wśród żołnierzy niemieckich mnożą się wypadki obłądu.

W dniu 31 grudnia w związku ze spotkaniem Nowego Roku, kom[endant] Straży Ogn[iowej] Szymkus, podczas okolicznościowego przemówienia do zebranych strażników, między innymi powiedział: „Wy, Polacy wyrzucicie ze swych kieszeni kamienie, jakie nosicie na Litwinów. Pamiętajcie, że wy nie jesteście Polakami, bo gdyby kto z was udałby się do Warszawy, to tam nazwano by go Litwinem, a nie Polakiem, więc musicie się pozbyć nienawiści do Litwinów, ponieważ sami nimi jesteście”.

W pierwszych dniach stycznia na ul. Subocz w Wilnie znaleziony został zabity żołnierz niemiecki. Według słów jednej Litwinki z rodziny policyjnej, dochodzenie i sekcja

⁷ Kazimierz Petrusiewicz (Pietrusiewicz) (1906–1982), absolwent USB, członek Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi, od 1942 r. w partyzanckim oddziale specjalnym NKWD „Sokoły”, działacz partyjny i państwowy w PRL.

⁸ Uniwersytet Stefana Batorego.

⁹ Apylinki – dzielnicowi (policjanci).

¹⁰ Arbeitsamt – Urząd Pracy.

zwłok wykazały, że żołnierz ten popełnił samobójstwo wystrzałem z rewolweru w usta. W lewej ręce, którą trzymał w kieszeni miał list, w którym sam przed śmiercią napisał, iż „wobec tego, że dom mój w Niemczech został zbombardowany, a rodzina zginęła pod jego gruzami, nie mam żyć dla kogo”.

Dnia 15 lutego wszystkie urzędy i urzędnicy, ewakuowani w swoim czasie z Mohylewa i Borysowa do Wilna, zarządzeniem w drodze pilnej, niezwłocznie mają wyjechać do miejsca swego stałego urzędowania. W dniu 17 lutego wezwani funkcjonariusze opuścili Wilno, udając się wraz z aktami do Mohylewa i Borysowa. Powyższe należy tłumaczyć pewną stabilizacją środkowego odcinka wschodniego frontu. (Ja)

W dniu 1 lutego wieczorem, został napadnięty i poraniony nożem Komorowski Ignacy, b[ły] oficer WP, zam[ieszkały] przy ul. Konarskiego nr 10. Napad miał miejsce przed domem ww., a dokonany został przez wychowanków bursy litewskiej przy ul. Konarskiego nr 33 (w domu dawnej Betanii). Pobili Komorowskiego kastetami i poranili nożami: Uzgierenas Pietras, Baksiauskas Bron. i Kuchanauskis Ant. Przechodzący w tym czasie dwaj litew[scy] policjanci, nie reagowali. Komorowski leżał przez pewien czas w domu. Jak stwierdził wezwany lekarz, miał ranę w prawym płucu szerokości 8 cm. Na interwencję żony Komorowskiego w Gestapo polecono jej zwrócić się do policji litew[skiej]. Litwini ograniczyli się tylko do spisania protokołu, nie aresztując sprawców.

Wspomniana bursa liczy 90 Litwinów w wieku 16–25 lat, przeważnie synów zamożnych gospodarzy na Litwie. Wśród nich jest 3 Polaków. Kierownikiem bursy jest Butrymus Adam, a wychowawcą – Dzervinis Paweł, obaj szowiniści litewscy. Kilku wychowanków posiada krótką broń palną. Często w różnych dzielnicach miasta urządzają nożowe napady na Polaków. Większej ilości broni palnej prawdopodobnie w bursie nie ma. W ubiegłym roku było na strychu w bursie 10 skrzyń amunicji karabinowej, którą jednak Litwini wywieźli w niewiadomym kierunku.

Przy ul. Lubelskiej nr 5 odbywają się tajne zebrania litewskie. Według posiadanych informacji może się tam znajdować broń. Drugim punktem zbornym Litwinów w tym rejonie jest sklep Ruty przy ul. Legionów po prawej stronie, idąc w kierunku Trok (między ul. Dobrej Rady a Bagatelą). W Rucie tej pracuje personel mówiący po polsku i odnoszący się raczej przychylnie do Polaków, aczkolwiek są to Litwini, a zachowanie się maskuje ich własne cele.

W składzie i tartaku przy ul. Wodociągowej pracuje wielu robotników litewskich podających się za Polaków, należących do organizacji litewskich i prowadzących robotę dywersyjną wśród robotników polskich. (Stan.)

Z terenu wojew[ództwa] wil[eńskiego]

Z krążących plotek wynika, że wśród dezertersów żołnierzy niem[ieckich] cały szereg osób jest zaangażowanych przez władze niemieckie do akcji szpiegowskiej, w celu wykrycia oddziałów partyzanckich, jak też osób antyniemieckiego poglądu. Jako dowód służy następująca notatka. Do więzienia na Łukiszkach przywieziono 17-letniego chłopca ze wsi, który na polecenie partyzantów sowieckich wiózł im do lasu samogon. Przed lasem spotkało go kilka osób ubranych w sow[ieckie] mundury, którzy zrewidowali wóz. Po znalezieniu samogonu i przyznaniu się chłopca dokąd wiezie swój towar, aresztowano go i osadzono w więzieniu. (Zen.)

W dniu 14 lutego o godz. 8 rano na 37 km od Wilna w kierunku do Ejszyszek na ciężarówkę „Stralo” napadła partyzantka sow[iecka] i wystrzelała 18 osób spośród

22 podrózných. W tej liczbie zabitych był Marcin Tomaszewicz, lat 44, Polak znany w całej Polsce majster – budowniczy mostów. (Sam.)

19 lutego na posterunek litew[ski] w Nowej Wilejce w godz. 11–12 zgłosiło się 8 osobników, przebranych w mundury niem[ieckie] i po rozbrojeniu 2 policjantów zabrali rewolwery i granaty znajdujące się na posterunku. Ponieważ wysłany przez nich policjant po k[omendan]ta posterunku zaczął uciekać, postrzelono go. Tej samej nocy został zastrzelony komendant warty na Moście, w drodze powrotnej z obchodu.

Dnia 25 stycznia na drodze Wilno – Landwarów został zastrzelony niejaki Marzec, Rosjanin, mieszk[aniec] Wilna. Zabójstwa dokonali 2 osobnicy na rowerach. Marzec uchodził za sympatyka komuny.

Krążą wersje, że na tzw. Białorusi Niemcy zmienili taktykę postępowania z więźniami polit[ycznymi]. Obchodzenie się z więźniami ma mieć charakter łagodniejszy a wypadki rozstrzeliwań mają zachodzić tylko wyjątkowo.

W dniu 10 bm. około godz. 22 zostało przerwane połączenie telefoniczne, przez spiłowanie słupów, z Grodnem, Mołodecznem, Lidą i Kownem na czas około 2 dni. W związku z tym w kierunku Lidy wysłano pociąg pancerny. (Zen.)

Z dalszych terenów

Na początku lutego przybyło do Szczuczyna [c] białoruskie S[icherheits]D[ienst]¹¹, w dość liczny składzie. W z[c] [za]częły się areszty wśród Polaków. Wg. dotychczas[owych] [c] [in]formacji aresztowano około 15 osób w tym: [c] pijara, dr. Kazim[ierza] Stańczuka, 3 braci Jankowsk[ie], syna aptekarza i Mikłasiwicza kier[ownika] straży [c] aresztowania były zarzuty rzekomego popierania i utrzymywa[nie] stosunków z partyzantami. (ja)

Robotnicy – Polacy, zatrudnieni w Szawlach podają, iż Litwini tamt[ejsi] odgrażają się, że żaden Polak nie ujdzie z Litwy żywy, jeśli partyzanci polscy będą nadal mordować policjantów litew[skich].

W Szyrwintach policja i gestapowcy lit[ewscy] konfiskują przyjeżdżającym z Wilna Polakom zakupioną żywność w odwet za zabójstwa policjantów lit[ewskich] na Wileńszczyźnie. Przekupniów litewskich puszczają wolno oświadczając, że tylko Polakom nie da się już teraz wywozić żywności z Litwy.

W m[iejscowościach] Mu[c] Wirszuliski i Czybiszki zainstalowano po 10–15 gestap[owców] litewskich, którzy przeprowadzają aresztowania b[yłych] członków kom[unistycznej] partii i aktywistów bolszew[ickich] oraz zwalczają partyzantów.

Dnia 22 stycznia w obozie pracy przym[usowej] Parwianiszki aresztowano 20 osób, z po[wodu] odwiedzających. Powodem było dostarczenie jednemu z więźniów [ulo]tki z zaszytym fałszywym dowodem osobistym. W konsekwencji nas[tąpiły] też areszty w Wilnie.

Dochodzą wiadomości, że spośród robotników Polaków, wywiezionych do Rzeszy, [Niemcy] werbują ochotników do swego wojska. Uchylających się p[rzezna]czają do najcięższych prac.

^c Wyrazy nieczytelne na klatce mikrofilmu.

¹¹ Właściwie: Sicherheitsdienst – Służba Bezpieczeństwa.

Przybyły z gra[nicy] belgijskiej i Francji robotnik z „Bauzugu”¹² opowiada o nie[na]w[is]łości tamt[ejszej] ludności do Niemców, którzy w małych grupach nie wchodzi nawet na ulice. Pojedynczych żołnierzy chwyta się z bram na łąso i po wciągnięciu do wewnątrz, likwiduje.

W ost[atniej] dekadzie grudnia 2 desanciarzy sow[ieckich] w mundurach niem[ieckich] wypytywało się pewnego informatora o wsie rosyjskie i polskie w rejonie Muśnik (Litwa). Z rozmowy można było wywnioskować, że partyzanci sow[ieccy] mają instrukcje, by werbować do swych oddziałów Polaków i Rosjan, jako element bardziej godny zaufania.

Szlaki kolejowe na wschód od Wilna były patrolowane przez Niemców i Ukraińców. Ponieważ Ukraińcy dokonali kilku morderstw na żołnierzach niem[ieckich], usunięto ich, a miejsce Ukraińców zajęli Litwini. Zbiegli Ukraińcy kryją się po lasach, utrzymując się z rabunków z bronią w rękę.

Na terenie Litwy znajduje się b[ardzo] wielu Litwinów – dezertersów, b[yłych] ochotników wojska niemieckiego. Szczególnie dużo pochodzi dezertersów z terenów powiatu uciańskiego i poniewieskiego. Powracają oni przeważnie bez broni, w ubraniu wojskowym, a niektórzy tylko w kożuchach lub burkach cywilnych.

Otrzymało wiadomość, że podczas ostatniej mobilizacji na Litwie, Polacy, którzy mają w dowodach osobistych, jako posiadający narodowość polską – nie są zabierani do wojska.

Wg. uzyskanej informacji, bolszewicy zajmując tereny polskie przez pierwsze 5 dni żywią ludność cywilną z ustawionych specjalnie w tym celu kuchen polowych, a następnie mężczyzn od lat 15 zdolnych do służby wojskowej powołują do wojska. Niektórych „wrogów ludu” aresztują.

Wg. uzyskanych informacji na terenie gm. Szyrwinty, pow. wiłkomierskiego operują oddziały SS, składające się z Litwinów. Wyszukują oni młodzież uchylającą się od rejestracji. Omijają domy litewskie, a zabierają przeważnie Polaków. Bija przy tym, żądając wysokiego okupu. Jednego Polaka zbito do nieprzytomności, a w końcu zastrzelono. (Zen.)

Dnia 29 lutego 1944 r.

/-/ Jastrzębiec

Źródło: Archiwum Akt Nowych w Warszawie, mikrofilm M-582/1-2, kl. 13-25.

¹² „Bauzug” – pociąg z wyposażeniem do prowadzenia prac budowlanych.

Nr 2

1944 luty 5, Ryga – Fragment dziennego meldunku sytuacyjnego Wydziału Operacyjnego dowódcy Wehrmachtu „Ostland” dotyczący wydarzeń w Koniuchach

[...]a 7.) Verschiedenes: [...]b.

Meldung Auftreten einer Mittelbande Juden und Russen in Konjuchy – 55585, 43 s Wilna, dort: 36 Einwohner erschossen, 14 verwundet, Ort grösstenteils eingäschert¹. [...]c

Źródło: Archiwum Akt Nowych, mikrofilmy aleksandryjskie, T-454 (Ministerstwo Rzeszy dla Okupowanych Terenów Wschodnich), rolka 19, kl. 821–822.

^a Opuszczono pkt. 1–6 meldunku.

^b Opuszczono początek pkt. 7 dotyczący innych miejscowości.

^c Opuszczono końcowy fragment dotyczący innego obszaru.

¹ Tłumaczenie tekstu: 7. Różne: [...]Zgodnie z meldunkiem mieszkańca, pojawiła się średniej wielkości banda Żydów i Rosjan w Koniuchach – [kwadrat] – 55585, 43 [km na południe od] Wilna, tam: 36 mieszkańców zastrzelono, 14 rannych. Miejscowość w lwiej części została obrócona w perzynę.

Lietuvos istorijos metraštis / Lietuvos istorijos institutas. – Vilnius: LII I-klasė, 2001 metai 1. – 2002. – 332 p.

Rocznik Historii Litwy. Instytut Historii Litwy. Rok 2001, t. 1, Vilnius 2002, s. 332.

„Rocznik Historii Litwy” wydawany jest od 1971 r. Choć powstał i rozwijał się w atmosferze stworzonej przez sowiecki system polityczno-kulturalny, bardzo szybko przybrał formy poważnej pozycji historycznej, która w wielu wypadkach wyrażała się w próbach przedstawienia przeszłości historycznej opierając się o źródła archiwalne, korzystając z szeroko pojętej metodologii historyzmu. W wydawaniu rocznika aktywnie uczestniczyli znani i zasłużeni naukowcy litewscy. Warto wspomnieć kilku z nich: Vytautas Merkys, Vacys Milius, Rita Strazdūnaitė, Leonas Muševičius, Adolfas Tautavičius, Antanas Tyla i inni.

Recenzowany tom rocznika (R. 2001, t. 1) rozpoczyna nowy etap w jego historii. Do wydawania przystąpiło nowe kolegium redakcyjne, składające się przeważnie z młodszego pokolenia naukowców (E. Aleksandravičius, A. Eidintas, Z. Kiaupa, Č. Laurinavičius, J. Lukšaitė, B. Makauskas, E. Rimša, J. Sarcevičienė, V. Sirutavičius, S. Sužiedėlis). Zadaniem nowego kolegium jest zachowanie tego, co było najlepsze z poprzedniego okresu oraz popieranie nowych inicjatyw metodologiczno-badawczych. Rocznik w dalszym ciągu będzie otwarty dla naukowców pochodzących z innych krajów, a badających różne zagadnienia z historii Litwy. Każdego roku ukazać się dwa tomy rocznika, co stworzy możliwość na bieżąco informować czytelników o życiu naukowym na Litwie (konferencje, projekty naukowe, recenzje nowych książek).

W przedstawionym tomie jest osiem artykułów. Połowę z nich poświęcono różnym problemom dotyczącym historii WKL. Warto je wymienić:

P. Petrauskas w artykule „Panem na swej ziemi: dostojnicy litewscy w końcu XIV i w XV wieku” przypomina, że we wcześniejszych artykułach starał się pokazać, że polityczno-społeczna pozycja szlachty litewskiej zależała od pochodzenia. Natomiast obecnie próbuje wyjaśnić, jakie miejsce w końcu XIV i w XV wieku zajmowali dygnitarze w strukturze władz WKL.

F. Sliosiūnas pisze o konfederacji powołanej przez stronnictwo Stanisława Leszczyńskiego („Konfederacja generalna Wielkiego Księstwa Litewskiego 1734–1736). Otóż ta właśnie konfederacja powstała 5 kwietnia 1734 r., a więc wcześniej niż podobna w Królestwie. Autor analizuje pryncypia powstania konfederacji, podkreślając czynnik legitymizmu, oraz ważniejsze etapy jej działalności.

L. Glemža jest autorem artykułu „Poglądy szlachty Wielkiego Księstwa na problem miast podczas Sejmu Czteroletniego (1788–1792)”. Przedstawia też przedsięwzięcia reformatorskie podjęte w II połowie XVIII wieku, mające zapewnić zmiany w życiu miast Rzeczypospolitej. Zdaniem L. Glemży można przypuszczać, że szlachtę WKL sprawy mieszczaństwa obchodziły tylko w ograniczonym zakresie. Więcej uwagi poświęcano miastom jako ośrodkom rozwoju gospodarczego. Część drobnej i średniej szlachty litewskiej, po przyjęciu Ustawy miejskiej przez Sejm, aktywnie uczestniczyła w życiu miast i pomagała poszczególnym z nich wywalczyć stosowne prawa.

R. Šmigelskytė-Stukienė zajmuje się postawą polityczną biskupa Józefa Kazimierza Kossakowskiego („Biskup inflancki Józef Kazimierz Kossakowski i jego wizja Wielkiego Księstwa Litewskiego w przeddzień drugiego rozbioru”). Biskup ten w swych projektach politycznych przesunął się od podkreślenia odrębności WKL w stosunku do Królestwa do postawy prorosyjskiej, uwzględniając sojusz Rzeczypospolitej, ewentualnie tylko Litwy, z Rosją.

Dwa następne artykuły poświęcone są Stanisławowi Morawskiemu. R. Griškaitė omawia „Spuściznę rękopiśmienną Stanisława Morawskiego w bibliotekach wileńskich”. Dorobek pisarski Stanisława Morawskiego. Dlatego autorka podjęła starania, aby scharakteryzować te zasoby, które dotąd nie były zerozko znane lub nie były wykorzystane w literaturze specjalistycznej. R. Griškaitė wyjaśnia, jak możemy uzupełnić swą wiedzę o Morawskim i jego rękopisach opierając się o niedrukowane dotychczas źródła znajdujące się w bibliotekach wileńskich.

Z. Medišauskienė – badaczka rozwoju myśli konserwatywnej na Litwie w I połowie XIX w. – proponuje bardzo interesujący artykuł poświęcony niektórym aspektom światopoglądu S. Morawskiego: „Rycerz świata moralnego: kilka właściwości światopoglądowych Stanisława Morawskiego”. Artykuł jest o tyle ważny, że ukazuje nam, jak Morawski ustosunkował się nowych idei nurtujących współczesne mu umysły europejskie, jak oceniał ruch rewolucyjny i ich wpływ na rozwój społeczeństwa.

Artykułem nowatorskim jest praca D. Staliūnasa „Polityka rosyjska względem Żydów w XIX wieku: aspekt historiograficzny”. Historia Żydów litewskich w XIX wieku wciąż jest słabo przedstawiona whistoriografii w ogóle, a w litewskiej w szczególności. Dlatego D. Staliūnas poświęcił uwagę następującym obszernym kwestiom: 1. Jak i dlaczego w Rosji carskiej formowała się polityka dyskryminacyjna w stosunku do Żydów; 2. Kiedy i dlaczego zmieniły się cele strategiczne polityki państwowej w tej dziedzinie; 3. Dlaczego na tzw. „Obszarze osiadłości” oraz w Królestwie Polskim władze rosyjskie prowadziły zróżnicowaną politykę względem Żydów; 4. Jaką rolę odegrały władze rosyjskie organizując na przełomie XIX/XX w. w imperium pogromy żydowskie?

Nie zabrakło także polskiej pozycji: A. Nowak „Cele polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1920”. Artykuł polskiego historyka poświęcony jest zagadnieniu, które nie jest już nowością, lecz wciąż pozostaje aktualne. Polityka wschodnia Piłsudskiego to kwestia przyciągająca uwagę, prowokująca dyskusje i nieraz spory. Toteż ukazanie się tego artykułu na stronach litewskich periodyku historycznego jest celowe: prezentuje się w nim nie tylko dorobek samego A. Nowaka, lecz także innych historyków polskich (M. K. Dziewanowskiego, Z. Karpusa), analizuje ważny problem federalizmu w koncepcji politycznej Piłsudskiego.

Dla wstępnego zapoznania się z tematyką i wywodami historyków litewskich w „Roczniku” znajdziemy krótkie streszczenia artykułów w języku angielskim, ewentualnie niemieckim. Rocznik zawiera też dużo recenzji oraz wspomnień o znanych i zasłużonych historykach badających przeszłość Litwy.

Ryšard Gaidis
Uniwersytet Wileński

„Darbai ir Dienos”, Kaunas, Acta et commentationes Universitatis Vytauti Magni.

W 1995 roku na Uniwersytecie Witolda Wielkiego w Kownie wznowiono wydawanie periodyku „Darbai ir Dienos” (*Prace i Dnie* – tytuł nawiązujący do eposu Hezjoda). Poprzednio ukazywał się on jako rocznik w latach 1930–1940, redagowany przez wybitnego pisarza Vincasa Krėvė-Mickevičiausa, profesora ówczesnego Uniwersytetu Kowieńskiego. Międzywojenne „Darbai ir Dienos” publikowały prace z szeroko pojętej humanistyki: literaturoznawstwa, etnologii, historii, nauk pedagogicznych.

Po reaktywacji uniwersytetu w Kownie w początku lat dziewięćdziesiątych w kręgu związanych z nim uczonych powstał pomysł nawiązania również do tradycji wydawniczej uczelni. W taki sposób odrodziło się „Darbai ir Dienos”, początkowo jako półrocznik, redagowany przez profesora Leonasa Gudaitisa. W kolegium redakcyjnym zasiedli wybitni uczeni nie tylko z Litwy (m.in. Egidijus Aleksandravičius, Vytautas Kubilius, Antanas Kulakauskas), ale również z Niemiec (Jochen Range), USA (Alfred Senn) i Polski (Mieczysław Jackiewicz).

Formuła wydawnictwa pozostała otwarta na wszystkie nauki humanistyczne. Przyjęto zasadę numerów tematycznych, w których publikowano teksty specjalistów z różnych dziedzin, spajane wspólną myślą przewodnią. Starannie przygotowane poszczególne tomy poświęcono m.in. mitologii, komparatyście, konfliktom XX wieku, Adamowi Mickiewiczowi. Teksty publikowane z reguły w języku litewskim, zaopatrzone są w streszczenia w języku angielskim. Od numeru 21 z 2000 roku „Darbai ir Dienos” przekształciły się w kwartalnik, znacznie zwiększyły objętość, poprawiły również jakość poligrafii. W połowie 2003 roku ukazał się już numer 34.

W ostatnich latach kilka tomów poświęconych zostało historii. Na dwa z nich warto zwrócić szczególną uwagę. Numer 30 (2002 r.) zatytułowany *Litwa w kulturalnych dyplomacji* zawiera teksty bezpośrednio nawiązujące również do historii Polski i stosunków polsko-litewskich. Mowa tu zwłaszcza o artykule Algimantasa Kasperavičiausa *Don Kichotas prieš Prometėją* (*Don Kichot kontra Prometeusz. Irracjonalna litewsko-polska dyplomacja w okresie międzywojennym*). Należy odnotować m.in. także artykuły młodego badacza Giedriusa Janauskasa *Jėga nėra teisė* (*Siła nie jest prawem. Polskie ultimatum z 1938 roku i społeczeństwo litewskie*) oraz Egidijusa Aleksandravičiausa *Politinių veiksmų realijos ir marginalijos*, poświęcony postawom wobec Polski kręgów litewskiej emigracji politycznej po 1940 roku, a także teksty Vytautasa Žalysa o mało znanej w Polsce misji francuskiego dyplomaty, Gabriela

Puau, pragnącego pogodzić Litwę z Polską podczas ostrego kryzysu we wzajemnych stosunkach w latach 1927–1928.

Z kolei numer 34 (2003 r.) poświęcono mniejszościom narodowym na Litwie: Polakom, Rosjanom i Żydom. Znamienne jest zwłaszcza umieszczenie Polaków wśród mniejszości narodowych, gdyż w litewskiej opinii publicznej, ale też nauce, od dawna zakorzenione było przekonanie, iż polskich mieszkańców należy traktować jako spolonizowanych, czyli niegdyś wynarodowionych Litwinów. Tym samym w zasadzie odmawiano im prawa do polskiej tożsamości narodowej. Taki obraz polskiej mniejszości ulega stopniowej zmianie dopiero w ostatnich dziesięciu latach. Artykuły o polskiej mniejszości, zamieszczone w „Darbai ir Dienos” – chociaż w tym wypadku napisane przez badaczy z Polski! – są jednak dobrą ilustracją nowej tendencji. Mieczysław Jackiewicz w artykule (w jęz. polskim) *Potężny pośrednik* opisał dzieje polskiej prasy w Kownie w latach 1919–1940, z kolei Krzysztof Buchowski w tekście *Retorsijos įkaitai (Zakładnicy retorsji)* przypomniał uwarunkowania położenia Polaków w międzywojennej Litwie. Warto wskazać jeszcze artykuły Aiste Lazauskienė i Pranasa Janauskasa poświęcone samorządom na Litwie po 1918 roku, gdzie polska ludność i polski język odgrywały niepoślednią rolę. Inne teksty poświęcono dziejom Rosjan i Żydów na Litwie, m.in. ich życiu kulturalnemu (Asia Kowtun), znaczeniu w życiu politycznym i wojsku Litwy międzywojennej (Eglė Bendikaitė, Jonas Vaičenonis), trudnym relacjom litewsko-żydowskim w latach 1940–1941 (Liudas Truska), stereotypom narodowym i antysemityzmowi na Litwie (Linas Venclauskas).

Krzysztof Buchowski
Uniwersytet w Białymstoku
Instytut Historii

Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie. Źródła historyczne, stan badań, pod red. Marka Kietlińskiego, Białystok 2003, s. 192.

Publikacja ta otwiera serię wydawniczą „Wspólne dziedzictwo ziem północno-wschodnich dawnej Rzeczypospolitej”. Zawiera ona materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, która odbyła się w Białymstoku w dniach 26–27 września 2002 r. Współorganizatorami sesji były: Archiwum Państwowe w Białymstoku, Archiwum Państwowe w Suwałkach, Katedra Ekonomii i Nauk Społecznych Politechniki Białostockiej oraz Instytut Pamięci Narodowej – Oddział w Białymstoku. Białostockie środowisko historyków od wielu już lat organizuje cyklicznie konferencje pod ogólnym tytułem „Wspólne dziedzictwo ziem północno-wschodnich dawnej Rzeczypospolitej”.

W pracy znalazło się dwadzieścia referatów wygłoszonych na sesji, w tym historyków i archiwistów z Wilna, Brześcia oraz wielu ośrodków naukowych z kraju. Zdecydowana większość tekstów dotyczy źródeł do dziejów ziem północno-wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Jedyne artykuł Władysława Stępnika traktuje o problemach wspólnego europejskiego dziedzictwa archiwalnego, zaś Henryk Majecki omó-

wił obszernie białostocki okres w historii czasopisma „Acta Baltico-Slavica”, które w latach 1964–1973 było wydawane właśnie w Białymstoku.

Kilka wystąpień dotyczyło źródeł do dziejów Grodna i okolicy. I tak Jury Hardziejeu przedstawił materiały źródłowe do dziejów dawnego Grodna przechowywane w archiwach i bibliotekach krakowskich (Archiwum Państwowe, Biblioteka Czarotoryskich, Biblioteka Jagiellońska, Biblioteka PAU i PAN, archiwum franciszkanów krakowskich). Natomiast Grzegorz Ryżewski zaprezentował wykaz ważniejszych źródeł do dziejów rodu Chreptowiczów i Grodzieńszczyzny z XV–XIX w. przechowywanych w archiwach i bibliotekach polskich i zagranicznych (wschodnich). Z kolei Sławomir Iwaniuk omówił ważne źródła przechowywane w archiwum w Grodnie, jakimi są spisy ludności powiatów Bielsk i Drohiczyn z lat 1816–1896. Znajdują się one w zespole „Grodzieńska Izba Skarbowa” i są cennym materiałem do badań, zwłaszcza genealogicznych i demograficznych.

Losy średniowiecznych dokumentów podlaskich z Archiwum Koronnego Krakowskiego prześledził Zbigniew Romaniuk. Większość z nich uległa, niestety, rozproszeniu lub zniszczeniu. Ocalałe dokumenty (w oryginałach bądź odpisach) są przygotowywane do opublikowania przez Z. Romaniuka. Prace nad przygotowaniem mapy województwa podlaskiego w XVI wieku przedstawiła Dorota Michaluk. Prowadzone one były w okresie międzywojennym, w oparciu o rejestry poborowe, lustracje i inwentarze przechowywane w AGAD w Warszawie. Mapa Podlasia nie ukazała się jednak drukiem, a jej rękopis spłonął w 1944 r. w czasie powstania warszawskiego. Dziejami Podlasia zajmował się też Ignacy Daniłowicz, jeden z pierwszych historyków tego regionu w XIX wieku. Jego postać i dokonania badawcze przedstawił Piotr Bielawski.

Wyniki kwerend w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie przedstawił w swoim artykule Sławomir Filipowicz. Dał on obszernie omówienie i ocenę źródeł do powstania styczniowego w guberni augustowskiej, przechowywanych we wspomnianym wileńskim archiwum. Najbogatsze dla tej problematyki są zespoły: Zarząd Naczelnika Wojskowego Oddziału Augustowskiego (1861–1866) i Tymczasowy Audytoriat Polowy przy Sztapie Wojsk Okręgu Wileńskiego (1863–1891). Materiały do powstania styczniowego znajdują się i w kilkunastu innych zespołach, a były one dotychczas skromnie wykorzystywane przez badaczy.

Tamara Bairašauskaitė zaprezentowała diariusz sejmiku wileńskiego z 1817 r. jako źródło do dziejów szlachty litewskiej w pierwszych dekadach XIX w. Dokument jest przechowywany w zbiorach rękopisów Biblioteki Narodowej w Warszawie (archiwum Romerów) i jest cennym źródłem do badań nad funkcjonowaniem, kompetencjami i atmosferą sejmików szlacheckich pierwszej ćwierci XIX w. Warto dodać, że na tymże sejmiku pojawiła się sprawa uwłaszczenia chłopów.

Przedmiotem zainteresowań Anny Terebuń są źródła do historii Żydów Polesia w okresie międzywojennym, przechowywane w zbiorach Obwodowego Archiwum Państwowego w Brześciu. Dzieje Żydów poleskich w tym okresie wymagają pogłębionych badań, podstawą do których mogą być właśnie zasoby archiwum brzeskiego, dokumentujące wieloaspektową działalność gmin i organizacji żydowskich na tym obszarze.

Kilka artykułów traktuje o źródłach do dziejów oświaty i szkolnictwa na kresach w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. Zofia Tomczonek omówiła źródła do dziejów

oświaty w województwie białostockim z zasobu Centralnego Archiwum Państwowego Litwy w Wilnie. Bogaty jest zwłaszcza zespół Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego (1920–1939), który obejmował też powiaty augustowski, suwalski, wołkowycki, grodzieński. Materiały wspomnianego zespołu dokumentują całokształt dziejów szkolnictwa na tym terenie, a więc szkolnictwo powszechne, średnie, zawodowe, oświatę pozaszkolną i kwestie finansowe. Z kolei Andrzej Smolarczyk przybliżył źródła do dziejów szkolnictwa zawodowego i seminariów nauczycielskich na Polesiu w zasobie Archiwum Państwowego Obwodu Brzeskiego. Zespół archiwalny Kuratorium Okręgu Szkolnego Brzeskiego jest bardzo bogaty (liczy 19680 j.a.), posiada dziewięciotomowy inwentarz i indeks rzeczowy.

Helena Głogowska opisała materiały do historii Białoruskiego Związku Akademickiego (1921–1939) w zbiorach Centralnego Archiwum Historycznego Litwy. Organizacja obok celów integracyjno-towarzyskich pełniła funkcje kulturalno-oświatowe, organizowała odczyty, koncerty, przedstawienia, wieczory literackie. Materiały archiwalne z Wilna pozwalają na poszerzenie stanu badań o tej organizacji.

Całą gamę źródeł ikonograficznych z XVIII-XIX w., odnoszących się do założenia pałacowo-parkowego w Choroszczu, szczegółowo omówiła i przeanalizowała Anna Dąbrowska. Natomiast ogólną charakterystykę źródeł do dziejów białostockiej bohemy artystycznej okresu II RP przedstawiły Joanna Tomalska i Jolanta Szczygieł-Rogowska.

Kilka artykułów przybliży i charakteryzuje zasób archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Białymstoku. Eugeniusz Korneluk omówił powstanie, podstawy prawne i organizację tego najmłodszego archiwum oraz najważniejsze składniki zasobu: materiały UB i SB z terenu byłych województw białostockiego, łomżyńskiego i suwalskiego, akta paszportowe i administracyjne policji oraz akta wymiaru sprawiedliwości. Zasób IPN umożliwia gruntowne badania nad okresem Polski Ludowej. W kolejnym tekście Wojciech Fedorowicz podjął próbę charakterystyki części spuścizny po służbach specjalnych PRL związanej z ewidencją i kartoteką. Natomiast źródła do dziejów stanu wojennego na terenie województw suwalskiego i łomżyńskiego omówił Marcin Zwolski. Uzupełnieniem tej problematyki jest artykuł Marka Kietlińskiego prezentujący źródła do historii NSZZ „Solidarność” Region Białystok z lat 1980–1989.

Prezentowana książka poszerza znacznie naszą wiedzę o źródłach do dziejów ziem północno-wschodnich byłej Rzeczypospolitej, dostęp do których nie jest łatwy z racji chociażby ich wielkiego rozproszenia. Ułatwia poszukiwania źródłowe historykom-regionalistom, wskazując konkretne archiwa, materiały i dokumenty oraz ich przydatność do badań historycznych.

Jan Snopko
Uniwersytet w Białymstoku
Instytut Historii

Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi, Związek Polaków na Białorusi, Grodno 2003, s. 288.

Książka *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi* jest pokłosiem międzynarodowej konferencji pod tym samym hasłem, którą w dniach 16–18 listopada 2001 roku zorganizował w Grodnie Zarząd Główny Związku Polaków na Białorusi. Uczestniczyli w niej badacze z Grodna, Mińska, Warszawy, Wrocławia, Lublina, Białegostoku i Ełku, zaangażowani w pracę naukową, ale też często działalność organizacyjną i popularyzatorską. Materiały z konferencji ukazały się w ramach serii Biblioteka Związku Polaków na Białorusi, redagowanej przez Eugeniusza Skrobockiego przy wsparciu Senatu RP i Fundacji „Pomoc Polakom na Wschodzie”. Dzięki szerokiemu ujęciu tematu praca zyskała charakter *kompendium wiedzy o przeszłości i teraźniejszości Polaków mieszkających na Białorusi, będąc tym samym pierwszą próbą syntetycznego spojrzenia na rozwój i stan świadomości narodowej Polaków na Białorusi, jak to określił we wstępie Eugeniusz Skrobocki* (s. 6).

Podstawowym problemem omawianym na konferencji, jak i w publikacji, jest obecny stan świadomości narodowej ludności polskiej mieszkającej za wschodnią granicą, ale rozpatrywano go w kontekście historycznym, co jest konieczne dla zrozumienia złożonej sytuacji. Polacy stali się mieszkańcami Białorusi na skutek przemian politycznych i zmian granic, nie opuszczając swych domów. W okresie istnienia Związku Radzieckiego dostęp Polaków żyjących na terenie Białoruskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej do polskiej kultury był celowo ograniczany. Zamykano polskie szkoły i kościoły rzymskokatolickie, a większość polskiej inteligencji wyjechała do kraju. Stąd, gdy w okresie „pierestrojki” i rozpadu ZSRR zaistniały warunki odrodzenia narodowego, pracę trzeba było zaczynać od podstaw. Właśnie działalności Polaków w ostatnim okresie, zwłaszcza poświęconej szerzeniu znajomości dziedzictwa kulturowego, poświęcony jest otwierający tom tekst Iwony Kabzińskiej z Warszawy. Autorka przedstawia m.in. rozwój polskiego szkolnictwa na Białorusi, działalność wydawniczą, kontakty z krajem, pracę Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”. Wskazując na ogrom wykonanej pracy, zauważa jednak liczne problemy powodujące jej spowolnienie np. w zakresie szkolnictwa: opór lokalnych władz oświatowych i stopniowe wygasanie zainteresowania ludności. Autorka ubolewa nad niedostatecznym zainteresowaniem tą problematyką w Polsce. *Konieczna jest z pewnością zmiana tej sytuacji, przede wszystkim przez upowszechnienie informacji o Polakach na Białorusi, w tym – o ich udziale w transmisji polskiej kultury, włączaniu się w nurt polskiego dziedzictwa, silnych w wielu przypadkach więziach z narodową spuścizną, językiem, tradycjami* – pisze Kabzińska (s. 18).

Z socjologicznego punktu widzenia przeanalizował problem świadomości Polaków na Białorusi Mikołaj Biaspamiatnych z Grodna, opierając się na badaniach przeprowadzonych w rejonie grodzieńskim. Na obszarze tym Polacy stanowią blisko 1/4 ludności, a połowa z tej grupy posługuje się językiem polskim w domu. Jest to i tak dużo, gdyż wg spisu z 1999 r. przeprowadzonego na terenie całej Białorusi tylko 16,5% Polaków uważa polski za język ojczysty, a zaledwie 4,7% korzysta z niego w domu (s. 113, 120). Autor stwierdza, że wprawdzie nieznanie języka nie wyklu-

cza polskiej świadomości narodowej, ale poważnie utrudnia jej rozwój ograniczając dostęp do ojczystej kultury.

Z kolei w wartość danych spisowych z 1999 r. wątpi Tadeusz Kruczkowski z Grodna, który po przeanalizowaniu historii omawianych ziem aż od wczesnego średniowiecza, poprzez czasy carskie do współczesności stwierdza, że jest on nierzetelny i ukazuje *stare sowieckie tendencje stosunku do Polaków jako materiału do asymilacji* (s. 81).

Historii najnowszej i czasom współczesnym poświęcony jest też tekst Zdzisława Winnickiego z Wrocławia, jednocześnie prezesa Straży Mogił Polskich na Wschodzie, który wprost pisze o polityce depolonizacji, prowadzonej świadomie i celowo. Podaje wiele przykładów przypisywania narodowości białoruskiej w istocie polskim artystom, literatom, politykom. Dawniej depolonizacja była elementem polityki sowjetyzacji, obecnie autor zauważa białoruski „kompleks antypolski”. Jego zdaniem konieczna jest dyskusja na ten temat.

Fundamentalne znaczenie dla Polaków na Białorusi ma Kościół rzymskokatolicki, będący od lat ostoją i symbolem polskości. Kwestia ta poruszona została właściwie we wszystkich artykułach zamieszczonych w omawianej książce, a dwa z nich koncentrują się na problematyce wyznaniowej. Ks. Roman Dzwonkowski z Lublina jest autorem artykułu *Polacy w Kościele katolickim na Wschodzie – czego oczekują?* Zwraca w nim uwagę na zjawisko zmiany charakteru Kościoła katolickiego na Wschodzie – na skutek wprowadzania do liturgii języka białoruskiego, ukraińskiego, rosyjskiego, zaczyna zatracać on swe polskie oblicze kulturowe. *Przemiany te wynikają z uniwersalnego charakteru jego misji. Wiąże się z tym jednak coraz bardziej palący problem podstawowego prawa ludności polskiej do liturgii i katechezy w języku ojczystym i do zachowania w tym Kościele własnej tożsamości kulturowej i narodowej* – podsumowuje ks. Dzwonkowski (s. 32).

Roli Kościoła katolickiego na Białorusi w aspekcie historycznym poświęcony jest natomiast tekst Edmunda Jarmusika z Grodna. Wskazuje on na ogromne znaczenie czynnika wyznaniowego w historii tych ziem, począwszy od XV, a zwłaszcza w XX w., gdy stał się decydujący dla świadomości narodowej zarówno Polaków, jak i Białorusinów.

Korzeni tytułowego problemu poszukują autorzy tekstów dotyczących wcześniejszych okresów historycznych. Tatiana Zaleska z Grodna pisze o Adamie Naruszewiczu – polskim historyku i poecie z Polesia, Alfons Bobowik szeroko omawia sytuację w szkolnictwie polskim na Grodzieńszczyźnie i Wileńszczyźnie na przełomie XIX i XX wieku, Fiedor Ignatowicz z Grodna przedstawia rolę lekarzy z okolic Brześcia w okresie powstania styczniowego, A. P. Żytko z Mińska – politykę caratu wobec katolickiej szlachty w latach 1861–1914, a Wiaczesław Szwed z Grodna – sylwetki sześciu gubernatorów grodzieńskich polskiego pochodzenia.

Okres międzywojenny, kiedy to na skutek przebiegu granicy ryskiej po raz pierwszy Polacy stali się mieszkańcami terytorium Białoruskiej SRR zainteresował U. W. Tugaja z Mińska i Jana Gajdla z Warszawy. Przedstawiają oni dane dotyczące liczby i rozmieszczenia ludności polskiej oraz kierunki polityki władz sowieckich, ewidentnie wrogiej ludności polskiej.

Kilka tekstów poświęconych jest też okresowi II wojny światowej. O polityce władz sowieckich wobec Polaków w latach 1939–1941 pisze Stanisław Silwanowicz

(Lunna), o okresie okupacji hitlerowskiej – Witalij Barabasz (Grodno), o całym okresie 1939–1944 – Zygmunt Boradyn (Mińsk), o powstaniu podziemia antysowieckiego w 1944 r. – Eugeniusz Skrobocki (Grodno). Czynnny opór ludności polskiej uznawany jest za najwyższy przejaw świadomości narodowej. Trudnego okresu powojennego dotyczy artykuł Jana Szumskiego (Grodno-Warszawa), w którym przedstawia on stosunek władz polskich do Polaków na Białorusi w latach 1944–1959. Małe zainteresowanie ze strony rządzących i pozbawienie ludności polskiej jakiegokolwiek wsparcia doprowadziło do całkowitego zamknięcia szkół i placówek kulturalnych, likwidacji wszelkiej działalności o charakterze narodowym.

Tom zamykają artykuły powracające do współczesności, zawierające momentami osobiste refleksje autorów dotyczące relacji pomiędzy Polakami w Polsce a rodakami na Białorusi. Pochodząca z Lidy Helena Gibień opisuje swe obserwacje poczynione w czasie studiów we Wrocławiu. Dawniej ona i jej koledzy spostrzegani byli tu po prostu jako „ruscy”, stopniowo jednak stan świadomości środowiska akademickiego w tej kwestii ulega poprawie. Z kolei nauczyciel z Ełku Jan Borowy wysuwa postulat „edukacji kresowej”, a wręcz szerzenia „ideologii kresowej”, co miałyby polegać przede wszystkim na propagowaniu swoistej kultury charakterystycznej dla obszaru z obu stron Bugu. Pisze on: *Jest to nasza narodowa szansa i nadzieja w obliczu procesów integracyjnych Europy* (s. 257). Refleksje Jacka Stróżyńskiego z Warszawy dotyczą natomiast stosunków polsko-białoruskich w przyszłości, które chciałby on widzieć na zasadach dobrosąsiedzkich. Wskazuje, iż do tego konieczne jest wyjaśnianie i właściwe przedstawianie historii.

Chociaż ujęcie problemu świadomości narodowej Polaków na Białorusi jest w omawianej książce bardzo różnorodne, daleko jest jeszcze od uzyskania pełnego obrazu i zrozumienia istniejącej sytuacji. Nie udało się nawet ustalić jednoznacznej liczby owej ludności polskiej, poszczególni autorzy podają różne szacunkowe dane – od niecałych 300 tys. (Mikołaj Biespamiatnych) do ponad 1 mln (Zdzisław Winnicki). Oczywiście jest to kwestia nie tylko dokładniejszych badań demograficznych, ale też odpowiedzi na fundamentalne pytanie kogo możemy uznać za Polaka. Nie ma zgody wśród autorów także jeśli chodzi o stan świadomości narodowej. Jedni piszą o jej odradzaniu się, inni o zanikaniu. Wszyscy jednak z troską obserwują sytuację, zwłaszcza w obecnej sytuacji politycznej na Białorusi i podkreślają konieczność intensywniejszej pomocy Polakom na Wschodzie, poszerzenia i upowszechnienia wiedzy na ich temat. I właśnie z tego powodu warto, aby omawiana książka trafiła do rąk czytelników w Polsce.

Joanna Sadowska
Uniwersytet w Białymstoku
Instytut Historii

Andrzej Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2002, s. 374.

Przyjmując, że od 1569 r. Rzeczpospolita była federacją Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego profesor Rachuba wpisuje się w nurt historyków podkreślających własne rozwiązania ustrojowo-prawne, zwyczaje i osobliwości Litwy. W rozdziale pierwszym dokonuje istotnego przeglądu poglądów badaczy rosyjskich, litewskich, białoruskich i polskich na temat początków parlamentaryzmu litewskiego. Konfrontacja różnych koncepcji doprowadza go do postawienia zasadniczych pytań metodologicznych odnośnie genezy tej instytucji. Odpowiedź zaproponowana przez Rachubę jest prosta i przekonująca: początki parlamentaryzmu litewskiego wywodzą się od wieców ogółu ludności danego związku plemiennego lub terytorialnego, zjazdów rycerstwa i książąt (niekiedy na placu boju), poświadczonych źródłowo już w XIII wieku (s. 15). W dalszej części rozdziału eksponuje fakty, które prowadziły do przekształcenia się bojarstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego w stan szlachecki, a także do rozwoju instytucji parlamentarnych aż do początku lat 60-tych XVI w. Istotny wpływ na rozwój parlamentaryzmu miały dla Litwy zarówno okresy zgodnej współpracy, jak i konfliktów z Polską. Ważnym czynnikiem było postępujące zagrożenie ze strony Moskwy i konieczność coraz częstszego zwracania się do stanów o podatki. Z czasem sejmy obozowe zaczęły się przekształcać w sejmy reprezentacyjne, choć służbę publiczną traktowano nadal podobnie do służby wojskowej i w związku z tym nie wielki książę ale wyborcy zobowiązani byli wyposażyć posłów w diety. W rozdziale drugim Rachuba omawia lata poprzedzające unię lubelską i reformy prawne, ustrojowe i administracyjne Zygmunta Augusta.

W dalszej części pracy autor przyjął podział tematyczny. Rozdział III poświęcony jest sejmikom przedsejmowym, pisaniu instrukcji królewskich, formalnej i realnej hierarchii sejmików, procedurze obrad, kampaniom przedwyborczym i ustalonym tradycjom, i zwyczajom dotyczącym każdego sejmiku. W rozdziale IV omawia sejmik generalny, jego upadek, pojawienie się podczas sejmu tzw. sesji prowincjonalnych. Funkcjonowanie reprezentacji sejmowej opisane jest w rozdziale V. Autor przedstawia w nim odsunięcie Giedyminowiczów od instytucjonalnego udziału w radzie, a także wymienia wybitnych parlamentarzystów, wielokrotnie reprezentujących wyborców na sejmach, w końcu analizuje problem wierności posłów instrukcjom sejmikowym. W rozdziale VI omówione są sejmiki relacyjne i posejmowe. W rozdziale VII znalazły się omówienia innych funkcji sejmików (konfederacyjne, deputackie, gospodarcze, fiskalne). W rozdziale VIII opisuje zjazdy okresów bezkrólewia. Rozdział X poświęcony został konwokacjom wileńskim, opiniom na temat ich legalności, zalegalizowaniu konwokacji konstytucją sejmową i pierwszemu jej zerwaniu. Rozdział XI zawiera polemikę z poglądami Adama Lityńskiego. Zjazdy organizowane przez samo społeczeństwo uważa autor za zakorzenione w zwyczaju publicznym, bo prawo nie zabraniało zjazdów.

W pracy Andrzeja Rachuby nie zabrakło stwierdzeń kontrowersyjnych. Budzi sprzeciw teza, że szlachta bardziej obawiała się ograniczenia wolności, niż utraty niepodległości (s. 190). Przecież ówczesni ledwo rozróżniali te pojęcia i wolność osobistą (lub „stanową”) utożsamiali z niepodległością państwa. Podobnie „dobra

pospolitego” w rozumieniu szlachty nie można sprowadzić li tylko do „wolności szlacheckich” (s. 125). Szlachta w owym czasie stanowiła jedyny „naród obywatelski” tego państwa i próżno szukać innego, zatem jej dobro w oczywisty sposób było dobrem powszechnym. Nie przekonał mnie Rachuba, interpretując antydysydencki przywilej dla Smoleńszczan z 1641 r., jako przejaw reakcji katolickiej. Sytuacja na pograniczu była bowiem tak specyficzna, że trudno na jej podstawie wyciągać wnioski dotyczące całego państwa. Na czoło kontrowersji wysuwa się teza o federacyjności Rzeczypospolitej. Temat to bardzo rozległy, proponowałbym jednak przyjąć, że Rzeczpospolita była unitarnym państwem podzielonym na trzy prowincje, z których jedna miała szeroką autonomię, wyjątkowe, niepisane przywileje i nadzwyczajny wpływ na dwór, senat, sejm – co wynikało nie z wątpliwych przesłanek prawnych ale z tradycji Jagiellońskiej i punktu ciężkości interesów państwa (dorzecze Dniepru). Silnie odczuwa się w książce Rachuby brak porządku chronologicznego, czy choćby kalendarium, nie mówiąc już o ustaleniu (choćby szacunkowym) składu reprezentacji litewskiej na poszczególnych sejmach.

Niezrozumiały *passus* dotyczy „skryptu ad archivum” z 1641 r. (s. 180) w sprawie alternaty – przydałoby się szersze objaśnienie owych „skryptów”, a zwłaszcza wyjaśnienie różnicy między takim skryptem, a tajną uchwałą o aukcji wojska z 1683 r. czy tajną umową między Polakami a Litwinami w sprawie Trubecka z 1646 r. (patrz: List Meyera rps. Bibl. Jagiell, nr 49, k. 102 oraz mój tekst pt. Scylla Trubecka na stronie www.gosiewski.pl).

Nie zabrakło też, niestety, redaktorskiego niechlujstwa wydawcy. Na przykład takie zdanie: „Ironią demokracji było to, iż książę Słucki, posiadając dobra o powierzchni większej niż niejedno z koronnych województw czy ziem, nie mógł zasiąść w senacie, choć byli w nim i podejmowali decyzje w sprawach mocno przekraczających ich horyzont intelektualny tamtejsi kasztelanowie drażkowi” (s. 169). Myśl ciekawa ale wydawca śpi, wielkość dóbr zwiększa liczbę zwojów mózgowych, a kasztelanowie drażkowi są... „tamtejsi” (którzy?). (Zresztą wcale nie jestem przekonany, co bardziej predystynuje do senatu: królewska krew Giedymina czy starodawna krew Dorszpronga Żywibunda). Na s. 188 autor twierdzi, że „uchwalanie konstytucji nie stanowiło wcale w ówczesnych poglądach podstawowej funkcji sejmu – zadaniem posła było »praw i wolności strzec«”. Znaleziony tu błąd logiczny jest winą wydawcy, natomiast teza, że rola posła ograniczała się do strażnika wolności i praw z pewnością nie odnosi się do całego omawianego okresu (1569–1763). Wydawca nie zadbał o dostateczną przejrzystość bardzo obszernych przypisów (np. przypis 39 na s. 146 – nie wiadomo, które źródło popiera którą tezę autora itp.), warto byłoby pozostawić je pod tekstem, a nie wyrzucać na koniec, gdzie szukać trudno.

Warto podkreślić, że praca Rachuby jest w gruncie rzeczy pierwszą całościową monografią, opisującą parlamentaryzm litewski. Jej lektura pobudza do myślenia i zadawania pytań. Jak dalece uciążliwa była dla szlachty dominacja najpierw panów i książąt, a potem magnatów, czy może traktowano ją ze zwykłą dyscypliną społeczną? Czy rzeczywiście instrukcje poselskie przyczyniły się do upadku ustroju? Jak długo misję posła traktowano jako służbę wojskową? Dlaczego ruch koekwacyjny zwano „republikanckim”, a nie „republikańskim” (*republicans* – forma czynna, *republicanus* – forma bierna, na co zwróciła mi uwagę dr I. Zółtowska). Warto byłoby zacząć ogólne studia nad fenomenem opozycyjności: jak opozycjoniści radzili

sobie w dostępie do łaski pańskiej? Czy województwa „peryferyjne” (poznańskie, krakowskie, mińskie, czernichowskie, smoleńskie) były z natury bardziej opozycyjne od centralnych? Jak często i w jaki konkretnie sposób fałszowano konstytucje? Wreszcie Rachuba zmusił mnie do rozważań nad tym, czy sejm jest instytucją, czy zdarzeniem (inaczej mówiąc: „sejmowaniem”). Prof. J. Dziegielewski wskazał mi na to, że opisywanie procedury sejmowej prawem, prowadziło do paraliżu obrad sejmu, a w konsekwencji stało się główną przyczyną *liberum veto*. Nie tak dawno mieliśmy tego doniosły przykład, kiedy na skutek blokady mównicy przez posła Leppera, marszałek Nałęcz zakończył posiedzenie – a wszystko było wynikiem nadmiernie restrykcyjnego regulaminu obrad, który *de facto* tamuje wolność słowa (*libertatem dicendi* – jak mówili nasi przodkowie). I czytam u Rachuby o zerwaniu konwokacji litewskiej w 1671 r. – a przecież było to zaraz po jej „usejmowieniu”, zalegalizowaniu. W II połowie XVII wieku wszystko, co legalne (zinstytucjonalizowane), działało źle i nie wytrzymywało próby czasu. W XVIII wieku ruch republikański już nie bawił się w przestrzeganie prawa i obchodzenie procedur, on je tworzył na bieżąco, bo tak było lepiej dla demokracji, bo tylko w ten sposób demokracja mogła skutecznie funkcjonować. Szkoda, że z uludy instytucjonalizmu szlachta otrząsnęła się tak późno! Stąd też nasunął mi się wniosek, że o sejmach jako o instytucji możemy mówić dopiero wtedy, gdy kostnieją i obumierają. Słusznie zatem praca Rachuby ma w tytule termin „system parlamentarny”. Należałoby teraz pójść o krok dalej i pisać po prostu historię zjazdów obywateli, a dopiero w następnej kolejności dzielić te zjazdy instytucjonalnie na sejmy, sejmiki, pospolite ruszenia i inne. Życzyć sobie tego trzeba, by znalazł się popularyzator parlamentaryzmu litewskiego na miarę Jasienicy, bo jedynym nazwiskiem litewskim, jakie zna nasz niemądry lud, jest nazwisko Janusza Radziwiłła! I by z podręczników znikły antylitewskie teorie o przemożnych magnatach i ich klienteli. Tego życzę profesorowi Rachubie, bo tylko wtedy jego praca może być w pełni satysfakcjonująca dla dobra wspólnego – i dla Obojga Narodów.

Jakub Brodacki
Warszawa

**Dariusz Matelski, *Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR. Próby restytucji. Archiwa – księgozbiory – dzieła sztuki – pomniki*, Wydawnictwo Inter-
-Arpress, Poznań 2003, s. 310.**

W wyniku licznych katastrof dziejowych w ostatnich stuleciach polska kultura poniosła ogromne straty. Wiele zabytków-dóbr kultury uległo zniszczeniu, część – z różnych powodów – znalazła się poza dzisiejszymi granicami Polski. Wiele poloników można znaleźć w kolekcjach szwedzkich, niemieckich, tureckich, watykańskich, rosyjskich czy amerykańskich. Szczególnie dotkliwe były straty na rzecz Rosji i ZSRR. Od połowy XVII wieku do końca XX wieku w następstwach licznych konfliktów, zaborów i okupacji w tamtejszych zbiorach znalazła się trudna do oszacowania liczba polskich zabytków kultury.

W literaturze przedmiotu do tej pory stosunkowo nieźle zbadano sprawę grabieży polskich zabytków i ich obecnego stanu w Szwecji, Niemczech, Turcji. Mimo pojawienia się wielu interesujących artykułów publikowanych w czasopiśmie naukowych, do tej pory brakowało syntezy dotyczącej restytucji dóbr kultury z Rosji i ZSRR. W okresie PRL badania takie były praktycznie niemożliwe ze względów politycznych, jak i z powodu braku dostępu do źródeł. Praca Dariusza Matelskiego przynajmniej częściowo wypełnia tę lukę.

Za Januszem Tazbirem Autor podkreśla, iż we współczesnym świecie istnieją dwa sposoby traktowania przez państwa zgrabionych niegdyś dóbr kultury: szwedzki i radziecki. „Sposób szwedzki polega na sporządzaniu dokładnych katalogów, dzięki którym można bez trudu dotrzeć do poszukiwanego dokumentu lub książki. Radziecki sprowadza się do trzymania tych zbiorów pod kluczem przy równoczesnym baczniemu, aby ich dawni właściciele nie dowiedzieli się o istnieniu danej pozycji” (s. 233). W stosunku do poloników sposób szwedzki zastosowała jedynie Szwecja, a radziecki – wszystkie pozostałe kraje. Już na wstępie Matelski zwraca uwagę na podstawową cechę charakteryzującą podejście Rosji i ZSRR do zagarniętych dóbr kultury: „Traktowały one polskie archiwa i księgozbiory, dzieła sztuki i pomniki jako łup wojenny oraz sposób na wzbogacenie własnych zbiorów i kolekcji – których Rosjanie strzegą do dziś, rzadko przyznając się do ich posiadania, a jeszcze rzadziej zwracając je prawowitym właścicielom” (s. 7). Dodajmy, iż zapewne podobną opinię mogliby wygłosić badacze z wielu innych krajów poszkodowanych przez Rosję i ZSRR. Powyższa charakterystyka pasuje przecież także do opisu postępowania niemal wszystkich mocarstw kolonialnych, zwłaszcza w XIX i XX wieku.

Celem pracy jest ukazanie ogromu strat dóbr kultury na rzecz Rosji i ZSRR oraz starań o ich restytucję od XVII do końca XX wieku. Szczególną uwagę Autor poświęca zwłaszcza archiwaliom. Książka podzielona została na sześć rozdziałów. W pierwszym omówiono straty polskich dóbr kultury w okresie Rzeczypospolitej Obojga Narodów do 1795 roku, w drugim – w okresie rozbiorów. Trzeci rozdział poświęcono staraniom restytucyjnym Polski w okresie międzywojennym, czwarty zawiera opis strat w latach drugiej wojny światowej. W piątym rozdziale autor omawia kwestię restytucji poloników z ZSRR i sowieckich stref w okupowanych Niemczech i Austrii w okresie powojennym. Wreszcie w szóstym – sprawę rokowań restytucyjnych Trzeciej Rzeczypospolitej z państwami sukcesyjnymi po ZSRR: Rosją, Białorusią, Litwą i Ukrainą. Nieco uwagi poświęcono również staraniom rewindykacyjnym tych państw z Polski.

Ważną stroną omawianej pracy są rozważania terminologiczno-prawne oraz szeroki przegląd dotychczasowej literatury wraz z oceną jej przydatności. Autor za praktyką prawa międzynarodowego rozróżnia kilka sposobów restytucji (przywrócenia ich pierwotnego prawa własności) chociażby dokumentów archiwalnych. W potocznym rozumieniu restytucja to po prostu zwrot. W tym wypadku jednak czym innym jest rewindykacja (odzyskanie dóbr zgrabionych), rewindykacja wymienna (kiedy strony wymieniają się np. archiwaliom wytworzonymi na terytoriach, które zmieniły przynależność państwową), windykacja (np. odzyskiwanie materiałów archiwalnych wytworzonych na danym terytorium), repartycja (odzyskiwanie kopii materiałów archiwalnych), reewakuację (odzyskiwanie dóbr, które zostały ewakuowane w obawie

przed zniszczeniem) i repatriację (zwrot dóbr kultury wywiezionych przez prawnego właściciela i następnie oddanych w depozyt celem zabezpieczenia).

W XX wieku względy polityczne i swoiście pojmowany interes narodowy mocno komplikowały interpretację podstawowych zasad archiwalnych: pertynencji i proveniencji. W omawianej pracy interesująco wypadają rozważania na temat tzw. zasady Brandta (od nazwiska archiwisty niemieckiego), czyli w polskiej terminologii „zasady użyteczności dla nauki”, która zakłada, iż akta archiwalne nie tyle związane są z terytorium, na którym powstały, ale należą raczej do ludności, która je wytworzyła. Zasada ta, stworzona w RFN, służyła tam do ochrony dokumentów ewakuowanych z dawnych niemieckich ziem wschodnich (w Polsce tzw. Ziemi Odzyskanych). Również polscy archiwiści stosowali ją w praktyce wobec dobra uratowanego ze wschodu, przejmując część zbiorów Ossolineum, czy akta stanu cywilnego z międzywojennych województw wschodnich.

Według ustaleń Matelskiego akcję rewindykacyjną dóbr kultury z Rosji Polacy prowadzili już w XVII wieku, ale również w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Z kolei szczególnie dotkliwe grabieże następowały po trzecim rozbiórce oraz powstaniach narodowych XIX wieku, a zwłaszcza w latach 1914–1915, kiedy to w głąb Rosji ewakuowano z ziem polskich olbrzymią część archiwaliów i zabytków kultury. Ich restytucja po pokoju ryskim z 1921 r., mimo specjalnych porozumień, udała się tylko połowicznie. W 1939 r. ubytki polskich dóbr kultury spowodowane zostały nie tylko przez sowiecką grabież (np. w Wilnie), ale również przez chaotyczną ewakuację i brak należytego zabezpieczenia ze strony polskiej. W latach okupacji najpoważniejsze straty przyniosła celowa polityka okupantów. W okresie 1945–1956 sowieckim łupem padał na ziemiach polskich również tzw. majątek poniemiecki. W zasadzie nie było mowy o poważniejszych próbach restytucji mienia z ZSRR. W tym okresie strona polska podejmowała starania o odzyskanie dóbr kultury, które wcześniej zagrabione przez Niemców po 1945 r. znalazły się w radzieckiej strefie okupacyjnej, a następnie w NRD. W tym wypadku starania o restytucję również nie przynosiły rezultatu. Decydentów sowieckich nie interesowały polskie postulaty, a owe zabytki i dokumenty z reguły trafiały raczej do magazynów archiwów i galerii w Moskwie i Leningradzie niż do Polski. Po 1956 r. tylko wyjątkowo i „w drodze łaski” strona sowiecka przekazywała PRL pojedyncze zabytki. Dopiero w latach dziewięćdziesiątych, na podstawie traktatów międzynarodowych z 1992 r. z Rosją, Białorusią i Ukrainą, a w 1994 r. z Litwą rozpoczęły się rzeczywiste, choć trudne rokowania restytucyjne. Rokowania trudne, gdyż – pomijając racje historyczne (których przecież nie da się pominać!) – każda ze stron pragnie oczywiście jak najmniej oddać, a jak najwięcej odzyskać.

Dariusz Matelski – poznański historyk i archiwista, wychowanek i pracownik Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, ceniony specjalista w dziedzinie źródłoznawstwa oraz badacz stosunków polsko-niemieckich. Ogłosił drukiem ponad trzysta publikacji. Jego bez wątpienia najbardziej znane prace to *Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w latach 1919–1939* (Poznań 1997, Nagroda KLIO' 97) oraz *Niemcy w Polsce w XX wieku* (Warszawa-Poznań 1999). Tematyka omawianej pracy, poświęconej relacjom polsko-rosyjskim, dowodzi wszechstronności zainteresowań. Autor opiera się na imponującej bazie źródłowej, w której – niestety – zabrakło archiwaliów ro-

syjskich, do których dostęp jest nadal utrudniony. Ich wykorzystanie z pewnością znacznie wzbogaciłoby opracowanie. W tym sensie syntezę Matelskiego należy potraktować jako udane preludium do dalszych badań nad tematyką polskich restytucji z Rosji i ZSRR oraz innych państw poradzieckich. Tym bardziej, iż same restytucje nie zostały jeszcze – miejmy nadzieję – zakończone.

Krzysztof Buchowski

Białoruś u XX stulecia. Sbornik naucznych rabot, red. W. P. Andriejew, Minsk 2002, s. 192.

Białoruś w XX wieku. Zbiór prac naukowych, red. W. P. Andriejew, Mińsk 2002, s. 192.

Choć redaktorem naukowym książki jest prof. W. P. Andriejew, to wstęp napisali dwaj autorzy artykułów Igor Kuźniecowa i Jakow Basin. Piszą oni o niepełnym rozliczeniu się na Białorusi z czasami stalinizmu: zahamowaniem badań nad represjami politycznymi i przestępstwami władzy sowieckiej wobec własnego narodu. Dlatego właśnie powstała idea wydania poza cenzurą zbioru artykułów poświęconych historii najnowszej Białorusi i zapewne z tychże względów nakład książki wyniósł dopuszczalną w tej sytuacji ilość egzemplarzy tj. 299. Oficjalnie większość historyków na Białorusi zajmuje pozycję wyczekującą i jest to sytuacja bardzo zła, gdyż nauki historyczne zostały tam bardziej niż inne nauki społeczne, porażone zastoje i negatywnymi tendencjami. Powoduje to dalszy upadek prestiżu tych nauk. Recenzowany zbiór ma przypomnieć o obywatelskich obowiązkach historyków wobec społeczeństwa.

Książka została wydana dzięki wsparciu finansowemu organizacji żydowskich, ale na 22 artykuły tylko 7 dotyczy bezpośrednio ludności żydowskiej. Wyjaśnia to jednak fakt, że jeden z artykułów poświęcony jest zreferowaniu sprawy mordu na Żydach w Jedwabnem i dyskusji, która toczyła się wokół tego problemu. Poza kwestią mniejszości narodowych, nie tylko żydowskiej, szeroko podejmowana jest problematyka represji, a także strat ludnościowych w latach II wojny światowej (bardzo interesujący, analityczny tekst Aleksieja Litwina). Autorami artykułów są zarówno historycy bardzo znani, jak wspomniany Litwin, ale także młodzi – dopiero rozpoczynający karierę. Tak samo różna jest ich jakość: większość oparta jest na nowych źródłach archiwalnych, ale niektóre napisano tylko na podstawie kilku książek.

Nie zawsze podejmowane tematy są szczególnie oczekiwane jak np. dotyczący rozwoju białoruskiego ustawodawstwa przeciwko antysemityzmowi i dyskryminacji narodowej, które było martwe, bo – jak przyznał sam autor – pomimo licznych przypadków dyskryminacji, w praktyce w latach 1962–1991 w BSRR nie było ani jednego przypadku zastosowania odpowiedniego artykułu kodeksu karnego.

Niekiedy autorzy nieco przesadzają, jak Jerzy Grzybowski, który wśród polskich generałów białoruskiego pochodzenia umieścił Nikodema Sulika, Gustawa Paszkie-

wicza i Piotra Jaroszewicza, kierując się jedynie miejscem urodzenia. Z kolei białoruskich mistrzów sportu żydowskiego pochodzenia przypomniał Siemien Liukomowicz.

Z innych artykułów warto także zwrócić uwagę na tekst A. Smalanczuka, który analizuje zmiany struktury narodowościowej ludności Białorusi w XX wieku. Co prawda, opiera się on głównie na opracowaniach Piotra Eberhardta, ale w ten sposób popularyzuje jego dorobek wśród badaczy białoruskich.

Na zakończenie dodam, że znakomita większość autorów artykułów pochodzi z Mińska (19), 12 napisanych jest w jęz. rosyjskim, a 10 – białoruskim.

Jan Jerzy Milewski

Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos darbų bibliografija (1922–2001), oprac. Elena Neniškytė. Lietuvių Katalikų Mokslo Akademia, Vilnius 2002, p. 152.

Bibliografija publikacijų Litewskiej Katolickiej Akademii Nauk (1922–2001), oprac. Elena Neniškytė, Litewska Katolicka Akademia Nauk, Vilnius 2002, s. 152.

W poprzednim numerze „Biuletynu Historii Pogranicza” Algimantas Katilius zamieścił artykuł na temat publikacji Litewskiej Katolickiej Akademii Nauk¹, w którym dał krótki zarys dziejów tejże Akademii i omówił jej publikacje z ostatnich lat, gdy z Rzymu przeniosła się ona do Wilna. Tymczasem ostatnio, z okazji 80-lecia istnienia Litewskiej Katolickiej Akademii Nauk, ukazała się bibliografia wszystkich druków z całego okresu jej istnienia, a więc od 1922 r., kiedy została powołana do życia, do r. 2001. Praktycznie działalność wydawnicza Akademii zainicjowała w 1933 r., kiedy to wydano 1 tom „Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Suvažiavimo Darbai” (Prace zjazdu Litewskiej Katolickiej Akademii Nauk). Działalność Akademii w jesieni 1940 r. została zabroniona przez władze sowieckie i w 1956 r. wznowiła ona swą działalność w Rzymie. W 1990 r. znowu wróciła na Litwę.

Bibliografię przygotowała do druku dr Elena Neniškytė, natomiast artykuł wstępny „Litewska Katolicka Akademia Nauk w historii Litwy XX w.” napisał aktualny jej prezes bp Jonas Boruta. Wykaz publikacji podzielono na 7 działów. Pierwszy dział stanowią „LKMA Suvažiavimo Darbai” (Prace zjazdów LKAN). Ukazało się ich 17 tomów i chronologicznie od 1-ego do ostatniego podano wszystkie zawarte w nich artykuły. Trzy pierwsze tomy, opublikowane przed II wojną światową w Kownie, wydane zostały powtórnie w Rzymie. Poszczególne tomy zawierają po kilkadziesiąt artykułów, w tomie 16 jest ich aż 89. Jedynie tom pierwszy zawiera ich tylko 17. Artykuły były grupowane według sekcji i dotyczą różnych dyscyplin nau-

¹ Publikacje Litewskiej Katolickiej Akademii Nauk, „Biuletyn Historii Pogranicza” 2002, nr 3, s. 113–118.

kowych: teologii, filozofii, historii, literatury, kultury, architektury i sztuki, języka litewskiego, prawa, nauk przyrodniczych, pedagogiki, psychologii, ekonomii, socjologii, medycyny, nauk politycznych, fizyki i matematyki, gospodarstwa wiejskiego, ekologii.

Drugi dział stanowią „LKMA Metraštis” (Roczniki LKAN). Sześć tomów ukazało się w Rzymie (1965–1985), a od 7-ego tomu wydawane są w Wilnie (od 1994). Do 2001 r. ukazało się 19 tomów. Zawierają one również publikacje z różnych dziedzin naukowych, także materiały z sesji naukowych, dział nekrologów, kronikę i recenzje. Trzeci dział stanowią „Fontes historiae Lituaniae”. Ukazało się 6 tomów tej niezwykle wartościowej serii wydawniczej. Dwa pierwsze tomy to „Relationes status Dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae” (Roma 1971–1978), opracowane przez Paulusa Rabikauskasa, a tomy 3–4 stanowią „Codex Mednicensis seu Dioecesis Samogitiae” (Roma 1984–1989), opracowane przez Paulusa Jatulisa. Kolejne tomy wydane zostały w Wilnie w latach 2000–2001: t. 5: „Lietuvos vyskupai kankiniai sovietiniame teisme” (Biskupi litewscy męczennicy z wyroku sowieckiego prawa), opracowany przez Arunasa Streikusa i t. 6: „Vyskupo Ignoto Jokubo Masalskio Kauno dekanato vizitacija 1782 m.” (Biskupa Ignacego Jakuba Masalskiego wizytacja dekanatu kowieńskiego z 1782 r.). Dział 4-ty stanowią zbiory pism, w którym są dzieła znanych historyków litewskich Konstantinasa Avizonisa i Zenonasa Ivinskisa, językoznawcy Antanasa Salysa i filozofa Stasysa Šalkauskasa. Piąty dział nosi podniosły tytuł „Niegasnące światła” („Negestantieji žiburiai”) i zawiera biografie wybitnych postaci. W 6-ym dziale mamy wspomnienia Justinasa Staugaitisa, Juliji Šalkauskienė oraz ks. Petrasa Raudy, a w ostatnim „inne publikacje”, wśród których są m.in. Juozasa Vaišnory „Kult maryjny na Litwie” („Marijos garbinimas Lietuvoje”, Roma 1958), dzieła Jonasa Griniusa z dziedziny literatury litewskiej, książka o Krożach (Kražiai, Kaunas-Vilnius 1993), o Uniwersytecie Wileńskim („Vilnius – Jezuitu akademija – Universitetas, 1579–1999”, Vilnius 1999) oraz Vidasa Spengly „Kościół, »Kronika« i pajęczyna KGB” („Bažnyčia, Kronika i KGB voratinklis”, Vilnius 2001). Bibliografię kończą wydawnictwa oddziałów Litewskiej Katolickiej Akademii Nauk w Kłajpedzie, Poniewieżu i Szawlach, które powstały w ostatnim czasie i dopiero zaczęły działalność wydawniczą.

Omawiana bibliografia jest książką wartościową, gdyż daje nam przegląd całego dorobku wydawniczego Litewskiej Katolickiej Akademii Nauk. Widać z niego, jak chociażby w okresie niewoli sowieckiej organizowano życie naukowe emigracji litewskiej, skupionej wokół Kościoła katolickiego i jak cenne pozycje w tym czasie wydano. Krótki zaś jeszcze okres niepodległości i działalności Litewskiej Katolickiej Akademii Nauk w wolnej Litwie już zaznaczył się wieloma cennymi wydawnictwami, ważnymi dla Kościoła i dla nauki na Litwie. Wypada życzyć, aby ta działalność pomyślnie się rozwijała w przyszłości.

ks. Tadeusz Krahel

Igor Kuzniecowa, *Indeks uroźencew Biełarusi riepriessirowannych w 1920–1950-je gg. w Zapadnoj Sibiri*, Minsk 2002, s. 239.

Igor Kuzniecowa, *Indeks osób urodzonych na Białorusi represjonowanych w l. 1920–1950 w Zachodniej Syberii*, Mińsk 2002, s. 239.

Książka zawiera wykaz osób urodzonych na terenach obecnie wchodzących w skład państwa białoruskiego a represjonowanych w latach 1920–1953 na obszarze ówczesnych obwodów tomskiego i nowosybirskiego. Ograniczenie zainteresowań do tych dwóch obwodów wynika z wcześniejszych doświadczeń autora, który początkowo był zawodowym oficerem, ale na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. znalazł się w Tomsku, został aspirantem w tamtejszym uniwersytecie, uczestniczył w pracach miejscowego oddziału stowarzyszenia „Memoriał” i wydał tam pierwszą książkę: „Represje w latach 30–40. w tomskim kraju” (1991).

Omawiany tom rozpoczyna serię „Białoruski Indeks Represjonowanych” przygotowywaną przez Archiwum Historii Najnowszej istniejące przy Stowarzyszeniu „Diariusz”. Jak podkreślają, zarówno autor, jak i organizatorzy całego projektu, skoro na Białorusi faktycznie nie nastąpiło osądzenie przestępstw reżimu sowieckiego, to „Indeks” przynajmniej przywróci pamięć i dobre imię o setkach tysięcy więzionych i zamordowanych. Książka Kuzniecowa zawiera listę zaledwie 1261 nazwisk (podane są także: rok i miejsce urodzenia, miejsce zamieszkania i zatrudnienia przed aresztowaniem, rok aresztowania, wyrok) i faktycznie jest to – jak przyznaje się we wstępie – „kropla w morzu” (s. 7).

Zapowiadane są jednak kolejne tomy: poświęcone mieszkańcom Białorusi zamordowanym w Moskwie i Leningradzie, Polakom represjonowanym na terytorium Białorusi w latach 1939–1941 (wspólnie z „Kartą”) oraz ludziom zamordowanym w Kuropatach.

Dodam jeszcze, że t. I ukazał się w nakładzie 113 egzemplarzy.

Jan Jerzy Milewski

Nastazija Kairiūkšytė, *Vilniaus vadavimo sąjunga 1925 04 26-1938 11 25. Istorinė apybraiža*, Lietuvos istorijos institutas, Vilnius 2001, p. 317.

Nastazija Kairiūkšytė, *Związek Wyzwolenia Wilna 26 kwietnia 1925 – 25 listopada 1938. Zarys historyczny*, Instytut Historii Litwy, Wilno 2001, s. 317.

Po 1920 roku Litwa nie pogodziła się z włączeniem Wilna do Polski. Niemal w całym okresie międzywojennym stosunki polsko-litewskie pozostawały napięte. Głównym przedmiotem sporu było Wilno. W geście protestu nie nawiązano z Polską stosunków dyplomatycznych, zamknięto granicę, zerwano łączność kolejową, pocztową i telefoniczną. Litwa oficjalnie głosiła, iż znajduje się w stanie wojny z Polską, w kolejnych konstytucjach umieszczano zapis o Wilnie jako litewskiej stolicy czasowo tylko okupowanej przez Polskę.

Zgłaszając pretensje do Wileńszczyzny, Litwa propagowała tezę, według której niemal wszyscy mieszkańcy tego rejonu to „spolonizowani Litwini” pozostający obecnie pod okrutną „polską okupacją”. Tym samym w zasadzie nie przyjmowano do wiadomości argumentu o polskiej tożsamości znacznej części mieszkańców Wilna i okolic. Wokół idei odzyskania Wilna i wyzwolenia „uciskanych rodaków” zbudowano ogromną maszynę propagandową. Oficjalna propaganda kreowała obraz „uciemiężonej stolicy”, której w większości litewscy mieszkańcy z nadzieją wypatrują powrotu litewskich rządów.

Motorem akcji propagandowej stał się Związek Wyzwolenia Wilna (ZWW) (lit. Vilniaus vadavimo sąjunga), organizacja społeczna założona w 1925 roku. Związek bardzo szybko wyrósł na prawdziwą potęgę, masowe członkostwo w nim stało się dla Litwinów niemal patriotycznym obowiązkiem. Do ZWW należeli zarówno przedstawiciele litewskiego establishmentu, dziennikarze, wojskowi, ludzie kultury, jak i masowo uczniowie, studenci, pracownicy państwowi i „zwykli zjadacze chleba”. Szczodrze dotowana przez państwo organizacja prowadziła niewiarygodnie rozbudowaną akcją propagandową na rzecz odzyskania Wilna. Akcja miała ostry antypolski charakter. Wydawano niezliczone broszury i ulotki, organizowano koncerty i akademie oraz zbiórki pieniężne na „żelazny fundusz” wyzwolenia Wilna, prowadzono akcję w szkołach, agitowano w radio, oddziały ZWW powstawały w najmniejszych nawet miejscowościach. Związek stał się jedyną autentycznie masową organizacją w kraju. Rządzący Litwą od 1926 roku narodowcy stymulowali i wykorzystywali nacjonalistyczny zapał i antypolskie nastroje ludności. Tubą związku stał się dwutygodnik „Musu Vilnius” (Nasze Wilno). Budowano wizerunek Polski jako okrutnego zaborcy, „więzienia narodów”, kraju z upadającą ekonomiką, rządzonego przez wiarołomną i pyszałkowatą szlachtę, często przeciw „byłych Litwinów”, którzy dla kariery wyrzekli się swej prawdziwej Narodowości (Narutowicz, Piłsudski i inni).

Trudno przecenić znaczenie kilkunastoletniej działalności ZWW w kształtowaniu się określonych cech tożsamości narodowej oraz litewskiego negatywnego obrazu Polski i Polaków w XX wieku. Dostrzegano ten problem również w międzywojennej Polsce. Jednym z najważniejszych postulatów Polski po ultimatum i nawiązaniu stosunków dyplomatycznych z Litwą w 1938 roku stała się likwidacja ZWW. Strona litewska, zagrożona w tym czasie ze strony Niemiec, dążąc do politycznego zbliżenia z Polską rozwiązała ZWW jesienią 1938 roku.

Książka Nastaziji Kairiūkšytė jest pierwszą naukową monografią ZWW. W czasach radzieckiej Litwy badania nad jego „nacjonalistyczną i burżuazyjno-faszystowską” działalnością były ściśle reglamentowane i raczej niemiłe widziane. Autorka posłużyła się bogatą bazą źródłową, w tym dokumentami związku, przechowywanymi w wileńskich archiwach oraz prasą. Praca zawiera ponadto interesujący materiał ikonograficzny oraz aneks z wycinkami prasowymi, fragmentami ulotek i odezw, „wileńskich” piosenek itp.

Opracowanie zostało podzielone na cztery rozdziały. Pierwszy przedstawia genezę sporu z Polską i okoliczności kształtowania się ZWW oraz jego strukturę. W drugim Autorka analizuje materialne podstawy funkcjonowania związku, w trzecim – metody jego działalności. W rozdziale czwartym przedstawiono działania ZWW na „okupowanej” Wileńszczyźnie wraz z charakterystyką polskiej polityki na tym obszarze w okresie międzywojennym.

Pomijając niewątpliwe walory dokumentacyjne opracowania, należy zauważyć iż nie przynosi ono próby nowego spojrzenia na stosunki polsko-litewskie. Pozostaje raczej w kręgu tradycyjnej interpretacji, według której całkowitą odpowiedzialność za przebieg i rezultaty międzywojennego konfliktu ponosi wyłącznie strona polska. Pod tym względem Autorka, pozostała wierna poglądom wyrażanym w swoich poprzednich pracach, w których ciągle straszyły upiory przeszłości, jakby żywcem zaczerpnięte z propagandy ZWW. Nadal jest tam miejsce na tezy o „spolonizowanych Litwinach” i „polskiej okupacji” Wilna. Mimo to, a może właśnie dlatego, książka jednej z najbardziej znanych litewskich badaczek starszego pokolenia jest bardzo interesująca dla polskiego czytelnika.

Krzysztof Buchowski

Wojciech Śleszyński, *Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej 1934–1939*, Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku, Dom Wydawniczy Benkowski sp. z o.o., Białystok 2003, s. 151.

W opracowaniach syntetycznych najnowszych dziejów Polski obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej nie jest postrzegany przez historyków bynajmniej wcale jednoznacznie. W podręcznikach wydanych przed 1990 r. Berezę określano najczęściej jako miejsce zsyłek przeciwników politycznych sanacji¹. Z kolei w tych powstałych już w III Rzeczypospolitej obóz w Berezie miał być więzieniem dla osób związanych z organizacjami ekstremistycznymi, w tym komunistów i terrorystów ukraińskich². Wobec tak rozmaitych i często rozbieżnych opinii dobrze się stało, że autor ze sporym już doświadczeniem badawczym³ podjął się trudu napisania pracy, której celem było „...przybliżenie czytelnikowi powstania i funkcjonowania miejsca odosobnienia oraz ustalenie liczby i struktury społecznej w nim osadzonych” (s. 7n).

Podstawę źródłową najnowszej książki W. Śleszyńskiego stanowiły akta z zasobów Państwowego Archiwum Obwodu Brzeskiego w Brześciu, Archiwum Akt Nowych w Warszawie oraz zbiory Muzeum Historyczno-Krajoznawczego w Berezie

¹ Por. np.: A. Czubiński, *Polska w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, [w:] *Dzieje Polski*, pod red. J. Topolskiego, Warszawa 1977, s. 732; M. M. Drozdowski, *Dzieje II Rzeczypospolitej*, [w:] *Zarys historii Polski*, pod red. J. Tazbira, Warszawa 1979, s. 633; A. Ajnenkiel, *Polska po przewrocie majowym. Zarys dziejów politycznych Polski 1926–1939*, Warszawa 1980, s. 314 n. Bardziej obiektywnie o Berezie pisał A. Albert [W. Roszkowski], *Najnowsza Historia Polski 1918–1980*, Warszawa 1983, ale w książce opublikowanej w wydawnictwie KRAĞ poza oficjalnym wówczas obiegiem.

² Zob. np. T. Nałęcz, [Okres] *1904–1939*, [w:] *Polska na przestrzeni wieków*, pr. zbior. pod red. J. Tazbira, Warszawa 1995, s. 592.

³ Zob. W. Śleszyński, *Białystok w sowieckiej fotografii propagandowej 1939–1941. Proces aneksji i polityczno-prawnej sowiezizacji Białostoczczyzny*, Białystok 2000; tenże, *Okupacja sowiecka na Białostoczczyźnie 1939–1941. Propaganda i indoktrynacja*, Białystok 2001.

Kartuskiej. Materiały archiwalne autor uzupełnił znaczną liczbą relacji i wspomnień samych osadzonych – mając świadomość przy tym wielu ich niedociągnięć – oraz dostępnymi mu opracowaniami, także nie pozbawionymi subiektywizmu. Szkoda jednakże, iż ze wstępu czytelnik nie dowiaduje się jak rozległa jest całkowita baza źródłowa do podjętego tematu oraz jaką jej część autor spożytkował w recenzowanym opracowaniu.

Praca dzieli się na dwie nierówne pod względem objętości części. W pierwszej, nad wyraz obszernej (s. 15–79), autor skupił się przede wszystkim na zagadnieniach związanych z powstaniem i funkcjonowaniem obozu odosobnienia w Berezie Kartuskiej. I tak obok przypomnienia politycznych uwarunkowań utworzenia obozu w czerwcu 1934 r., w kolejnych rozdziałach omówił on przebieg osadzenia zatrzymanych, warunki życia codziennego osadzonych, obsadę personalną obozu oraz wskazał na aspekty prawne utworzenia obozu i reakcję opozycji. W drugiej, znacznie skromniejszej (s. 83–102), W. Śleszyński dokonał analizy społeczności osadzonych uwzględniając ich liczbę, kategorie, narodowość, wyznanie, wiek, długość pobytu w obozie i miejsce zamieszkania.

Książka opatrzona jest też bibliografią, streszczeniami w języku angielskim i rosyjskim, oraz dobrze dobranymi 14 fotokopiami dokumentów i 23 innymi, różnorodnymi ilustracjami. Zanim krótko ustosunkujemy się do podstawowych merytorycznych ustaleń zawartych w recenzowanej pracy, chcemy polemizować z autorem co do przyjętego sposobu ich prezentacji. W. Śleszyński „...postanowił odejść od tradycyjnej, nużącej formy opisu i zastąpić ją, w jego odczuciu bardziej atrakcyjnym połączeniem analizy naukowej z prezentacją dokumentów archiwalnych, na bieżąco ilustrujących omawiane zagadnienia” (s. 8). W rezultacie przyjętego sposobu wykładu czytelnik otrzymał tekst przerywany co chwila przytaczaniem in extenso obszernych dokumentów źródłowych, które należało poddać przede wszystkim wnikliwej i krytycznej analizie, a chcąc przybliżyć je czytelnikowi zebrać na końcu pracy np. w oddzielnym aneksie.

W części pierwszej uwagę czytelnika przykuwają przede wszystkim ciekawie napisane partie tekstu poświęcone warunkom egzystencji i życiu codziennemu osadzonych w Berezie Kartuskiej. Z kolei lektura rozdziału, w którym autor omawia kadrę oficerską i szeregowych skierowanych do pełnienia służby w obozie odosobnienia, pozostawia spore uczucie niedosytu z powodu niewykorzystanych możliwości badawczych. Natomiast rozczarowuje wręcz swoją lapidarnością i pobieżnością sformułowań przedstawienie zaledwie na 6 stronach (w tym 3 zawierają teksty źródłowe) reakcji ugrupowań opozycyjnych na decyzję rządu sanacyjnego o utworzeniu (i funkcjonowaniu przez 5 lat) wspomnianego obozu.

Niewątpliwie najwartościowszą stroną pracy W. Śleszyńskiego jest próba ustalenia liczby więźniów przetrzymywanych w Berezie Kartuskiej oraz analiza struktury społecznej osadzonych. Jest to tym bardziej istotne, że w dotychczasowym obiegu, choć trudno uznać go za w pełni naukowy, funkcjonowały liczby od 800 do nawet 10.000 osadzonych (s. 92, przyp. 4). Z badań autora, choć opartych na niepełnych źródłach, wynika, że w kilka miesięcy po utworzeniu obozu, tj. w październiku 1934 r., przebywało w nim 390 osadzonych, ale już w roku następnym było ich zdecydowanie mniej, przeciętnie – około setki. W 1938 r. liczba więźniów wahała się już od 460 do 800. Pamiętajmy jednakże, iż w tej liczbie, jak podaje W. Śleszyń-

ski, połowę stanowili kryminaliści i oskarżeni o przestępstwa gospodarcze masowo zsyłani do Berezki od przełomu lat 1937/1938 (s. 85n).

Podstawą analizy struktury społeczności osadzonych było wybranych losowo 298 teczek personalnych więźniów, tj. 10% z ogólnej ich zachowanej liczby (2986). Jak wynika z badań autora, najliczniejszą grupę więźniów w ciągu całego okresu funkcjonowania obozu stanowili więźniowie polityczni – 63%, następnie zaś kryminaliści – 35% i spekulanci – 2%. Pod względem narodowościowym dominowali Polacy – 43% uwięzionych i Żydzi – 33%. Z kolei Ukraińcy stanowili 17%, Białorusini 6% a Niemcy 1%. Większość osadzonych była osobami młodymi (przeciętna wieku 31–32 lata), a w przypadku polskich narodowców nawet bardzo młodymi (22 lata). Za ważne, choć cząstkowe, uznajemy wyniki badań autora, które weryfikują tezę jakoby obóz w Berezce Kartuskiej był przeznaczony wyłącznie dla inteligencji. Z ustaleń W. Śleszyńskiego wynika bowiem, że zdecydowaną większość (81%) osadzonych stanowili robotnicy i rolnicy, w znacznym stopniu sympatycy ideologii Marksa i Lenina. Więźniowie Berezki w całym okresie funkcjonowania obozu pochodzili przede wszystkim z Kresów II Rzeczypospolitej.

Książka zawiera niestety także pewne usterki techniczno-redakcyjne powstałe jak sądzimy z nazbyt pośpiesznej redakcji. Np. w rozdziale 3 w przypisach 10, 13, 15, 16, 22, 24, 31, 35, 39 i w rozdziale 4 przypis 4, autor powołuje się na pracę P. Siekanowicza, ale nie informuje czytelnika na którą – *Obóz odosobnienia w Berezce Kartuskiej 1934–1939*, Warszawa – Chicago 1991 czy też na *Tajemnica twierdzy Brześć*, Chicago 1989. Literówek w nazwiskach i zgubionych znaków interpunkcyjnych w omawianej książce jest zresztą więcej.

Najnowsze opracowanie W. Śleszyńskiego jest bezprzecznym przedsięwzięciem potrzebnym, choć w opinii recenzenta podjętym zbyt wcześnie. Jak każda praca poświęcona słabo rozpoznanym obszarom badawczym była narażona na wiele pułapek i niebezpieczeństw. Stąd niemało w niej potknięć i treści nie zawsze poszerzających naszą wiedzę. W ostatecznym jednak rozrachunku wydaje się wszakże, iż książka W. Śleszyńskiego może stanowić dobry punkt dla dalszych badań, także porównawczych, nad systemem penitencjarnym II Rzeczypospolitej, z uwzględnieniem historii obozu odosobnienia w Berezce Kartuskiej.

Cezary Kukło
Uniwersytet w Białymstoku
Instytut Historii

Илья Мощанский, „Оборона Прибалтики 22 июня – 9 июля 1941 года”, Изд. Военная летопись, Москва 2002, с. 56.

Ија Мосzczанский, *Obrona republik nadbałtyckich 22 czerwca – 9 lipca 1941 roku*, wyd. Kronika wojenna, Moskwa 2002, s. 56.

W wojskowo-historycznej serii *Armie świata* ukazał się zeszyt poświęcony walkom odwrotowym Armii Czerwonej na terenie ówczesnych republik nadbałtyckich, w czerwcu i lipcu 1941 r. W sowieckiej, a obecnie rosyjskiej historiografii wspom-

niane walki określane są mianem nadbałtyckiej strategicznej operacji obronnej.

Jednostki Armii Czerwonej rozlokowane w przeddzień wybuchu wojny na terytorium Litwy, Łotwy oraz Estonii, tworzące Nadbałtycki Specjalny Okręg Wojskowy (NSOW), przedstawione zostały w rozdziale *Skład i ugrupowanie wojsk sowieckich (Nadbałtycki Specjalny Okręg Wojskowy)*. 22 czerwca 1941 r. po ataku niemieckim na ZSRS NSOW został przekształcony we Front Północno-Zachodni (dowódca: gen. płk. F. Kuzniecowa).

W rozdziale *Skład i ugrupowanie wojsk niemieckich (Grupa Armii „Północ” i 3 Grupa Pancerna Grupy Armii „Środek”)* wyszczególnione zostały siły Wehrmachtu uczestniczące w operacji „Barbarossa” i działające na opisywanym kierunku operacyjnym (dowódca: *Generalfeldmarschall Wilhelm von Leeb*).

Operacje militarne nadbałtyckiej strategicznej operacji obronnej opisane zostały w rozdziale *Przebieg działań bojowych (22 czerwca – 9 lipca 1941 r.)*. W rezultacie osiemnastodniowych walk oddziały Armii Czerwonej zostały odrzucone na Wschód o 400–450 km i wyparte z terenu całej Litwy, Łotwy i Estonii. Wojska Frontu Północno-Zachodniego straciły blisko 90 tys. żołnierzy, ponad 1 tys. czołgów, 4 tys. dział i moździerzy oraz 1 tys. samolotów.

Ostatni rozdział pt. *Formacje narodowe NSOW (czerwiec – wrzesień 1941 r.)* poświęcony został siłom zbrojnym Litwy, Łotwy i Estonii po włączeniu ich w skład Armii Czerwonej. Przedstawiona została struktura i uzbrojenie korpusów terytorialnych powstałych na bazie armii państw bałtyckich oraz ich losy po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej.

Atutem publikacji jest wysoki poziom szaty graficznej, w postaci papieru kredowego oraz estetycznej lakierowanej okładki. Zeszyt zawiera ponad 90 znakomych, w przeważającej większości niepublikowanych dotąd fotografii – zarówno sowieckich, jak i niemieckich, ze zbiorów *Bundesarchiv – Militärarchiv* we Freiburgu. Uzupełnieniem materiału ilustracyjnego są tablice kolorowe autorstwa Andrieja Aksienowa i Andrieja Karaszczuka prezentujące malowanie ochronne sowieckiego sprzętu pancernego oraz wybrane sylwetki żołnierzy Armii Czerwonej. Wśród tych ostatnich szczególnie zwracają uwagę, nieznane przeciętnemu czytelnikowi – spadochroniarz 201 Brygady Powietrzno-Desantowej oraz *lejttenant* 22 Zmotoryzowanej Dywizji Strzeleckiej NKWD. Czytelne mapy przedstawiają przebieg walk odwrotowych Armii Czerwonej na terenie b. republik nadbałtyckich. W przypadku występowania w tekście niemieckich nazwisk oraz innych niż sowieckie typów broni i uzbrojenia, równolegle stosowana jest pisownia czcionką łacińską. Publikacja zawiera podpisy do ilustracji oraz streszczenie w języku angielskim.

Podstawowy zarzut, jaki można postawić pod adresem publikacji, dotyczy jej specyficznej wymowy. Można pokusić się o stwierdzenie, iż na jej stronach porzmiewają echa komunistycznej propagandy. Autor najwyraźniej nie przyjmuje do wiadomości, iż wkroczenie w 1940 r. Armii Czerwonej na terytorium państw bałtyckich *de facto* oznaczało utratę ich niepodległości, pomija milczeniem niewygodne fakty, biorąc za dobrą monetę reżyserowane „wybory” oraz „spontaniczną” decyzję „ludu pracującego miast i wsi” o połączeniu się z ZSRS. Już na samym wstępie razi patetyczne i nieprzystające do rzeczywistości categoryczne stwierdzenie: *Rosjanie i Estończycy, Żydzi i Łotysze, Białorusini i Litwini ramię w ramię bronili republik nadbałtyckich przed niemieckimi barbarzyńcami* (s. 2). Autor opisuje co prawda

działania bojowe nadbałtyckich korpusów terytorialnych skupiających Litwinów, Łotyszy i Estończyków oraz relacjonuje ich późniejsze losy (w szczytowym okresie łącznie pięć dywizji strzeleckich o znacznie zróżnicowanym składzie narodowościowym), jednak zapomina, iż w tym samym czasie po przeciwnej stronie walczyły trzy dywizje grenadierów Waffen – SS (dwie łotewskie i estońska) oraz 93 bataliony *Schutzmannschaften der Polizei* (45 łotewskich, 26 estońskich oraz 22 litewskie). Biorąc pod uwagę, iż według najnowszych publikacji rosyjskich (zob.: S. Drobjazko, *Wtoraja mirowaja wojna 1939–1945. Wostocznyje dobrowolcy w wiernachcie, policji i SS*, Moskwa 2000, s. 6) w latach 1941–1945 czynnie z bronią w ręku po stronie niemieckiej walczyło 50 tys. Litwinów, 90 tys. Estończyków oraz 150 tys. Łotyszy, należy przyznać, iż obywatele Litwy, Łotwy i Estonii faktycznie stanęli do walki, tyle że większość z nich za przeciwnika obrała zupełnie kogoś innego niż sądzi Autor publikacji. Nawiasem mówiąc, zarówno historycy (np. G. Williamson, *SS: Gwardia Adolfa Hitlera. Pełna historia Schutzstaffel od ulicznych bojówek do Waffen – SS*, Warszawa 1995), jak i dowódcy (np. F. Steiner, *Die Freiwilligen. Idee und Opfergang*, Göttingen 1958) uważają łotewskie i estońskie dywizje Waffen – SS za najbardziej bitne spośród ogółu cudzoziemskich jednostek tejże formacji.

Poważne zastrzeżenia budzi także treść podpisu pod zdjęciem przedstawiającym zwłoki niemieckiego żołnierza (s. 23): *On chciał rosyjskiej ziemi i dostał ją* (sic!) – styl spotykany dotąd raczej tylko w stalinowskich publikacjach propagandowych.

Ocena rezultatów nadbałtyckiej strategicznej operacji obronnej dokonana przez Autora jest powierzchowna (s. 37), a w porównaniu z oficjalną historiografią rosyjską poświęconą pierwszej fazie wojny niemiecko-sowieckiej, która dla zobrazowania rozmiaru porażki Armii Czerwonej na opisywanym odcinku używa określenia dramat (A. Sokołow, *Naszestwije*, [w:] *Wielikaja Otiestwienaja wojna 1941–1945, t. I Surowyje ispytania*, Moskwa 1998, s. 147), wydaje się być nazbyt optymistyczna. Następstwem odwrotu wojsk Frontu Północno-Zachodniego, oprócz wymiernych strat w sile żywej i sprzęcie było ponadto (o czym zupełnie zapomina Autor) odwołanie mającego wówczas znaczenie strategiczne Leningradu, które zaowocowało w niedalekiej przyszłości tragicznymi konsekwencjami. Porażka na opisywanym odcinku przekładała się również na los Floty Bałtyckiej, która po utracie praktycznie wszystkich posiadanych baz została zepchnięta w głąb Zatoki Fińskiej do Kronsztadu i Leningradu.

Zabrakło ponadto opisu przebiegu niemieckiej operacji desantowej na Wyspach Moonsundzkich – będących do 1940 r. częścią Estonii – również zakończonej porażką Armii Czerwonej.

Zastrzeżenia budzi też sposób prezentacji materiału ilustracyjnego. O ile widoczny na zdjęciach sprzęt pancerny Wehrmachtu jest identyfikowany poprawnie, o tyle całkowicie nierozpoznawalne są niemieckie pojazdy nieopancerzone, np. anonimowy niemiecki motocykl (s. 36) to w rzeczywistości NSU 501 OSL. Razi dostrzegalny zabieg sztucznego mnożenia zdobyczy wojennej, w postaci czterokrotnego zamieszczenia fotografii prezentujących w rzeczywistości te same, lecz pokazane w różnych ujęciach trzy działa niemieckie (s. 29 i 39). Można odnieść wrażenie, iż w ten sposób Autor chce uwydatnić wysiłek militarny Armii Czerwonej. Nie do podważenia jest fakt, że lokalne kontrataki żołnierzy sowieckich odnosiły wymierne

sukcesy, jednak nie należy równocześnie zapominać, nie zaważyły one na końcowym rezultacie operacji.

Sięgając po wspomnianą publikację należy mieć nadzieję, iż specyficzna jej wymowa jest wyłącznie konsekwencją osobistych poglądów Autora, a nie zwiastunem kursu mającego obowiązywać obecnie w historiografii rosyjskiej.

Piotr Łapiński
Instytut Pamięci Narodowej
Oddział w Białymstoku

Daiva Dapkutė, Lietuvos išeivijos liberaliosios srovės genezė: politiniai-organizaciniai aspektai. 1945 m. – šeštojo dešimtmečio pabaiga, Vilnius: Vaga, 2002, 312 p.

Daiva Dapkutė, Geneza nurtu liberalnego w środowisku wychodźstwa litewskiego: aspekty polityczno-organizacyjne. Rok 1945 – koniec piątego dziesięciolecia, Vilnius 2002, s. 312.

Recenzowana książka dotyczy mało znanego zagadnienia z historii litewskiej emigracji powojennej. Jeżeli czytelnik litewski ma choć ograniczoną możliwość zapoznania się z historią emigracji litewskiej, to w Polsce wiedza o niej jest raczej znikoma. Oczywiście, praca D. Dapkutė jest adresowana przede wszystkim do czytelnika rodzimego, lecz historia stosunków polsko-litewskich nie urywa się po II wojnie światowej. Dlatego tak ważne jest, aby zapoznać się z tymi nurtami politycznymi, które reprezentowały niezależne środowiska litewskie na Zachodzie.

Problematyka liberalizmu w litewskiej myśli politycznej zajmowała pokaźne miejsce już od przełomu XIX i XX wieku. W tym wypadku przedstawiony jest rozwój litewskiej myśli liberalnej w okresie przejściowym i bardzo trudnym dla całego narodu litewskiego. Po wojnie los emigrantów podzieliło przeszło 60 tys. Litwinów. W dużej mierze byli to ludzie politycznie zaangażowani w różnych środowiskach partyjnych lub organizacjach społecznych. Początkowy okres emigracji to głównie proces adaptacji, podczas którego emigranci musieli oswoić się nie tylko z obcym otoczeniem, ale także z mocno ugruntowanymi na zachodzie zasadami demokracji i liberalizmu.

D. Dapkutė postawiła sobie za cel wyjaśnienie organizacyjno-politycznych aspektów narodzenia się i rozwoju ugrupowania liberalnego wśród emigracji litewskiej. W książce przedstawione są następujące zagadnienia: prahistoria – lekcje politycznej rezystencji na Litwie, działalność w obozach dla uchodźców w Niemczech, założenie jawnej organizacji Litwinów „Rezistencje Santarvė”, pokolenie liberalizujące – stowarzyszenie młodzieży akademickiej „Šviesa”, od tajnego towarzystwa do międzynarodówki liberalnej, próby młodego pokolenia liberałów założenia swej organizacji w Stanach Zjednoczonych Ameryki, kwestia łączności z Litwą oraz formowanie się koalicji liberalnej.

Podstawa historiograficzno-źródłowa pracy jest bardzo obszerna. Autorka z dużą uwagą analizuje dotychczasowe publikacje dotyczące poszczególnych zagad-

nień z zakresu myśli i praktyki liberalnej. Baza źródłowa oparta jest o archiwa w Stanach Zjednoczonych (Chicago) oraz archiwalia przewiezione z Europy Zachodniej na Litwę. Ważnym ośrodkiem zbierającym źródła dotyczące emigracji jest Centrum Studiów Wychodźstwa przy Uniwersytecie Witolda Wielkiego w Kownie: są tam dokumenty oraz nie wydane wspomnienia znanych działaczy emigracji litewskiej.

Problematyka rozwoju litewskiego ruchu liberalnego jest ważna pod wieloma względami. Grupy liberalne, które w omawianym okresie próbowały, ze zmiennym powodzeniem, jednoczyć się, dążyły do opanowania centrum politycznego ugrupowań emigracyjnych. Dzięki liberalnej ideologii przyciągały do siebie środowiska o różnych poglądach na poszczególne problemy i zagadnienia natury politycznej oraz światopoglądowej. Odegrały też poważną rolę w konsolidacji młodzieży liberalno-demokratycznej. Zdaniem autorki, idea liberalna prowadziła od „zamkniętej” do „otwartej” społeczności. Właśnie ten czynnik decydował o tym, że przybyli z okupowanego kraju emigranci mogli stopniowo przezwyciężyć negatywne skutki obcych rządów oraz tradycyjny konserwatyzm społeczności starszego pokolenia.

Ryśard Gaidis

Tadeusz Kruczkowski, *Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności*, Słonim 2003, s. 271, szkice.

Tadeusz Kruczkowski jest dobrze znany osobom bywającym w Grodnie, mającym kontakty w Polakami na Białorusi, zainteresowanych losem rodaków na b. Kresach Północno-Wschodnich. To doktor nauk historycznych i docent Uniwersytetu Grodzieńskiego, ale jednocześnie obecny prezes Związku Polaków na Białorusi, a wcześniej prezes grodzieńskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Naukowego na Białorusi; człowiek młody (ur. 1961 r.), dobrze wrośnięty w rodzinny region, aktywny, dający się lubić.

Zacząłem od biogramu autora, bo bez tej krótkiej charakterystyki trudno zrozumieć charakter książki: „Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności”. Nie jest to bowiem pozycja zwarta, jednorodna. Większą jej część stanowią artykuły i rozprawy z zakresu historiografii, historii politycznej, statystyki historycznej, etnografii. Pamiętam niektóre z nich, choć w książce nie podano gdzie i w jakiej formie były już prezentowane. Są to teksty napisane przez naukowca, bez nadmiaru emocji, ze znawstwem poprzedników uprawiających badania na ziemiach białoruskich, lub w odniesieniu do tych terenów i ich mieszkańców. Charakterystycznym uzupełnieniem są w omawianej książce przyczynki właściwie publicystyczne, choć też odwołujące się do historii. W nich prezes ZPB nie tai swych pasji, polemizuje z oponentami, upomina się o prawa Polaków na Białorusi, prostuje najczęściej popełniane błędy, jak choćby określanie mieszkańców trwających od pokoleń na terenach wschodnich dawnej I i II Rzeczypospolitej Polonią (Polonusami). Tak historia przechodzi w politykę. Ten to aspekt został głównie zauważony w bardzo nietypowym wstępie („Znasz li tej Kraj..?”). Osobiście byłbym bardziej rad, gdyby ukazały się dwie odrębne publikacje: jedna docenta Kruczkowskiego, a druga prezesa Kruczkowskiego.

Ta pierwsza byłaby przeznaczona przede wszystkim do studiowania, ewentualnego uzupełniania i prowadzenia sporów historycznych, a ta druga dobrze służyłaby działaczom, pasjonatom, amatorom. Stało się jednak inaczej i nie warto z tego powodu krążyć kopii. Zachęcam do przeczytania całości, ale ze świadomością, co podlega krytyce naukowej, a co dyskusji nawet wiecowej.

Pierwsza rozprawa nosi tytuł: „Dzieje Białorusi oraz stosunki polsko-białoruskie w świetle historiografii rosyjskiej drugiej połowy XIX i początku XX wieku” i jest pochodną pracy doktorskiej T. Kruczkowskiego. Oznacza się solidnością narracji, dobrym udokumentowaniem tez (liczne przypisy), ujęciem dynamicznym. Mniej zorientowanego czytelnika pewnie trochę zmęczy ta lektura, ale niechaj dobrnie takowy do końca z wielkim pożytkiem. Tytułem zachęty podałem kilka ważkich wątków z uwzględnieniem dorobku badaczy różnych nurtów: charakter Wielkiego Księstwa Litewskiego, zmiany świadomościowe tutejszej szlachty, rola Unii Brzeskiej i w ogóle kwestie religijne wraz z likwidacją Kościoła (Cerkwi) unickiej, polityka narodowościowa caratu. Autor podjął próbę zdefiniowania podstawowych terminów, od „Białorusi” i „narodu białoruskiego” poczynając. Może za bardzo stronił od wyrażenia własnego zdania, skoro ta problematyka w historiografii rosyjskiej (polskiej także) była bardzo złożona i niejednoznaczna. Życzyłbym szczerze, by kolega Tadeusz, mimo nawału prac organizacyjnych, zechciał kontynuować swe badania. To ważne i dlatego, że pozornie odległe w czasie kwestie historiograficzne stają się swoistym orężem w dyskusjach wręcz fundamentalnych, dotyczących kształtowania się poczucia świadomości narodowej Białorusinów od przełomu wieków XIX/XX i potrzeby wywalczenia własnego państwa.

Mniej inspirujący pod tym względem jest artykuł „Adam Mickiewicz a rosyjska myśl społeczna i historyczna”, z podziałem na trzy etapy: od początku poetyckiego rozgłosu przyszłego wieszczka w Rosji do zaprzestania druku jego utworów w 1834 r., następnie do 1857 r., czyli do totalnego przemilczania w Cesarstwie twórczości i działalności autora „Pana Tadeusza” oraz po wycofaniu przez Aleksandra II srogich zakazów. Anegdotycznie brzmi informacja, że przed wybuchem I wojny światowej największą popularnością cieszył się w Imperium Romanowów „Konrad Wallenrod”, jako wzorzec walki Słowian z odwiecznymi wrogami Niemcami.

Czytelnika w III RP nie zaskoczy zawartość rozdziału: „Początek II wojny światowej a Polska”. Na pewno jednak był to i jest nadal potrzebny tekst na Białorusi, gdzie tak łatwo przecież przychodzi wybielanie nawet zbrodniczych czynów wschodniego „brata”, a z drugiej strony wciąż spotyka się oskarżenia pod adresem polskich „panów” i „okupantów”. Nie można się nie zgodzić z konkluzją końcową doc. T. Kruczkowskiego, iż prawda historyczna o agresji ZSRR na Polskę w dniu 17 września 1939 r., jej okolicznościach (łącznie z paktem Ribbentrop-Mołotow) i skutkach, jest potrzeba Białorusinom, „jeśli chcą tworzyć demokratyczne państwo, stać się narodem europejskim, przyznającym swą skomplikowaną historię i prawa mniejszości narodowych (w tym także i Polaków) do praw danych współczesną cywilizacją europejską.”

W tym miejscu (proszę raz jeszcze przeczytać podany cytat) muszę niestety zwrócić uwagę na bardzo złą, by nie powiedzieć skandaliczną, redakcję książki. Roi się w niej od błędów ortograficznych (*nakształt, zkatowanego, zoriętowany, jak kolwiek, niema* w znaczeniu brak itp.), są także rusycyzmy i nieporadności językowe

(wiadomy zamiast znany, składają zamiast stanowią, postępową likwidacją zamiast postępującej, stawka robiła się na zakłamanie itp.). A tyle znacznych instytucji, od Senatu i Ambasady RP poczynając, udzieliło pomocy w wydaniu książki!

Kolejna rozprawa ma znów odmienny charakter. „Polacy na Białorusi: krótki zarys historyczny”, to bardzo praktyczny, obszerny skrót dziejów rodaków na tych ziemiach od głębokiego średniowiecza po współczesność, od Rurykowiczów po Łukaszenkę. Autor w tym przypadku zrezygnował z przypisów, nadał tekstowi charakter popularny, momentami dyskusyjny, przeplatany polemikami i wręcz protestami (przykładem wprowadzanie języka białoruskiego do Kościoła katolickiego). Może razić nieco przemieszanie tematów, niezachowanie klarownego układu chronologicznego, na co wpływ z pewnością miały bieżące „potyczki” toczące na Białorusi w ostatnich kilkunastu latach.

Ostatnia rozprawa: „Z historii etnicznej Polaków na Białorusi” zawiera wstęp ukazujący skrótowo układy narodowościowe w wiekach dawnych oraz bardzo szczegółową analizę danych statystycznych z XIX w. (kończąc na spisie powszechnym z 1897 r.) i XX w. Lektura to trudna, bogata nie tylko w liczby i wskaźniki, bo także odwołania do literatury (m.in. do ustaleń P. Eberhardta), unikalnej dokumentacji, nawet doświadczeń własnych i ocen z kręgów Związku Polaków na Białorusi.

Zrezygnuję z opisywania wspomnianych artykułów końcowych: pisanych z zaangażowaniem publicystycznym, często polemicznym, zawierających skróty wcześniej podanych wywodów historycznych, interpretację prawa i ocenę statystyk narodowościowych, porównań sytuacji mniejszości polskiej w Białorusi i białoruskiej w Polsce, ocen zachodzących zmian. To już bardziej polityka niż historia („Czy Polacy na Białorusi są spisani na straty”), prawda zasługująca na miano użytecznej, zarazem świadcząca o trudnościach na drodze odradzania się zorganizowanej polskości na tych terenach, zwłaszcza na Grodzieńszczyźnie.

W sumie otrzymaliśmy wartościowy „klocek”, pozbierane teksty różnego autorstwa i obawiam się, że także dla częściowo odmiennych czytelników. Taka jest jednak doskwierająca rzeczywistość, takie możliwości wydawnicze, nastroje, emocje. Książka dobrze koresponduje z aktualnymi procesami i wydarzeniami w środowiskach polskich na Białorusi, na pewno jest przydatna również w Macierzy. Powinni ją mieć w swych bibliotekach również historycy pogranicza polsko-białoruskiego.

Adam Dobroński
Uniwersytet w Białymstoku
Instytut Historii

MIĘDZYNARODOWA KONFERENCJA NAUKOWA
„VYSKUPAS ANTANAS BARANAUSKAS: ASMENYBĖ IR APLINKA”
(„BISKUP ANTONI BARANOWSKI: OSOBOWOŚĆ I ŚRODOWISKO”)
WILNO, 21–22 LISTOPADA 2002 R.

Instytut Historii Litwy wspólnie z Litewską Katolicką Akademią Nauk organizują cykliczne konferencje poświęcone najwybitniejszym postaciom litewskich duchownych. W listopadzie 2002 roku odbyło się kolejne spotkanie, tym razem poświęcone postaci biskupa sejneńskiego Antanasa Baranauskasa (1835–1902), w Polsce znanego bardziej jako Antoni Baranowski. Urodził się on 17 I 1835 r. w miasteczku Onikszy w powiecie wiłkomierskim. Ukończył Seminarium Duchowne w Worniach, a następnie Akademię Duchowną w Petersburgu, w której też jakiś czas pracował jako profesor, kapelan i bibliotekarz. W 1867 r. został mianowany profesorem Seminarium Duchownego w Kownie. Potem był jego wicerektorem, tu otrzymał nominację na kanonika, następnie prałata kapituły katedralnej żmudzkiej, a w 1883 r. papież Leon XIII prekonizował go na biskupa sufragana diecezji żmudzkiej. W 1897 r. został biskupem ordynariuszem diecezji sejneńskiej. Zmarł 26 XI 1902 r. i pochowany został w katedrze sejneńskiej. Lata zasiadania księdza Baranauskasa na tronie biskupim w Sejnach przypadły na okres narodzin konfliktu polsko-litewskiego w mieszanej narodowościowo diecezji. Biskup zachowywał jednak pełną bezstronność i dążył do pogodzenia wiernych. Niestety śmierć przedwcześnie przerwała jego posługę duszpasterską.

Biskup Antanas Baranauskas był osobą wszechstronnie wykształconą i utalentowaną. Naukowo zajmował się matematyką i językoznawstwem, tłumaczył Biblię na język litewski, tworzył pieśni i pisał poezje. Jego poemat *Anykščių šilelis* (*Borek onikszyński*) na trwałe wszedł do kanonu litewskiej literatury pięknej. Z dzieł matematycznych i filozoficznych wypada wymienić książkę „O wzorach służących do obliczania liczby liczb pierwotnych, nie przekraczającej danej granicy”, wydanej przez Akademię Umiejętności w Krakowie w 1895 r. i „O progresji transcendentnej, oraz o skali i siłach umysłu ludzkiego” (Warszawa 1897). Jednocześnie był niezłomnym orędownikiem pojednania polsko-litewskiego, czemu niejednokrotnie dawał wyraz w słowach i czynach. Przed kilkoma laty w Sejnach stanął pomnik biskupa. Jego postać, dorobek i postawa życiowa mogą stanowić symboliczną inspirację do nowej polsko-litewskiej współpracy i nowej jakości we wzajemnych stosunkach.

Wileńska konferencja przypominała postać Antanasa Baranauskasa, jego spuściznę oraz środowisko, w którym pracował i tworzył. Wystąpienie biskupa tęlszewskiego Jonasa Boruty SJ, służyło przybliżeniu jego ideowego credo jako kapłana i uczonego: odpowiadał na postawione przed siebie pytanie „czy idee bpa Antoniego Baranowskiego doczekały się swego wypełnienia”. Z kolei Vytautas Jogėla przypominał lata studiów przyszłego duchownego w petersburskiej akademii teologicznej. Przybliżeniu sylwetki Baranauskasa jako uczonego językoznawcy i matematyka poświęcili wystąpienia Jonas Kubilius (długoletni rektor Uniwersytetu Wileńskiego) i Kazimieras Garšva. Vanda Žekonienė analizowała ekologiczne przesłanie *Borku oniksztyńskiego*, Dalia Čiočytė zastanawiała się nad obecnością elementów religijnych i narodowych w poezji biskupa, a Vytautas Berenis i Eglė Klimaitė-Keturakienė nad jego stosunkiem do problematyki narodowościowej w kontekście okoliczności powstania najważniejszych dzieł. Paulius Subačius przedstawił wizję Europy w twórczości Baranauskasa, natomiast Egidijus Aleksandravičius przeanalizował związki z polskością w kontekście oskarżeń biskupa o „polakomanię” („lenkomanię”) ze strony litewskich nacjonalistów.

W drugim dniu konferencji litewski historyk z Polski, Bronius Makauskas swoje refleksje o czasach i ludziach epoki zatytułował „Antanas Baranauskas – niezrozumiany intelektualista”, natomiast Krzysztof Buchowski przedstawił genezę narodzin konfliktu polsko-litewskiego w diecezji sejneńskiej na przełomie XIX i XX wieku. Ksiądz profesor Tadeusz Krahel przypominał mniej znane fakty z życia i działalności duchowieństwa na Litwie na przełomie XIX i XX wieku: rządy bpa Stefana Zwierowicza w diecezji wileńskiej w świetle pamiętników ks. Jana Kurczewskiego, a więc w tym czasie co bpa Baranowskiego w Sejnach. Natomiast Vilma Žaltauskaitė omówiła stosunki między Kościołem katolickim na Litwie a rosyjską administracją w końcu XIX w. Na zakończenie Algimantas Katilius powrócił do wątku relacji biskupa Baranauskasa z władzą carską w kontekście działalności sejneńskiego seminarium duchownego, w tym stosunku do wprowadzenia wykładowego języka rosyjskiego. Obrady zakończyły się ożywioną dyskusją, którą podsumowała Regina Laukaitytė.

Należy wyrazić uznanie organizatorom tej sesji naukowej, że w ten sposób uczcili pamięć bpa Baranowskiego w 100-ną rocznicę jego śmierci i przypomnieli tak zasłużonego dla Kościoła na Litwie i w Polsce pasterza oraz przybliżyli jego zasługi dla kultury litewskiej. Inicjatywa prezentowania postaci, dorobku i środowiska litewskich biskupów wydaje się o tyle cenna dla polskich badaczy, że dotyczy przecież istotnej części historii Polski. Omawiana konferencja przypominała to w dobitny sposób. Warto, aby historycy oraz badacze innych specjalności z różnych polskich ośrodków naukowych przyłączyli się do tej cennej inicjatywy, tym bardziej, że strona litewska planuje spotkania poświęcone postaciom kolejnych hierarchów, najpierw wileńskiemu biskupowi Jurgisowi Matulajtisowi (Jerzemu Matulewiczowi).

Krzysztof Buchowski
ks. Tadeusz Krahel

MIEDZYNARODOWA KONFERENCJA NAUKOWA
„KSZTAŁTOWANIE SIĘ WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO
(W 750 ROCZNICĘ KORONACJI MENDOGA)”
NOWOGRÓDEK, 16 MAJA 2003 R.

Organizatorami konferencji były: Komitet Wykonawczy Obwodu Grodzieńskiego, Instytut Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi, Uniwersytet Grodzieński im. Janki Kupały oraz Nowogródzki Rejonowy Komitet Wykonawczy.

Sesja miała być częścią składową kilkudniowych obchodów z okazji jubileuszu koronacji pierwszego władcy WKL, która według opinii wielu historyków miała miejsce w Nowogródku. Zaplanowane na początek lipca uroczystości zostały jednak odwołane z powodu „nieaktualności owej rocznicy w świetle nowej państwowej koncepcji historii Białorusi”. Ta tajemnicza koncepcja, o której środowiska naukowe prawie nic nie wiedzą, została opracowana na zamówienie prezydenta Aleksandra Łukaszenki przez jego dawnego nauczyciela z Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Mohylowie Jakowa Traszczanka. Wykładowca-emeryt, który nie posiada żadnego stopnia naukowego sprostował zadaniom swojego byłego ucznia i wydał, jak opowiadają koledzy, którzy ten utwór widzieli, nową redakcję radzieckiej koncepcji historii kraju. Według tej koncepcji WKL było państwem wyłącznie litewskim i odegrało negatywną rolę w dziejach Białorusi, dlatego świętowanie okrągłej rocznicy koronacji litewskiego władcy nie jest tu aktualne.

Z zaplanowanych obchodów udało się uratować tylko sesję naukową, przesuważając ją z początku lipca na połowę maja. Historycy z Białorusi, Litwy, Ukrainy i Rosji obradowali w dwóch sekcjach: I – „Mendog i Nowogródek”, II – „Nowogródek w składzie WKL”. Oprócz znanych fachowców w dziedzinie historii WKL jak profesorowie Adam Maldzis (Mińsk), który wygłosił referat pt. „Kultura WKL jak wspólna spuścizna narodów białoruskiego i litewskiego”, Maria Byczkova (Moskwa) – „Potomkowie Mendoga i książęta ruscy: związki dynastyczne oraz służbowe”, Georgi Sztychow (Mińsk) – „Dyskusyjne i pewne informacje z latopisu Halicko-Wołyńskiego dotyczące działalności Mendoga”. Referaty wygłosili również inni młodszy historycy. Materiały konferencji zostaną opublikowane.

Aleksander Krawcewicz

KONFERENCJA NAUKOWA
„PROBLEMY TERMINOLOGII BIAŁORUSKIEJ NAUKI HISTORYCZNEJ”
MIŃSK, 31 MAJA – 1 CZERWCA 2003 R.

Białoruskie Towarzystwo Historyczne zorganizowało już III konferencję naukową. Głównym jej celem było omówienie najważniejszych kierunków i mechanizmów wymiany przestarzałej spuścizny terminologicznej po radzieckiej historiografii oraz zwrócenie uwagi środowiska naukowego na konieczność modernizacji wspól-

czesnej terminologii. Obrady toczyły się na pięciu posiedzeniach: 1. „Terminologia socjalno-ekonomicznej historii”; 2. „Terminologia politycznej i wojskowej historii”; 3. „Etno-geograficzna terminologia”; 4. „Terminologia historii kultury oraz historii religii”; 5. „Język nauki historycznej” (dyskusja końcowa).

Wygłoszone referaty dotyczyły zarówno problemów ogólnych, jak i szczegółowych zagadnień. Na przykład po wystąpieniu prof. Zachara Szybieki na temat „*Problemy terminologii historii gospodarczej Białorusi XIX – początku XX w.*”, dr Iryna Kiturka odczytała referat „*Kwestia użycia terminu »modernizacja« w stosunku do historii gospodarczej Białorusi drugiej połowy XVIII w.*”. Duże zainteresowanie uczestników i gości wywołały referaty: prof. Swietłany Morozowej „*Perypetie etnokonfesjonalnej identyfikacji białoruskich unitów*”, prof. Alesia Smalanczuka „*Do problemu osobliwości terminologii nauki historycznej*”, dr Siargieja Tokcia „*Problemy terminologii w etnostatystyce Białorusi XIX – początku XX w.*”, dr Iryny Budźko „*Historyczno-lingwistyczna terminologia: geneza, dubletność i perspektywy rozwoju*”.

Materiały konferencji: referaty, pytania do referentów, ich odpowiedzi oraz dyskusja, będą opublikowane w tomie IX periodyku BTH „*Historyczny Almanach*”.

Aleksander Krawcewicz

MIĘDZYNARODOWA KONFERENCJA NAUKOWA
„PROBLEMY MNIEJSZOŚCI NARODOWYCH W EUROPIE ŚRODKOWEJ
I POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ PO I WOJNIE ŚWIATOWEJ”
SOFIA, 17–19 CZERWCA 2003 R.

W ramach działalności Polsko-Bułgarskiej Komisji Historycznej od kilku lat cyklicznie organizowane są międzynarodowe konferencje naukowe poświęcone szeroko rozumianej problematyce historii Europy Środkowej i Południowej. Ostatnia konferencja zorganizowana przez Instytuty Bałkanistyki i Historii Bułgarskiej Akademii Nauk oraz Towarzystwo Słowiańskie w Bułgarii odbyła się w Sofii w czerwcu 2003 roku. Celem spotkania była próba porównania położenia mniejszości narodowych na Bałkanach i w Europie Środkowej po I wojnie światowej. Obradom przewodniczyli: ze strony bułgarskiej prof. Agon Garabedian dyrektor Instytutu Bałkanistyki, ze strony polskiej – doc. Elżbieta Znamierowska-Rakk z Instytutu Historii PAN, przewodnicząca polskiej części Polsko-Bułgarskiej Komisji Historycznej. Obrady i dyskusja toczyły się w języku bułgarskim i rosyjskim.

Tematyka pierwszego dnia obrad koncentrowała się wokół spraw bałkańskich. Analizowano między innymi różne aspekty bułgarskiego ruchu narodowego (Ilija Todew), kwestię statusu bułgarskich mniejszości narodowych w sąsiednich krajach po I wojnie światowej (Wesela Dimowa), relacje rosyjsko-bułgarskie, w kontekście których Rosja wspierała bułgarski ruch narodowy w XIX w. (Rumiana Komsaowa, Krum Lazarow).

Drugiego dnia problematyka wystąpień i dyskusji była bardziej zróżnicowana. Polscy uczestnicy konferencji mogli zapoznać się z kwestiami narodowościowymi

i politycznymi w Tracji Ochrydzkiej (Wania Stojanowa) oraz wysłuchać referatu poświęconego ocenie perspektyw polityki narodowościowej na Bałkanach w XIX wieku (Kristo Manczew), które to wystąpienie wywołało niezwykle ożywioną dyskusję. Ponadto analizowano wybrane aspekty prawne i kulturalne mniejszości narodowych w Bułgarii i Polsce po 1989 roku (Błagowiest Jagułow i Iskra Bajewa).

Wystąpienia dwóch polskich badaczek-bałkanistek, wygłoszone w języku bułgarskim, dotyczyły położenia mniejszości bułgarskiej w Grecji (Elżbieta Znamierowska-Rakk) i Rumunii (Irena Stawowy-Kawka). Pozostali goście prezentowali tematykę poświęconą mniejszości polskiej w międzywojennych Niemczech (Dariusz Matelski), Litwie (Krzysztof Buchowski) i Związku Radzieckim (Daniel Boćkowski).

Prowadzona w języku rosyjskim dyskusja dała okazję do wymiany wielu cennych uwag, refleksji i spostrzeżeń. Po raz kolejny udowodniła przydatność takich spotkań, tym bardziej iż w planach jest wydanie drukiem referatów i zapisu dyskusji. Bułgarskich gospodarzy zadziwiała na przykład informacja dotyczące skomplikowanej według nich struktury etnicznej międzywojennej Polski, z kolei polscy goście z zapartym tchem śledzili spory dotyczące chociażby relacji bułgarsko-macedońskich.

Konferencja na pewno przyczyni się do przybliżenia problematyki bułgarskiej polskim historykom, a polskiej – badaczom bułgarskim. Miejmy nadzieję, że znajdzie to później odzwierciedlenie w lepszym poznaniu się i zrozumieniu tak sobie bliskich, a jednak ciągle tak mało znających się narodów i społeczeństw.

Krzysztof Buchowski

XI MIĘDZYNARODOWA KONFERENCJA NAUKOWA
Z CYKLU „DROGA KU WZAJEMNOŚCI”
BIAŁYSTOK, 18–20 LIPCA 2003 R.

Jedenasta już z kolei polsko-białoruska konferencja z cyklu „Droga ku wzajemności” odbyła się tym razem w Białymstoku i jak w poprzednich latach wzięli w niej udział nie tylko historycy, ale i językoznawcy, historycy literatury, socjologowie, kulturologi. Można nawet stwierdzić, że historycy tym razem byli w zdecydowanej mniejszości; obradowali w jednej z czterech sekcji i to chyba najmniej licznej. Wynikało to z dwóch powodów: po pierwsze – „dusza” konferencji i jej główny naukowy organizator prof. M. Kondratiuk (Uniwersytet w Białymstoku) jest językoznawcą i lepiej udaje mu się przygotować część filologiczną konferencji, po drugie – ze względu na występowanie w roli organizatora Białoruskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego, konferencja jest bojkotowana przez opozycyjne wobec niego środowiska białoruskie w Polsce.

Wydaje się, że zamiast bojkotu bardziej pożyteczna byłaby rzeczowa dyskusja, zwłaszcza w kwestiach historycznych. Jak się okazuje, dużo do zrobienia w tej dziedzinie jest także wśród polskich Białorusinów. U wielu z nich rok 1989 nie spowodował jakichś istotnych przewartościowań świadomości historycznej. Świadczył o tym także przebieg dyskusji w czasie konferencji, za sprawą kilku działaczy BTK, któ-

rzy przysłuchiwali się obradom. Protestowali oni przeciwko używaniu przymiotnika „sowiecki” zamiast radziecki, podkreślali tylko negatywne aspekty polityki rządów w Polsce w okresie międzywojennym wobec prawosławnych i Białorusinów oraz antybiałoruską działalność podziemia niepodległościowego po 1944 r. (bez uwzględniania faktu licznego zaangażowania się części Białorusinów po stronie władz komunistycznych).

Spośród 18 zgłoszonych referatów autorami aż 17 byli Białorusini, głównie z Grodna. Biorąc zaś pod uwagę kryterium chronologiczne można stwierdzić, że tylko nieliczne referaty dotyczyły okresu sprzed I wojny światowej (spośród nich można wymienić interesujące wystąpienie F. Ignatowicza na temat Białostockiego Towarzystwa Medycznego w latach 1885–1914). To dobrze, bo kontrowersje polsko-białoruskie dotyczą głównie historii najnowszej, jednak podnoszone tematy często nie tylko były mało kontrowersyjne, ale i zdarzały się wcześniej już podejmowane i nie wnoszące nic nowego, np. A. Zagidulin – „Polityka wyznaniowa polskich władz w Zachodniej Białorusi na łamach »Krynicy« – »Białoruskiej Krynicy« w latach 1921–1938”, S. Lisowski – „Kształtowanie się zasad polityki narodowościowej Polski w stosunku do Białorusinów w latach 1921–1926”. W niektórych referatach podejmowano tematykę historiograficzną, która jest ważna, ale nie porywa słuchaczy.

Bardzo ważny problem w dyskusji postawił dr Tadeusz Kruczkowski (docent Uniwersytetu Grodzieńskiego, a także przewodniczący Związku Polaków na Białorusi) w odniesieniu do wydarzeń z września 1939 r.: czy warto było – z punktu widzenia BSRR i w ogóle Białorusinów – zaczynać wojnę, czy cena zjednoczenia ziem białoruskich nie była zbyt duża? Wątek ten w dyskusji nie został podjęty, a na Białorusi jest na ogół unikany, choć Zachar Szybieka w swojej „Historii Białorusi” jako jeden z pierwszych zadaje pytanie: „Czy niewola może być podstawą do zjednoczenia?” Potwierdza to też tezę postawioną przez niżej podpisanego w referacie „17 września 1939 r. – próba w stosunkach polsko-białoruskich”, że próba ta trwa do dziś, bo nadal nie ma rzetelnego rozliczenia się z konsekwencją agresji 17 września i potępienia tego, co było zbrodnią. Świadczy o tym negatywny stosunek władz białoruskich do współpracy w zakresie ścigania przestępstw na Polakach (np. osadnikach wojskowych) w tym okresie. Także historycy białoruscy na ogół przemilczają zbrodnie popełnione po 17 września zarówno przez różne „rewolucyjne” grupy miejscowej ludności, jak i władze okupacyjne sowieckie. Nie eksponuje się też faktu, że zachodnia granica BSRR została wówczas przesunięta na zachód o wiele dalej, niż wytyczano ją w najbardziej optymistycznych narodowych programach.

Pozytywnym zjawiskiem na konferencji był fakt, że historycy obradowali w jednej sekcji, a nie byli rozbici na kilka grup – wydzielonych według nieznanego kryterium – jak to było w poprzednim roku w Grodnie. Istnieje potrzeba kontynuacji spotkań historyków polskich i białoruskich, bez względu na ich opcje polityczne, ale dobrze byłoby, aby ta sąsiedzka dyskusja toczyła się wokół z góry określonych problemów. Jednak i tak nie jest pewne, czy sesji uda się wyjść z cienia festiwalu piosenki Białystok – Grodno, który jest elementem imprezy „Droga do wzajemności”, ale dla leniwych mediów o wiele bardziej nośnym.

Jan Jerzy Milewski

KONFERENCJA NAUKOWA
„OKUPACJA SOWIECKA ZIEM POLSKICH W LATACH 1939–1941”
PRZEMYŚL, 18–19 WRZEŚNIA 2003 R.

Oddziałowe Biuro Edukacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej w Rzeszowie przy walnej pomocy władz miasta Przemyśla zorganizowało konferencję naukową poświęconą okupacji i terrorowi sowieckiemu na ziemiach polskich w latach 1939–1941. Odbędzie się ona w salach piastowskiego Zamku Kazimierzowskiego w Przemyślu. Konferencję naukową poprzedziło uroczyste otwarcie wystawy pt. „Okupacja sowiecka na prawym brzegu Sanu w latach 1939–1941” z udziałem duchowieństwa, władz wojewódzkich i miejskich, przedstawicieli środowisk naukowych z całego kraju oraz młodzieży szkolnej. Wybór miejsca zarówno wystawy jak i konferencji – jak wynikało ze słów organizatorów – nie był przypadkowy. Przemyśl jako jedno z nielicznych miast wschodniej Polski już na progu wojny boleśnie odczuł agresję naszych sąsiadów. Od końca września 1939 r. aż do lata 1941 r. miasto było podzielone, wzdłuż przepływającego przez nie Sanu, na dwa odrębne organizmy, podporządkowane dwóm różnym okupantom: niemieckiemu i sowieckiemu.

Konferencję otworzył i przedstawił jej cele dyrektor Biura Edukacji Publicznej IPN dr hab. Paweł Machcewicz. W swoim wystąpieniu zwrócił m.in. uwagę na potrzebę dalszych intensywnych studiów zarówno nad rozpoznawaniem różnorodnych form terroru okupanta sowieckiego, jak i postaw społeczeństwa zróżnicowanego narodowościowo na Kresach Wschodnich. Z kolei gość honorowy, kapelan rodzin katyńskich ks. prałat Zdzisław Peszkowski dzielił się nie tylko swoimi przeżyciami osobistymi z okresu pobytu w obozie w Kozielsku, ale równie mocno akcentował potrzebę poznania prawdy i pamięci o cierpieniach narodu polskiego w okresie okupacji sowieckiej.

Obradom pierwszej sesji „Agresja 17 września 1939 r. Losy polskich żołnierzy i oficerów w niewoli sowieckiej” przewodniczył prof. Jan Draus (Rzeszów). W referacie inauguracyjnym odczytanym przez prokuratora Roberta Janickiego z Warszawy prof. Witold Kulesza, dyrektor Głównej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu dokonał dogłębnej analizy porównawczej ujmowania zbrodni katyńskiej zarówno w prawie polskim jak i w prawie Federacji Rosyjskiej. Wiele uwagi poświęcił referent staraniom prawnym strony polskiej mającym na celu wyświetlenie wszystkich okoliczności oraz ustalenie listy sprawców tej potwornej zbrodni. Wyraził także obawę, że śledztwo rozpoczęte w listopadzie 1990 r. przez ówczesną Naczelną Prokuraturę Wojskową ZSRR i prowadzone do tej pory, może nie przynieść satysfakcjonujących stronę polską rezultatów. W takiej sytuacji prof. W. Kulesza nie wykluczył możliwości podjęcia przez pion prokuratorski IPN decyzji przeprowadzenia własnego śledztwa w powyższej sprawie. Z referatem prof. W. Kuleszy korespondowało wystąpienie dr Jędrzeja Tucholskiego (Warszawa), w którym autor ukazał kalendarium działań podejmowanych w sprawie zbrodni katyńskiej przez oficjalne polskie czynniki rządowe i różnorodne organizacje społeczne po 1989 r. Ich efektem było nie tylko potwierdzenie przez rząd ZSRR w kwietniu 1990 r., że mordu na oficerach polskich dokonało NKWD, ale również jego zgoda na przeprowadzenie ekshumacji w miejscach straceń. Pierwszą przeprowadzono latem 1991 r., następne

w latach 1994–1996. Mówca zwrócił uwagę, że wieloletnie i jakże trudne starania o prawdę katyńską w jakimś tylko umownym stopniu zamyka otwarcie w 2000 r. trzech polskich cmentarzy wojennych w miejscach starceń. Tomasz Bereza (Rzeszów) na podstawie relacji i wspomnień oraz dokumentów normatywnych tamtego okresu podjął interesującą, aczkolwiek chyba nie do końca udaną próbę przedstawienia wizerunku Armii Czerwonej na ziemiach polskich w okresie 1939–1941. Zarysowany w referacie obraz przeciętnego czerwonoarmisty (m.in. mocno zaniedbanego pod względem higienicznym, niewykształconego, o bardzo niskiej kulturze osobistej) zdaje się być jednak nazbyt jednostronny. Już choćby tylko dlatego, że młody badacz pominął reprezentantów korpusu oficerskiego, z których wielu było np. absolwentami szkół wyższych.

Drugiej części przedpołudniowej sesji, poświęconej „Konspiracji polskiej pod okupacją sowiecką”, przewodniczył prof. Tomasz Strzembosz (Warszawa). Tą część obrad otworzył referat prof. Jerzego Węgierskiego, który bez wątpienia można uznać za jeden z najciekawszych całej konferencji. Jego autor nie zawahał się ocenić postaw i zachowań 16 oficerów ZWZ z terenów Małopolski Wschodniej aresztowanych przez Sowietów w latach 1939–1941. Wśród nich znaleźli się m.in. generałowie Mieczysław Boruta-Spiechowicz, Marian Januszajtis a także płk Leopold Okulicki. Sylwetki niektórych z aresztowanych wysokich oficerów (Edward Gola, mjr Klotz) czy to w trakcie śledztwa czy też po wypuszczeniu na ich wolność z sowieckich więzień, prof. Węgierski nie zawahał się określić słowem kolaborant, a nawet zdrajca. Dr Rafał Wnuk (Lublin), przedstawiając wyniki bieżących badań nad konspiracją polską na Wołyniu w latach 1939–1941, wskazał na szybkość zawiązania pierwszych komórek konspiracyjnych tzw. ZWZ I (przełom września i października 1939 r.), na obszarze na którym Polacy stanowili zdecydowaną mniejszość (ok. 10%) ogółu ludności. W początkach 1940 r. funkcjonowały wyraźnie już zarysowane dwa ośrodki: pierwszy grupujący przede wszystkim członków Związku Młodzieży Wiejskiej z Hofmanem na czele i drugi skupiony wokół ppor. Kazimierza Jaźwińskiego oddelegowanego ze Lwowa do tworzenia ZWZ. Z kolei początki konspiracji antysowieckiej i antyniemieckiej na terenie Ziemi Przemyskiej (tożsamej z zachodnią częścią woj. lwowskiego) były tematem analizy porównawczej dra Zbigniewa K. Wójcika (Rzeszów). Autor zwrócił uwagę na skromnych rozmiarów bazę źródłową do badań nad konspiracją pod okupacją sowiecką oraz stałą obawę Polaków przed dekonspiracją przez ich ukraińskich sąsiadów. W konkluzji stwierdził że różne grupy niepodległościowe w Przemyślu i okolicach w równym stopniu były sterowane przez kierownictwo ZWZ z Warszawy, jak i miejscowych funkcjonariuszy NKWD.

Tematem trzeciej, już popołudniowej części obrad którym przewodniczył prof. Albin Głowacki (Łódź) były „Przemiany społeczne i gospodarcze na terenach okupowanej przez ZSRS”. Dr hab. Elżbieta Trela Mazur (Kielce) zajęła się problemem sowietyzacji szkolnictwa w Małopolsce wschodniej. Szczegółowo omówiła działania okupanta mające na celu jak najszybsze zreorganizowanie i przystosowanie szkół różnych szczebli do modelu sowieckiego (zamknięcie szkół prowadzonych przez księży i zakony, usunięcie z programów nauczania religii, historii i geografii Polski, indoktrynacja nauczycieli i młodzieży, czystki kadrowe, wprowadzenie do szkół organizacji pionierskiej i komsomolskiej). Interesujące wystąpienie prof. Włodzimierza Bonusiaka (Rzeszów) dotyczyło przemian ekonomicznych w Małopolsce

Wschodniej. Równie ważny problem przemian demograficznych w Galicji Wschodniej znalazł przejrzyste omówienie w referacie dr hab. Grzegorza Hryciuka (Wrocław). Wykorzystując bogaty materiał źródłowy archiwów polskich i zagranicznych autor dokonał m.in. zestawienia strat demograficznych poniesionych przez narody zamieszkujące omawiany obszar a więc Żydów, Ukraińców, Polaków i Niemców wskutek deportacji, aresztowań i mordów w więzieniach, przymusowego poboru do Armii Czerwonej.

Drugi dzień konferencji przyniósł referaty obejmujące dwie duże grupy zagadnień: represje wobec obywateli polskich pod okupacją sowiecką oraz przebieg i skutki okupacji sowieckiej w wybranych regionach. Obradom przewodniczyli kolejno prof. W. Bonusiak i dr hab. P. Machcewicz. Wystąpienie prof. Albina Głowackiego (Łódź) dotyczyło form, skali i konsekwencji sowieckich represji wobec Polaków w latach 1939–1941. Autor zwrócił m.in. uwagę na problem jeńców skierowanych do pracy i podkreślił, że cztery wielkie deportacje obywateli polskich (dotknęły one nie 1,5–2 mln ale ok. 330 tys. osób) nie były wywózkami do nikąd, tylko przymusowym skierowaniem do najcięższej pracy fizycznej. Jego referat można uznać za kolejną ze wszech miar interesującą i ważną badawczo autorską próbę bilansu terroru sowieckiego dokonanych na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej. O jednym z aspektów represji sowieckich – mianowicie zbrodniach na obywatelach polskich – dokonanych na terenie byłego województwa lwowskiego i śledztwach w tej sprawie prowadzonych w Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Rzeszowie mówił jej prokurator Marek Sowa. Dotychczasowe ustalenia prawie 20 śledztw wskazują na kilka tysięcy ofiar, głównie więźniów zamordowanych podczas ewakuacji więzień i aresztów we Lwowie, Drohobyczu, Dobromilu, Przemysłu, Samoborze i Żółkwi latem 1941 r. Dążąc do poszerzenia źródeł dowodowych referent zapowiedział zwrócenie się o pomoc do centrali w Ludwiburgu w Niemczech celem zapoznania się z filmami i zdjęciami wykonanymi przez Niemców po wkroczeniu do Lwowa i innych miast na wschodzie. Dr Krzysztof Kaczmarski (Rzeszów) zajął się represjami sowieckimi wobec działaczy Stronnictwa Narodowego, które w województwach wołyńskim, lwowskim i stanisławowskim w końcu lat 30. było znaczącą siłą polityczną (liczyło ok. 7 tys. członków). W opinii referenta okupant sowiecki postrzegał Stronnictwo Narodowe jako ugrupowanie polityczne o zdecydowanie antyradzieckim charakterze, stąd aparat NKWD ze zdwojoną siłą i jak najszybciej starał się wyeliminować z życia jego działaczy. Następnie dr hab. Sławomir Kalbarczyk (Wrocław) mówił o represjach sowieckich wobec polskich elit politycznych, a dokładnie posłów i senatorów Drugiej Rzeczypospolitej. Z kolei przebieg ostatnich tygodni okupacji sowieckiej Przemyśla, tj. okres maja-czerwca 1941 r., szczegółowo zreferował Piotr Chmielowiec (Rzeszów).

Większość referatów zaprezentowanych w trakcie konferencji w Przemyślu koncentrowała się na okupacji i terrorze sowieckim oraz postawach społeczeństwa polskiego na południowo-wschodnich kresach II Rzeczypospolitej. Natomiast dwa ostatnie wystąpienia poświęcone tej samej problematyce dotyczyły już terenów Białostoczczyzny i Wieleńszczyzny. I tak dr Jan Jerzy Milewski (Białystok) korzystając ze swego własnego bogatego dorobku badawczego podjął ogólniejszą próbę charakterystyki okupacji sowieckiej w województwie białostockim w latach 1939–1941. Zwrócił uwagę na utrzymujący się nadal brak dostępu do materiałów NKWD przechowy-

wanych w archiwach KGB, co powoduje poważną lukę w podstawowym zasobie źródłowym i czyni naszą wiedzę mocno niepełną. Referent przypomniał charakterystykę narodowościową województwa w którym w odróżnieniu od województw południowo-wschodnich dominowali Polacy (ok. 2/3 ogółu mieszkańców) i zaakcentował przemiany jakie dokonały się w tym zakresie pod okupacją sowiecką. Interesująco zabrzmiały zwłaszcza te fragmenty wystąpienia, w których autor mówił o dwóch stereotypach Białorusinów a także obustronnych rozczarowaniach, tych którzy przeszli wraz z Armią Czerwoną – niechętnym stosunkiem do nich miejscowej ludności, i miejscowych – rozczarowanych przybyszami ze Wschodu. Dr Piotr Niwiński (Gdańsk) wprowadził swoje wystąpienie zatytułował „Okupacja sowiecka na Wileńszczyźnie”, to większość swojego referatu poświęcił przede wszystkim działalności konspiracyjnej Polaków na tym obszarze. Zwrócił uwagę na zdecydowanie większe organizacyjne zróżnicowanie konspiracji polskiej na Wileńszczyźnie.

Wyżej wymienione wystąpienia przeplatane były mniej lub bardziej ożywioną dyskusją. W jej trakcie najczęściej wyjaśniano lub doprecyzowywano prezentowane zagadnienia. Na ogół też, z nielicznymi wyjątkami, utwierdzała ona słuszność wygłoszonych tez. Dwudniowe obrady zostały podsumowane przez prezesa Instytutu Pamięci Narodowej prof. Leona Kieresa.

Mimo różnego poziomu referatów, które niekiedy nosiły charakter przyczynkarcki, niekiedy podsumowania, całość ukazała przede wszystkim różnorodność środków terroru sowieckiego na polskich kresach wschodnich w latach 1939–1941, za pomocą którego okupant starał się złamać opór ludności zajętych ziem. Terror sowiecki wprowadził w największym stopniu dotknął Polaków, ale był również wymierzony także w Ukraińców, Żydów i inne narodowości. Szkoda zatem, że na wspomnianej konferencji zabrakło referatów omawiających np. postawy i zachowania wspomnianych grup narodowościowych, czy ich elit politycznych, w nowej sytuacji jaką była okupacja sowiecka.

Cezary Kukło

DZIESIĘCIOLECIE „BIEŁARUSKIEGO HISTARYCZNEGO CZASOPISU”

„Biełaruski Historyczny Czasopis” to naukowe, naukowo-metodyczne ilustrowane czasopismo historyczne. Idea jego utworzenia powstała jeszcze w latach 1950–1960, jednak jej praktyczna realizacja stała się możliwa dopiero po ogłoszeniu niepodległości Republiki Białoruś. W 1992 r. inicjatywę historyków z Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu i Narodowej Akademii Nauk Białorusi poparła Komisja Nauki, Edukacji, Kultury i Zachowania Historycznego Dziedzictwa Rady Najwyższej Republiki Białoruś. Czasopismo zostało zarejestrowane 24 VII 1992 r. w Ministerstwie Informacji, a pierwszy numer wyszedł w marcu 1993 r. W latach 1993–2000 w ciągu roku ukazywały się cztery numery, a od 2001 – sześć. Założycielami pisma są: Ministerstwo Edukacji, Instytut Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi,

Białoruski Uniwersytet Państwowy, Towarzystwo „Wiedza”. W skład Rady Redakcyjnej i Redakcji wchodzi: znani uczeni, organizatorzy nauki i edukacji, metodycy, nauczyciele, pracownicy archiwalni i muzealni, krajoznawcy. Redaktorem naczelnym jest Wasil F. Kuszniar.

Czasopismo uczestniczy w wypracowaniu narodowej koncepcji nauk historycznych i historycznej edukacji, ale drukowane są w nim także materiały dotyczące historii powszechnej. Prowadzone są rubryki: metodologii, historii, historii rolnictwa, wojskowej, dyplomatycznej, politycznej, ekonomicznej, oświaty i kultury, państwa i prawa, partii i ruchów politycznych, religii, informacji, ekologii, życia polityczno-społecznego, archeologii, historiografii, genealogii, archiwoznawstwa, muzealnictwa, krajoznawstwa i inne.

Także stałymi rubrykami są: „Narody Białorusi”, „Ludzie nauk historycznych”, „Nazwiska znane i nieznanne”, „Zapraszamy do dyskusji”. Zamieszczane są recenzje najbardziej znaczących prac i zbiorów materiałów do historii Białorusi, jakie publikowane są w kraju i za granicą.

Na kartach czasopisma zamieszczane są materiały znanych białoruskich uczonych: akademików I. M. Ignacienki, M. P. Kasciuka, doktorów habilitowanych M. W. Bicza, Ch. J. Bielkina, P. I. Brygadżina, M. A. Biaspałaj, R. A. Wasilewicz, A. P. Gryckiewicz, T. I. Dounar, A. I. Żuka, E. R. Jofe, S. U. Karzienki, U. K. Korszuka, U. F. Ładysiewa, R. R. Łażko, U. I. Lemiaszonka, L. M. Łycz, A. M. Lutaha, I. J. Marczanki, A. M. Macko, A. I. Mikulicza, U. I. Nawickaha, W. P. Paniucicza, P. C. Pietrykawa, M. F. Pilipienki, R. P. Płatonawa, L. D. Pobala, U. N. Sidarcowa, A. G. Słuki, A. I. Smolika, U. J. Snapkouskaha, M. S. Staszkie-wicza, W. A. Fiadosika, A. F. Chackiewicz, B. F. Szmatawa, G. W. Szychawa, I. A. Jucho, J. S. Jaskiewicz, kandydatów nauk W. W. Grigoriewaj, U. I. Bykawa, A. M. Wabiszczewicza, I. W. Kanapackaha, M. U. Smiachowicza, M. F. Spirydonowa, W. I. Chankiewicz, W. I. Szajkowa, A. A. Janouskaha i licznych innych. Drukowane są także artykuły doktorantów, asystentów, studentów, pracowników archiwów, muzeów i krajoznawców.

Zamieszczane są również materiały przygotowane przez organizatorów nauki i edukacji – ministrów W. I. Strażowa, P. I. Brygadżina, rektorów: Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu – A. U. Kazulina, Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. M. Tanka – Ł. N. Cichanawa, Białoruskiego Państwowego Ekonomicznego Uniwersytetu – R. M. Karsieki, Połockiego Państwowego Uniwersytetu – E. M. Babiienki.

Czasopismo ma szerokie związki z badaczami i pismami historycznymi z innych krajów. Na jego łamach publikowano materiały przygotowane przez: Ł. I. Barodkina, A. K. Kauki, Ł. H. Nieżynskaha, A. M. Sacharawa, W. I. Starcawa, A. A. Czubariana (Rosja), M. Gnatowskiego, J. Lewandowskiego, J. Materskiego, J. Milewskiego, B. Roka (Polska), M. Bielamuka, J. Brajlejna, A. Rabinowicza (USA), dyplomaty Pietkawa (Bułgaria), naukowców z Niemiec, Łotwy, Litwy, Ukrainy, Syrii, Francji – razem z ponad 15 krajów. Współpracownicy pisma biorą udział w międzynarodowych i krajowych konferencjach naukowych.

„Biełaruski Historyczny Czasopis” podejmuje także tematykę związaną z procesem nauczania i wychowania w szkołach wyższych i średnich. Zamieszczane są w nim recenzje programów nauczania, podręczników i różnych pomocy do naucza-

nia historii. Dużą uwagę przykładają się do publikacji materiałów użytecznych dla wykładowców i studentów, konspektów konkretnych lekcji, analizy osiągnięć najbardziej twórczych pedagogów. Ich autorami są szczególnie aktywni nauczyciele historii. Kolorowa okładka, ilustracje przyciągają czytelników, ale także mogą być wykorzystane jako pomoc na lekcjach historii.

Czasopismo uczestniczy w realizacji projektu „Sławne nazwiska Ojczyzny” jaki zainspirowany został przez Białoruski Fundusz Kultury.

„Białoruski Historyczny Czasopis” nie jest uzależniony od politycznej koniunktury, ale realizuje politykę państwa w dziedzinie nauk historycznych i edukacji, uczestniczy w procesie odrodzenia narodowego, upowszechnia wiedzę historyczną, wpływa na wychowanie narodu na białoruskich tradycjach historycznych.

Wasil Kuszniar
Naczelny redaktor
„Białoruskiego Historycznego Czasopisu”

50 LAT ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO W BIAŁYMSTOKU

Po odzyskaniu niepodległości i utworzeniu w 1919 r. województwa białostockiego, zamierzano zorganizować w Białymstoku archiwum wojewódzkie, ale z braku odpowiedniego lokalu ulokowano je tymczasowo w Grodnie; gdzie funkcjonowało do września 1939 r.

Po II wojnie światowej Minister Oświaty dekretem z 10 XI 1950 r. powołał Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Białymstoku, ale dopiero od 1 I 1953 r. powierzono pełnienie obowiązków dyrektora dr Stefanowi Sobańcowi, zaś faktycznie Archiwum rozpoczęło działalność w kwietniu tegoż roku. Kolejni dyrektorzy Archiwum w minionym pięćdziesięcioleciu to: Adam Filonik (1 IX 1953 – 30 IX 1965), dr Henryk Majecki (1 X 1965 – 30 IV 1998), Jerzy Zieleniewski (1 V 1998 – 31 X 1999) i Marek Kietliński (od 1 XI 1999). Z roku na rok zwiększała się ilość przechowywanych archiwaliów (w końcu 2001 r. ponad 2686 metrów bieżących akt) i liczba pracowników (ogółem w latach 1953–2002 przez Archiwum Państwowe w Białymstoku i Oddział w Łomży przewinęło się 136 pracowników). Jedni pracowali zaledwie kilka miesięcy, byli jednak i prawdziwi rekordziści księgowi Cecylia Baczewska towarzyszyła Archiwum przez całe 50-lecie, ponad 30 lat pracowały: Donata Godlewska, dr Irena Grochowska, Alina Sztachelska.

Archiwum Państwowe w Białymstoku było zawsze instytucją silnie oddziałyującą na środowisko i podejmującą zadania znacznie wykraczające poza jego obowiązki; było organizatorem licznych konferencji, odczytów i wystaw, zaś pracownicy – autorami wielu interesujących publikacji. Przez ostatnich kilkanaście lat to głównie wysiłkiem wieloletniego dyrektora dra Henryka Majeckiego ukazywało się czasopismo „Białostoczczyzna”, był on też inicjatorem międzynarodowych konferencji naukowych z cyklu „Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie. Źródła i stan badań”. Ideę organizacji tych konferencji godnie kontynuuje obecny dyrektor Marek Kiet-

liński. Upowszechnia też nowe inicjatywy, jak np. „dni otwarte”, podczas których Archiwum licznie odwiedza zwłaszcza młodzież szkolna.

28 II 2003 r. odbyły się uroczystości związane z 50-leciem Archiwum Państwowego. Wśród licznie przybyłych gości byli: zastępca Dyrektora Naczelnego Archiwów Państwowych dr hab. Władysław Stępnik, wiceprezydent Białegostoku Józef Klim, przedstawiciele miejscowych instytucji kulturalnych i naukowych, w tym wicedyrektor Instytutu Historii Litwy dr Rimantas Miknys.

W trakcie uroczystości zaprezentowano wydaną z tej okazji księgę pamiątkową „50 lat Archiwum Państwowego w Białymstoku”. Publikacja ta – jak zaznaczył we wstępie Marek Kietliński – nie jest monografią Archiwum, a jej celem było jedynie przybliżenie wiedzy o funkcjonowaniu tej instytucji, jej zasobie i pracownikach. W skład księgi wchodzi 22 artykuły, większość z nich ma charakter informacyjny i zawiera ogólną charakterystykę Archiwum w Białymstoku i Oddziału w Łomży lub szczegółową poszczególnych części ich zasobów. Najciekawsza jest jednak część wspomnieniowa. Wśród jej autorów, co warto podkreślić, są nie tylko pracownicy merytoryczni, ale i obsługi. Szczególnie pasjonujące są – choć szkoda, że takie krótkie – teksty napisane przez dr Irenę Grochowską i Alinę Sztachelską. Dowiadujemy się z nich o nadaniu przez Wojewódzkie Archiwum Państwowe doktoratu honoris causa, czego poszukiwał przedwojenny fabrykant włókienniczy, jak dr Jan Glinka ratował dokumenty – w które zawijano mięso – i dlaczego został zatrzymany. Krótko pisze też Alina Sztachelska o swoim stażu w Paryżu (1957). Czekamy na więcej.

Całość uzupełnia wykaz pracowników w latach 1953–2002.

Jan Jerzy Milewski

CZY I RZECZPOSPOLITA BYŁA UNIĄ NARODÓW EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ?

Dyskusje panelowe na ten temat odbyły się w ramach I Podlaskiego Festiwalu Nauki w dniach 26–27 IX 2003 r. w Suwałkach (I Liceum Ogólnokształcące im. Marii Konopnickiej) i Białymstoku (Muzeum Podlaskie).

W Suwałkach w dyskusji uczestniczyli: prof. dr hab. Alvydas Nikžentaitis (dyrektor Instytutu Historii Litwy – Wilno), dr Rimantas Miknys (zastępca dyrektora Instytutu Historii Litwy), prof. Aleksander Krawcewicz (prezes Białoruskiego Towarzystwa Historycznego – Grodno), dr hab. Jan Dziegielewski (profesor Uniwersytetu Warszawskiego i Wyższej Szkoły Humanistycznej w Pułtusku), dr hab. Cezary Kukło (profesor Uniwersytetu w Białymstoku).

W Białymstoku dyskutowali: prof. Alvydas Nikžentaitis, prof. Aleksander Krawcewicz, dr Rimantas Miknys oraz profesorowie Uniwersytetu w Białymstoku: prof. Antoni Mironowicz, dr hab. Józef Maroszek i dr hab. Cezary Kukło. Zapis dyskusji zostanie opublikowany w następnym numerze „Biuletynu Historii Pogranicza”.

J. J. M.

WYKAZ PRAC DOKTORSKICH I HABILITACYJNYCH Z HISTORII
OBRONIONYCH W REPUBLICIE LITWY W LATACH 2001–2002

Antanaitis Kastytis, Sovietinė Lietuvos, Latvijos ir Estijos nomenklaturā (1953–1990). Dėsnigumai ir ypatumai. (Nomenklatura sowiecka Litwy, Łotwy i Estonii w latach 1953–1990. Podobieństwa i osobliwości); promotor – prof. dr hab. Liudas Truska. Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvos istorijos institutas. Kaunas, 2001.

Baronas Darius, Trys Vilniaus kankiniai: istorija, hagiografija, kultas. (Trzej męczennicy wileńscy: historia, hagiografia, kult); promotor – prof. dr hab. Stanislovas Lazutka. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2001.

Braslauskas Justinas, Lietuvos socialinė – ekonominė padėtis nacių okupacijos metais (Sytuacija społeczno-ekonomiczna Litwy podczas okupacji niemieckiej); promotor – doc. dr Sigitas Jegelevičius. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2001.

Civinskas Remigijus, Lietuvos miestiečių luomas ir jo struktūros nuo 1795 m. iki XIX a. vidurio (Stan mieszczański i jego struktura w okresie od 1795 r. do połowy XIX w.); promotor – prof. dr hab. Vytautas Merkys. Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvos istorijos institutas. Kaunas, 2001.

Čiurinskas Mintautas, XVI-XVII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės biografistika (Biografistyka WKL XVI-XVII w.); promotor – prof. dr hab. dr. Eugenija Ulčinaitė. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2001.

Dapkutė Daiva, Lietuvių išeivijos liberaliosios srovės genezė: politiniai – organizaciniai aspektai (1945 m. – šešto dešimtmečio pabaiga) (Geneza emigracji litewskiej kierunku liberalnego: aspekt polityczno-organizacyjny w okresie od r. 1945 do końca lat pięćdziesiątych); promotor – prof. dr hab. Egidijus Aleksandravičius. Vytauto Didžiojo universitetas. Kaunas, 2001.

Dolinskas Vydas, Simonas Kosakovskis: politinė ir karinė veikla Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, 1763–1794 m. (Szymon Kossakowski: działalność polityczna i wojenna w WKL w latach 1763–1794); promotor – prof. dr hab. Mečislovas Jučas. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2001.

Gimžauskas Edmunda, Baltarusių veiksnys moderniosios Lietuvos valstybės teritorijos formavimesi: etnopolitinis, politinis, geopolitinis aspektai (1915–1923) (Czynnik białoruski w procesie kształtowanie się terytorium nowoczesnego państwa litewskiego: aspekty – geopolityczny, polityczny, etnopolityczny w latach 1915–1923); promotor – dr Česlovas Laurinavičius. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2001.

Glemža Liudas, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestai Ketverių metų seimo laikotarpiu (1788–1792 m.) (Miasta WKL w okresie Sejmu Czteroletniego 1788–1792); promotor – prof. dr hab. Liudas Truska. Vytauto Didžiojo universitetas. Kaunas, 2001.

Morozova Nadiežda, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės metraščių kalbos ir tekstologijos problemos: Bychovco kronika (Problemy językowe i tekstologiczne latopisów WKL: Kronika Bychowca); promotor – prof. dr hab. dr. Valerijus Čekmonas. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2001.

Narbutienė Daiva, LDK lotyniškoji knyga XVI-XVII amžiais (Książka łacińska WKL w XVI-XVII w.); promotor – prof. dr hab. Domas Kaunas. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2001.

Pacevičius Arvydas, Vienuolynų bibliotekos Lietuvoje 1795–1864 metais (Biblioteki klasztorów na Litwie w latach 1795–1864); promotor – prof. dr hab. Domas Kaunas. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2001.

Paknys Mindaugas, Mecenatystės reiškinys XVII a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje: bažnytinės architektūros užsakymai (Mecenaty w WKL w XVII w.: zamówienia na architekturę kościelną); promotor – doc. dr Aleksandra Aleksandravičiūtė. Vilniaus dailės akademija. Vilnius, 2001.

Petrauskas Rimvydas, Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia (Magnateria litewska końca XIV – XV w.: skład, struktura, władza); promotor – prof. dr hab. Edvardas Gudavičius. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2001.

Streikus Arūnas, Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje 1945–1990 metais (Polityka antykościelna władzy sowieckiej na Litwie w latach 1945–1990); promotor – doc. dr Algirdas Jakubčionis. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2001.

Šmigelskytė-Stukienė Ramunė, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos veikla 1792–1793 metais (Działalność Konfederacji WKL w latach 1792–1793); promotor – doc. dr Zigmantas Kiaupa. Lietuvos istorijos institutas, Vytauto Didžiojo universitetas. Vilnius, 2001.

Kamuntavičienė Vaida, Katalikų bažnyčios ir valstybės santykiai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVII a. antrojoje pusėje (Stosunki Kościoła katolickiego i państwa w WKL w drugiej połowie XVII w.); promotor – prof. dr hab. Antanas Tyla. Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvos istorijos institutas. Kaunas, 2002.

Kamuntavičius Rūstis, Lietuvos įvaizdžio stereotipai italų ir prancūzų XVI-XVII a. literatūroje (Stereotypy obrazu Litwy w literaturze włoskiej i francuskiej XVI-XVII w.); promotor – doc. dr Jūratė Kiaupienė. Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvos istorijos institutas. Kaunas, 2002.

Karpavičienė Jolanta, Moters statusas Lietuvos miestuose iki XVI a. vidurio: Vilniaus ir Kauno pavyzdys (Położenie socjalne kobiety w miastach Litwy do połowy XVI w.: przykład Wilna i Kowna); promotor – doc. dr. Irena Valikonytė. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2002.

Lietuvninkaitė Nijolė, Kauno knygos kultūra 1843–1918 metai (Kultura książki Kowna w latach 1843–1918); promotor – prof. dr hab. Domas Kaunas. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2002.

Mačiulis Dangiras, Lietuvos valstybės kultūros politika 1927–1940 metais (Polityka państwa litewskiego wobec kultury w latach 1927–1940); promotor – dr Gediminas Rudis. Lietuvos istorijos institutas, Vytauto Didžiojo universitetas. Vilnius, 2002.

Stravinskienė Vitalija, Lenkijos lietuvių bendruomenė 1944–2000 m. (Wspólnota Litwinów polskich w latach 1944–2000); promotor – dr Arūnas Bubnys. Lietuvos istorijos institutas, Vytauto Didžiojo universitetas. Vilnius, 2002.

Šepetys Nerijus, Molotovo – Ribbentropo paktas ir Lietuva: teorinės, istoriografinės ir istorinės problemos (Pakt Mołotow-Ribbentrop a Litwa: zagadnienia teoretyczne, historiograficzne i historyczne); promotor – doc. dr Alfredas Bumblauskas. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2002.

Habilituoto daktaro disertacijos gintos 2002 m.

Prašmantaitė Aldona, Žemaičių vyskupas Juozapas Arnulfas Giedraitis (Józef Arnulf Giedroyc – biskup żmudzki); Lietuvos istorijos institutas. Vilnius, 2002.

*Diana Ratkutė
Instytut Historii Litwy*

**TEMATY PRAC HABILITACYJNYCH (DOKTORSKICH) I DOKTORSKICH
(KANDYDACKICH) OBRONIONYCH W INSTYTUCIE HISTORII
NARODOWEJ AKADEMII NAUK BIAŁORUSI W 2002 R.**

За год праведзены 10 абарон: 2 – доктарскіх дысертацый і 8 – кандыдацкіх дысертацый.

Доктарская дысертацыя **МАРОЗАВАЙ С. В.** „Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596–1839 гг.)” абаронена па спецыяльнасці айчынная гісторыя. У дысертацыі прадпрынята спроба новага канцэптуальнага асэнсавання берасцейскага працэсу на аснове цывілізацыйнага падыходу, новых крыніц і адпаведна сучаснаму стану навукі. Прадметам даследавання з’яўляюцца непасрэдня і адлеглыя ў часе этнакультурныя вынікі стварэння, функцыянавання і ліквідацыі ўніяцтва на Беларусі.

Доктарская дысертацыя **СМАЛЕНЧУКА А. Ф.** „Польскі грамадска-палітычны рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 года” абаронена па спецыяльнасці айчынная гісторыя. Упершыню ў беларускай гістарыяграфіі прааналізавана эвалюцыя польскага грамадска-палітычнага руху на беларускіх і літоўскіх землях у перыяд актывізацыі нацыянальных працэсаў, вызначана роля польскай грамадскасці ў складаных падзеях этнапалітычнай гісторыі Беларусі апошняй трэці XIX – пачатаку XX ст., зроблены ўсебаковы аналіз феномена „краёвасці” як ідэалогіі і практычнай дзейнасці значнай часткі дзеячоў польскага грамадска-палітычнага руху.

Кандыдацкая дысертацыя **ЗЕЛЯНКОВАЙ А. І.** „Развіццё культуры на ўсходніх беларускіх тэрыторыях у складзе РСФСР (люты 1919 – 1926 гг.)” абаронена па спецыяльнасці айчынная гісторыя і з’яўляецца першым комплексным даследаваннем нацыянальна-культурнага развіцця ўсходніх беларускіх тэрыторый у складзе РСФСР як цэласнага працэса, са сваімі асаблівасцямі і спецыфічнымі рысамі.

У кандыдацкай дысертацыі **САВІЧА А. А.** „Рэвалюцыйны нацыянальна-вызваленчы рух у Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг.: гіста-

рыяграфія праблемы” па спецыяльнасці гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычнага даследавання ўпершыню на манаграфічным узроўні прадпрынята спроба падвядзення вынікаў навукова-даследчыцкай працы па вывучэнню пытанняў гісторыі рэвалюцыйнага вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі, вызначаны і ахарактэрызаваны асноўныя этапы гэтага працэсу ў агульным кантэксце развіцця беларускай гістарычнай навукі.

Кандыдацкая дысертацыя **КІТУРКІ І. Ф.** „Сацыяльна-эканамічныя крызісы і палітыка гаспадарчага аднаўлення развіцця ў дзяржаўных уладаннях Беларусі (другая палова XVII-XVIII стст.)” абаронена па спецыяльнасці айчынная гісторыя. Аналіз і абагульненне выкарыстаных у дысертацыі матэрыялаў дазволілі зрабіць высновы аб ролі дзяржаўнай улады ў выбары таго ці іншага накірунку эканамічнага развіцця ў розных відах дзяржаўных уладанняў у другой палове XVII-XVIII стст., удакладніць перыядызацыю эканамічнай гісторыі Беларусі і вызначыць прычыны, якія ўплывалі на змены ў прыкрытэтах скарбавай аграрнай палітыкі ў адзначаны перыяд.

Кандыдацкая дысертацыя **ЯНУШКЕВІЧА А. М.** „Першая Інфлянцкая вайна (1558–1570) і яе ўплыў на развіццё сацыяльна-палітычных працэсаў у Вялікім княстве Літоўскім” абаронена па спецыяльнасцях: айчынная гісторыя і усеагульная гісторыя. Упершыню прадпрынята спроба аналізу на шырокай дакументальнай аснове падзей першай Інфлянцкай вайны і сацыяльна-палітычных працэсаў у ВКЛ, якія адбываліся падчас яе, зыходзячы з рацыі стану ВКЛ як носбіта старабеларускай палітычнай традыцыі. Гэтая праблематыка ўпершыню ўводзіцца ў кантэкст айчычнай гістарыяграфіі і дазваляе крытычна пераасэнсаваць ранейшыя палажэнні гістарыяграфіі і стварыць арыгінальную канцэпцыю гісторыі першай Інфлянцкай вайны і развіцця сацыяльна-палітычных працэсаў у ВКЛ у сярэдзіне XVI ст.

Кандыдацкая дысертацыя **СІТКЕВІЧА С. А.** „Дзейнасць польскага падполля на тэрыторыі Беларусі (1939–1954 гг.). Гістарыяграфія праблемы” па спецыяльнасці гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычнага даследавання з’яўляецца першым у беларускай гістарычнай навукі комплексным даследаваннем айчычнай і польскай гістарыяграфіі польскага падполля на тэрыторыі Беларусі ў 1939–1954 гг. Упершыню аўтарам праведзена класіфікацыя і групіроўка па храналагічнаму і тэматычнаму прыкметам найбольш важных прац айчынных і польскіх гісторыкаў па разглядаемай праблеме.

Кандыдацкая дысертацыя **СЛІЖ Н. У.** „Шляхецкая сям’я ў Вялікім княстве Літоўскім у XVI-XVII стагоддзях: уздзеянне саслоўнага падзелу грамадства на яе фарміраванне і развіццё” па спецыяльнасці айчынная гісторыя з’яўляецца першым у айчынная гістарыяграфіі спецыяльным комплексным даследаваннем шляхецкай сям’і ў ВКЛ у XVI-XVII стст. Упершыню праведзена даследаванне характару ўздзеяння саслоўнага падзелу грамадства на фарміраванне інстытута шляхецкай сям’і праз заканадаўства, эканоміку, рэлігію, культуру, у навуковае абарачэнне

аўтарам уводзіцца шэраг новых матэрыялаў па сямейнаму справаводству, якія раней не выкарыстоўваліся ў гістарычнай навуцы.

У кандыдацкай дысэртацыі **ДАВІДЗЮКА П. Г.** „Удзел прафсаюзаў Беларусі ў сацыяльна-эканамічных і грамадска-палітычных пераўтварэннях 1985–1994 гг.” па спецыяльнасці айчынная гісторыя упершыню ў якасці самастойнай тэмы даследаваны ўдзел прафсаюзаў Беларусі ў сацыяльна-эканамічных і грамадска-палітычных пераўтварэннях 1985–1994 гг., іх трансфармацыі ў гэты перыяд, увядзенне ў навуковае абарачэнне новых крыніц па праблеме.

У кандыдацкай дысэртацыі **ПУШКІНА І. А.** „Нацыянальныя меншасці БССР у грамадска-палітычным і культурным жыцці. 20-я гады XX ст.” па спецыяльнасці айчынная гісторыя ўпершыню ў беларускай гістарыяграфіі праведзена комплексная рэканструкцыя ўдзелу і ролі нацыянальных меншасцей БССР у грамадска-палітычным і культурным жыцці ў 20-я гады XX ст., раскрыта дзейнасць нацыянальных партый і грамадскіх аб’яднанняў, прааналізаваны змест і эвалюцыя асноўных накірункаў дзейнасці, узаемаадносін і узаемаўплываў паміжнаменшасцямі, а таксама паміж імі і карэнным насельніцтвам БССР.

Ва ўсіх дысэртацыях у навуковы ўжытак уведзена значная колькасць арыгінальных архіўных крыніц. Распрацоўка актуальных навукова значных тэм уносіць вялікі ўклад у развіццё сучаснай беларускай гістарыяграфіі. Новыя падыходы абумоўліваюць практычную значнасць даследаванняў. Яны могуць быць выкарыстаны пры выпрацоўцы новай навуковай канцэпцыі гісторыі Беларусі, напісанні вучэбных дапаможнікаў па гісторыі беларускага народа. Вынікі, безумоўна, могуць выкарыстоўвацца навукоўцамі, выкладчыкамі, краязнаўцамі. Матэрыялы і высновы дысэртацыі Янушкевіча А. М. вартыя пры падрыхтоўцы абагульняючых і спецыяльных навуковых прац па гісторыі Беларусі і міжнародных адносін у Цэнтральнай і Усходняй Еўропе, пры стварэнні агульных і спецыяльных лекцыйных курсаў, даведачных і энцыклапедычных выданняў.

Любоў Собалева

сакратар савета па абароне дысэртацый

ЗМЕСТ

Артыкулы

- Андрэй Лукашэвіч, *Планаванне і падрыхтоўка расійска-прускай наступальнай аперацыі супраць Княства Варшаўскага восенню 1811 г.* 5
- Андрыйос Абрамайтс, *Псіхалагічныя аспекты аграрнай рэформы ў Летуве* 21
- Рымантас Зізас, *Пацыфікацыя вёскі Конюхі (Канюхаі)* 33

Аўтарэфераты

- Мажэна Лідке, *Уплыў рэфармацыйных вызнанняў на рускую магнатэрыю і шляхту Вялікага Княства Літоўскага у XVI і першай палове XVII ст. (да канца гаспадарання Жыгімонта III Вазы)* 59

Крыніцы і матэрыялы

- Рымантас Мікніс, *Падарожжа Мігала Ромера з Вільна да Коўна у лістападзе 1920 г. – фрагмент „Дзённіка”* 69
- Ян Баньбар, *Водгукі здарэння ў Конюхах у польскіх і нямецкіх сітуацыйных справаздачах* 81

Рэцэнзіі і анатацыі 99

Навуковая хроніка 127

TURINYS

Straipsniai

Andrej Łukaszewicz, <i>Rusijos – Prūsijos puolimo operacijos prieš Varšuvos kunigaikštystę planavimas ir organizavimas 1811 m. rudenį</i>	5
Audrius Abromaitis, „ <i>Psichologiniai momentai žemės reformos klausime</i> “: keletas pastabų apie žemės reformą Lietuvoje	21
Rimantas Zizas, <i>Kaniūkų kaimo sutramdymas</i>	33

Autoreferatai

Marzena Liedke, <i>Reformacijos tikybų poveikis Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės rusėniškiems didikams bei bajorams XVI a. ir XVII a. pirmojoje pusėje (iki Zigmanto Vazos valdymo pabaigos)</i>	59
---	----

Šaltiniai

Rimantas Miknys, <i>Mykolo Römerio kelionė iš Vilniaus į Kauną 1920 m. lapkrityje – fragmentas iš „Dienoraščio“</i>	69
Jan Bańbor, <i>Kaniūkų įvykių fonas lenkų ir vokiečių einamose ataskaitose</i>	81

Recenzijos ir anotacijos	99
--------------------------------	----

Mokslinio gyvenimo kronika	127
----------------------------------	-----

CONTENTS

Articles

Andrej Łukaszewicz, <i>Planning and preparation of the Russian-Prussian offensive against the Duchy of Warsaw in the autumn 1811</i>	5
Audrius Abromaitis, <i>Psychological aspects of the agrarian reform in Lithuania</i> .	21
Rimantas Zizas, <i>Pacification of the village Koniuchy</i>	33

Autoreports

Marzena Liedke, <i>The influence of Protestant confessions on Ruthenian aristocracy and gentry of Lithuanian Grand Duchy in the 16th and the first half of the 17th century (till the end of Sigismund II Vasa's reign)</i>	59
---	----

Sources and materials

Rimantas Miknys, <i>Michael Römer's journey from Vilnius to Kaunas in November 1920 – a fragment of the "Diary"</i>	69
Jan Bańbor, <i>The background of events in Koniuchy in Polish and Germany situational reports</i>	81

Reviews and notes	99
-------------------------	----

Scientific Chronicle	127
----------------------------	-----